

Захари Стоянов
Христо Ботйов
Опит за биография

Вместо предисловие

Нашият герой, с името на когото озаглавихме настоящата си книга, Христо Ботйов, е бил човек, роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек, да води подире си тълпите, да заповяда и да прави епохи. Нещастен той, дважд по-нещастен неговият роден град, трижд по-злочест народът, на който е бил син, а четири и пет пъти била пуста и суха епохата на неговия човечески живот! Ако той беше син на Италия, щеше да бъде ако не Гарибалди и Мацини, то поне тяхната дясна ръка. Ако беше французин, съвременник на Юлската революция или на Луй Наполеона, то първата барикада на града Париж щеше да се нарича „Ботйова“. А кой знае?... Може би щеше да бъде и един от нощните съветници в палата на Тюйлери, един от ония, които с пищов в ръката налягаха малодушния авантюрист срещу 2 декември да не се бои и да не отстъпя от своето злодеяние. Но това последно предположение ние не вярваме, казахме го само като подходящо и прилично обстоятелство на буйната и неспокойната натура, която само по нямане други занятня би се решила на подобни противоречащи на духа и на натурата предприятия.

Не сме виновати, ако и да допуснем това или онова предположение, защото ние нямаме работа с човек, който да е живял живот човечески, който да е бил поне един ден нормален, който да се е огризил, варил и калил вече в обществения процес, който не да е не знаял как ще да осъмне и що ще да вечеря, но да е прокобявал своето житейско съществуване за няколко години. Ние градим и създаваме основи върху морските бури, ще да се основем на фактите и делата само, които са най-вярното и истинското огледало на душата и живота на всекиго. Искаме да кажем, допускаме само и такава една фаза в живота и в характера на хората, че ако Христо Ботйов да не беше се родил, раснал и пораснал в живописния Калофер, гдето отечествената Стара планина е най-гигантна, паметник и олицетворение на воля и на свобода; гдето райските източници на Тунджа са най-близо, които със

своето разкошно и девствено шумтене са приспивали и будили нашия герой; гдето ароматите от Казанлъшката долина не са се скъпили; гдето утринното слънце се е подавало в ослепителна бляскавост измежду ближните върхове на скромната, в сравнение на Марагиднк, Средна гора; гдето най-последно е върлувал над всички тия природни красоти необуздан господар-друговерец и негов ортак — надменен чорбаджия, то Христо Ботйов, отишел още млад и крехък в Одеса, можеше да излезе човек съвсем от други калъп. Тогавашните необяснени и неопределени още времена между отношенията на големите и микроскопическите братя имаха всичките шансове на успех. Ако хора с твърде хрисими способности и дарби достигаха в Русия високи военни чинове; ако самите съотечественици на нашия герой се сочеха с пръст от руската аристокрация по своите милиони и палати, то Христо Ботйов покрай другите свои дарби можал е да отдели и нещо върху олтара на комерцията.

Тежките българи търговци в Одеса и водители по онова време на българския елемент в тоя град — Тошкович, калоферци, под надзора п почти под стряхата на които се е намирал Ботйов заедно с много още подобни нему българчета — не са имали причини да му не благоприятствуват. Напротив, те са гледали още да не изпуснат от кантората си сина на даскал Ботя, на комуто дарбите и събудената натура не е възможно да не им са били известни. Най-последно, ако не тежък търговец, ако не висок чин в армията, то Ботйов можеше да излезе от Одеса поне обикновен кандидат на правото, историко-филолог или друго нещо, каквито станаха и се завърнаха в България много негови съвременници и връстници. Да го турим най-последно на една дъска с Любена Каравелов, т.е. че той можеше да преживей скромно в Русия десетина и повече години; да се явява по два-три пъти в университета, колкото за адет; да изучи и прехвърли всичко, каквото е било написано и създадено по онова време от руския умствен живот; да си пробие път и се запознае с редакциите на няколко руски списания; да захване да събира с желязно постоянство и с убийствено спокойствие на книжовник българското народно творчество: песни, гатанки, пословници, приказки и пр., с които да запознава учения славянски свят с тъмното още тогава свое поробено отечество; да пише свои разкази и повести със строга тенденция и агитация, че тоя народ трябва да се освободи, и

най-после да дойде по-наблизо до брега на своята бащина земя, отгдето да почне систематическа и постоянна борба, каквато е била възможна тогава и каквато по тогавашните понятия се е считала за полезна. А Христо Ботйов, всички трябва да признаят това, можеше да стори и извърши тая деятелност: на литератор, поет, агитатор, революционер, публицист и вестникар.

Нито едното, нито другото. Ботйов хванал тоя път, който му бил диктуван от неговата пламенна натура. По едно време, в начало на своето отиване в чуждата земя, в Одеса, впечатлителната му душа не е можала да остане чужда на новия мир, непознат досега нему. Високите руски катани, за които той в своето детинство немалко е слушал в родното си село Калофер, горделивите генерали, които всеки сочел с пръст и всеки почитал; тяхната ослепителна униформа и други още съблазнителни качества увлекли го и отклонили го за време от неговите величествени планини, другари на детските впечатления; от кресливите гайтанджийски чаркове върху река Тунджа; от бащината му даскалска стряха; от витите хора на мегдана; от чисто българския живот. По това време именно Стефан Зографски, пак ученик в Одеса, сварил го няколко пъти в стаята му сам-самненичек в следующото положение: възглавницата запасана отпреде му, да пзглежда голям и надут човек, каквито са въобще генералите, главата му вирната нанаязад, ръцете му турени на хълбоците, с една реч, цялото му същество парадно, диктаторско и пълководско. В тоя надут каяфет той следвал да се разхожда из стаята си, марширува, командува и дава заповед на нижните чинове, които се състояли от голи стени, от гурбетска мебел и от вятър. Веднъж Зографски го сварил дотолкова захласнат и екзалтиран от тая величествена поза с възглавницата на корема, щото не забележил нито появяването на своя гост, нито пък отговарял на въпросите, които последният му задавал.

Твърде естествена и обяснима е тая генералска болест, щом познаваме епохата, когато се е тя появила в душата на Ботйова — 1862–1864 година. Въобразил си е той минути тържествени и славни. Помислил си е като какво величие би било за него, за родители, роднини и познайници, ако той се явеше в Калофер, пред черковата, в черковния двор или на хорото със сабля, с еполети, с червена шапка, с пера и пр., възседнал на някоя бяла катана, а подире му дружина,

всичката него гледа в очите, той заповяда, гони и се бие с душманите, прави добрини и помага на своите! Идея и влечение, както виждате, което беше по онова време в апогея, което не е можело да не бъде идеал и на младия Христа с неговата впечатлителна душа. Ние сме бивали много пъти свидетели по онова време, когато се случеше да се завърне в своето родно място, град или село, някой ученик от странство, от букурещкото медико-аптекарско училище, от цариградската медицина, от виенската комерческа школа, или пък просто от някой пансион, гдето има каква-годе униформица, две-три жълти копчета, шапчица с лустросано ширитче и пр., и пр. Тия щастливи чеда биваха герои на деня, всичките очи, без разлика на пол и на възраст, се стремяха завистливо към щастливеца. А ако имаше сабийка и ширити на дясната ръка, с каквито си дохождаха учениците от Цариград и Букурещ, то генерал Буланже трябваше да им полее вода. Кой като него? И каймакаминът даже заедно със своите башкетипи считаше го за някаква си тайна длъжност да изпие едно кафе коляно до коляно със знаменния човек. В Котел бяхме свидетели, когато се беше завърнал един момък от букурещката медицина, с червена шапка и някакви си ширитчета. След черковен отпуск всички граждани без разлика на богатство се спряха сред черковния двор заедно с духовенството да поздравят милостта му, когото считаха за обща гордост на цялото село. Подир Каблешков, прочут по-после агитатор в Априлското въстание, като се връщал в родното си село Копривщица от Галатасарайското училище, бавел се по няколко деня в крастовските и в хисарските бани, за да се кара и съди на турските чапкъни, които, както е знайно, цяло лято прекарваха на баните, вътре спяха, ядяха и пиеха. Где българин да се появи? Ако някой клетник надникнеше из вратата крадешком, хващаха го за ръце и крака и с дрехите с главата надолу го бухваха. Когато той си подема душата и реве, те си пляскат ръцете и пресиняват от смях. Каблешков с влиянието на своята сабийка и с късото си пискюлче е плашил и гонил тия бабаити, а те се боят и уважават техния носител! Сиромаси турци, колко ги късаше тях простотията! Тия детински перения имаха в своето време и ползите си, защото вдъхваха между своите съотечественици известна гордост, агитация и понятия за вънкашния свят и за новата ера, че е настанало вече време, щото и българинът да носи сабля.

Такава беше епохата, когато Христо Ботйов си опасвал

възглавница на корема. Какво му е възпрепятствувало да не облече мундир, ние ще да кажем по-надолу. Сега ще да констатираме само това обстоятелство, че той е роден в Калофер, в подножието и величието на Стара планина. Ние се държим от това мнение поне за миналите епически времена на България, че Стара планина е била онова възшебно място, гдето е живял духът на свободата, гдето не е умирали идеята за стари славни времена, гдето юначеството, войводството и байрактарството е било легендарно. Самият вид на планината, нейните белокожи букове, студените извори, дебелите сенки, непристъпните усои, тайните пещери, гигантските върхове, най-после девствеността и неприкосновеността на това планинско море от турски крак — давали са някаква си надежда на ближните жители, били им са, като допре ножът до кокала, убежище и свърталище. Ние имаме и своите доказателства по това мнение. Да захванем от старите войводи, които са дошли до нашия век. Отгде бяха те родом? От крайдунавския и монотонен Русчук, Видин, Свищов и Силистра? От плоскатня Т. Пазарджик и Пловдив? От равния Чирпан, от делиорманския Разград или от скрития между голите баири Шумен? Не, тяхното котило са градовците и селата, които стоят нанизани като мъниста все по една линия, все в подножието на Стара планина: Котел, Сливен, Шипка, Калофер, Карлово, Копривщица и пр. Балканска вода, размесена с букова шума, са пилн старите войводи: Кара Танас, Алтън Стоян, Калъчлията, Кара Кольо, Дончо Ватахът, Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Караджата и много други предвестници за Българското възраждане, а не миризлива кладенчева и азмашка вода. Същото това ние виждаме и с по-ранните народни борци: Раковски, Левски, Л. Каравелов, Бенковски, Каблешков и най-после нашия герой, които са родени между животворящия Балкан.

Съществува и друго обстоятелство, което е давало възможност на горепоменатите градовце и села да бъдат по-събудени и там именно да се отвъждат народни хайдути и деятели. Това обстоятелство е, че като отстранени и без съобщения, каквато е и до днес Копривщица, Котел и др.; а най-главното, че са били чисто български центрове, с особени права, с общинско управление, с черкови, училища и знатни и влиятелни хора, каквито рядко е имало другаде. Турци, гърци и други господстващи и деморализующи елементи са липсвали от тия среди

с изключение на Карлово. Па и тяхната величествена и поетическа съседка — Стара планина, както казахме, е била български рай само. Стари хора от Шипка разказват, че те, както и дедите им, не запомнили да мърсува по тяхната планина турчин, а български юнаци не липсвали ни едно лято. Турските хайти държали пътищата по полето, селските кории и балталъци, деня излизали, а нощя се връщали.

И Раковски, и Л. Каравелов, и Ботйов, когато са почвали да оплакват своето отечество, родните си градове Копривщица и Калофер, да си припомнят техните красоти, то най-напред са се обръщали към планините, реките и другите балкански разкошности, гдето са те видели пръв път божия свят, гдето са възприели първите впечатления. Кога Любен захване да описва своето родно село Копривщица или Раковски — прочутия котленски извор, усойте на Разбойна, пещерата Нирец, то от перото им капят сълзи... „То беше село Калофер — говори сам Ботйов в първия брой на в. Дума, в статията Примери от турско правосъдие. — Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалях баира и видях онези хубави къщи и черкови, през които като змия се измича бистрата Гунджа. Тук е, рекох, тя, мойта изгора, тук са и моите Лефтерюви другари*, с които прекарах пет-шест месеца най-светли дни в живота си и запознах отблизо Калофер, тоя «Алтън Калофер», който роди в мене страстна любов, която тъй рано загина, и дълбока омраза, която ще ме придружи до гроба... В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаша, турчина и народа...“ Моля ви се, какво те щяха да описват, с какво мило и неизгладимо от силното въображение би били свързани, ако да бяха родени и пораснали покрай мътния Дунав, в пъстрата Варна и в еднообразния Плевен? Хаджи Димитър ще минува в България, още от влашката земя бълнува за своята любима „Агликина поляна“, близо при Сливен. Там, той заповядва на своята дружина, който се изгуби и пропадне, да дойде, там ще да бъде решено какво да правят.

[* Хайдутите. Гл. статията „Примери от турско правосъдие“.]

Прочее, за да не се впусне Ботйов във военното поприще и за да не хване едно какво-годе определено занятие, освен другите причини, които ще да кажем, когато му дойде мястото, е била и тая, че в неговата поетическа душа са се били загнездили твърде дълбоко възпоминанията и впечатленията на райските балкански околности на родното му село. С тях живял той, те му служели за утеха, те го въодушевявали в

тежките и гладни минути, в тях той най-после отиде да умре. Мнозина ще да възразят: че нима само Ботйов е роден под полите на Стара планина, нима само той е пил вода от Гунджа и е заспивал под шумтенето на нейното стремително течение? Да, това е вярно, но ние не говорим тук за обикновените смъртни същества, които са безбройни под ясното небе, които се раждат, живеят и умират само с това отличително свойство, че са словесни; които, гдето и да са се родили, гдето и да живеят, в планини или блата, глухо и мъртво е всичко околно царство за тях освен насъщния и многобройните други потребици, съпрежени с него, нещо, което е в характера и на другите животни. Ние говорим за Христа Ботйов — поета, огнения, комуто няма подобен не само в Калофер, но и по цяла България. Тоя Христо Ботйов, който се провиква от миризливите кръчми на чужбина, гол и бос, гладен и презрян:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забрава
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е, или слава!

В числото на тия глупци влязват всички ония земни блажени: богати, знатни чорбаджии, тежки търговци, тлъсти владици, царьове и князове. Ботйов с голите лакти, който яде на двата деня един път, счита себе си за щастлив, умен и блажен! Дава той на себе си това преимущество, защото, като е работил за сиромасите и подритнатите свои братя; като е мислел денонощно как да се освободи поробеното му отечество; като е познавал поетически природните негови красоти, планини, реки, полета и долини заедно с робите, които са ги населявали; и като е правел сравнение между чуждата и заспала за него среда — той е бил удовлетворен, считал се е за велик. Имал е и право. Онова, което обикновеният смъртен пипа и вижда през целия си живот като нещо мъртво и съвсем безцелно, за необикновените и поетическите натури съставлява живот, продължителна борба и неизчерпаем пзточник на храна. Следователно, нека веднаж завинаги престанем да мерим хората като Христо Ботйов с аршина на обикновените смъртни.

И така той се родил в поробена България, от роби родители. По

своята необикновена натура какво място можеше да завземе той в обществото, в своето отечество? Да стане даскал — да учи деца на а, б и на граматически правила, па може би и да пее в неделен ден в черкова? Като прочетат читателите фактичката част от неговия живот, нека се произнесат сами: дава ли козел мляко? Неговият баща е бил учител, имал е случай и възможност впечатлителният син да види и да научи: що значеше да бъдеш по онова време учител, да те викат на общината, щом им кефне, да изпълняваш каприциите на няколко псалтирджийи чорбаджии. И такъв тесен кръг — учител? — Това щеше да бъде бесилка за Христа Ботйова. Да стане търговец, да държи касова книга с две страници: „дал“ и „взел“ — защо да си хабим думата по тоя въпрос? Да се пусне по полето на книжовност като Л. Каравелов, да се затвори скромно между книги и ръкописи — тук се е нзисквало търпение, постоянен труд, редовен живот и работа техническа, които положително са бягали от нашия герой. А да почне военно поприще, от което се е бил увлякъл, както видяхме, по едно време — това би значело да си тури двата крака в капана, защото още на първия ден щяха да го турят в гауптвахта. Да стане руски офицер, да вземе тежката отговорност на мундира, която е драконска в Русия, да се затвори в казармите, да даде клетва за вярност на царя и пр., и пр. — ами България, ами Калофер и неговите планини? Как ще те да се забравят и съединят с казармения живот, когато едното е барут, а другото — огън?

Нямало е за него живот в България, а спокойствие и занятие въвн от нея. Всичко мрачно и черно за него, всичко трябва да се събори и унищожи. Неговото положение било такова, като че да е бил паднал в такава една страна, гдето хората му не разбират от езика и той от техния, гдето слънцето се считало за зараза, гдето всичко се вършело против човеческата природа. Той си избрал тоя път, към който го влечало неговото сърце и душа. Той подал ръка, съединил се и отишел да разделя радост и скръб с ония, които почти цял народ считал, че са изметът на България. Тях той намерил най-подходящ елемент, с тях той бил убеден, че може да се направи нещо за в бъдеще, че те са хората, които ще да разбират най-лесно неговите идеали. Тия хора били всички недоволни от реда и господствуващите понятия в България по тая или оная причина — за него било все едно, — всеки протестуващи неблагоприятни, много пъти от само себе си, всички, които се били

простили вече с мирния и охолния живот, които живеели днес за днес, които били наклонни да събарят и унищожават, със злоба и отмъщение. Тия хора били хайдутите, хъшовете и гладниците, които лягали и ставали тук-там по къшетата и мизерните от най-долно дередже механи. Той бил във възхищение от тях, легнали му на сърцето, а хайдутите, тия епически пилета от Стара планина, просто обожавал. Намислил той да стане хайдутин и бърза с една песен да обади целта си на своята майка:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин;
хайдутин, майко, бунтовник
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!
Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази; тежка чужбина —
да ходим, да се скитаме
немили, клети, недраги!...

Същото това, което Ботйов направил в 1870 г., Любен Каравелов, много по-хрисим литератор, го сторил още в 1862–1865 г., когато бил в Москва, като ученик. Неговите повести и разкази, а после и стихотворения не са друго нищо освен идеализация на тогавашните войводи и хайдутини. А покойният Раковски беше духом и телом хайдутин. От любов към тия смутители на турската държава той стана да ходи едно лято в тяхното царство — Котленския балкан, — пишеше им закони, клетви и молитви, като свои възпитаници. Мнозина ще да се обърнат и кажат, че това е било авантюризм и крайно нежелателен компромис. Да, но и самото дело, самото предприятие е било във фонд нещо като авантюризм, щом се погледне на работата през очилата на държавен строй. Да се оттеглиш в чужда земя и да започнеш борба и анархия срещу една стара империя, да разваляш спокойствието на милиони същества без волята на последните, с помощта на няколко голаци — да се изразим консерваторски, — нима това не е авантюра?

Времената, обстоятелствата и делото изисквали и своите хора. Човек, дигнал кърваво знаме да пали, събаря и разваля — с кого трябваше да се съедини за достигането на своите пламенни и велики идеи? С еснафите? С благоразумните търговчета и с интернационалните печелници? — Разбира се, че не с тях, а с ония, които изложихме по-горе. По онова време в България най-идеалният елемент са били хайдутите и хъшлаците. Те протестирали най-напред против чуждото иго в тяхното отечество, в техните буйни и отчаяни глави се воцарила мисълта най-напред, че те могат да дойдат дохак на босфорския повелител. Старите войводи, обитатели по Стара планина, били нещо като патриарси за младите апостоли — публицисти от вестниците „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“. Техните разкази, че те ядат по Стара планина печени агнета и гонят турските бюлюкбашии като пилци, давали сила, кураж и надежда както на Раковски, на Любена, така и на Ботйова. Те били орлите, които им донасяли всяка година „много здраве“ от върховете на обетованата и свещената Стара планина, те подновявали у тях, далеч в чужда земя, силите и надеждите за великото бъдеще.

Ние можем да кажем и някои подходящи сравнения по тоя въпрос. В нормални времена, при управление чисто народно, със свобода и закони, един агитатор, гладник за министерски пост, за да събори без никакви уважителни причини едно министерство, събира около си най-отчаяните пияници, на които проповед държи пред нищо да се не спират в областта на лъжата. Моля ви се, що е трябвало да прави един сиромаш емигрантин на чужбина, който е ратувал царство да събори, вериги да къса, народ от тиранство да освобождава? Мислим, че се разбираме. Съвсем други щяха да бъдат средствата, хората и материалът, ако Христо Ботйов и неговите съмишленици бяха повикани не да събарят, а да създават и нареждат. Например представете си, че след като се освободи България, Ботйов беше жив и има честта волею и неволею да се покани да състави министерство и да нарежда новото управление на държавата? Всеки ще да се съгласи с нас, че в тая фаза на неговата политическа деятелност той не би се обърнал пак към своите любими хайдути и хъшлаци, на които деятелността и ролята бяха изиграни вече.

Тук ние си припомним крясъците на някои момченца от новия уж

калъп, които с пяна на уста доказват, че от съществуващите партии в България после Освобождението ни един български деятел нямало с направлението и знамето на Л. Каравелова и Хр. Ботйова, никой нямало да разделя техните идеали на революцията и разрушението. Това било жално според тях, т.е. новите; а нам е дважд по-жално за последните, че гласът им отива по месечината. Каравелов и Ботйов бяха революционери против турската държава. А кой би дигнал ръка срещу що създаденото българско княжество с народно управление? — Идиотите и подкупниците!

Източници за съставяне на настоящия опит ние сме имали следующите:

Първо, вестниците на Ботйова „Дума“, „Будилник“, „Знаме“; стихотворенията му и другите литературни работи. Каквото и да е написал той, както и да е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му. Бъдещите негови биографи и историци, зад гърба на които ще да остане епохата, в която е живял, само по едно негово стихотворение ще бъдат в състояние и него да характеризират, и епохата да определят, в която е живял.

Второ, от собствените негови разкази на многобройните си приятели. Пред тях той е разказвал цялото си минало и патими. Тия негови другари са знаели не само неговия живот, но и биографиите на други негови приближени, особено за Калофер и калоферци. Той имал обичай и страст само негова глас да се слуша, гдето и да било между приятели. Скоро тия последните признавали, че това право е естествено негово, защото, щом почвал да говори и разказва, всички други млъквали, всички се обайвали и слушали. Най-обикновените предмети излизали от неговите уста увлекателни. За пустата воденица в Букурещ, за учителството в Калофер, Задунайка, Измаил и пр., за приключенията в Браила и Галац мнозина знаели най-тънките подробности.

Трето, от комитетската кореспонденция за 1874–1876 г., епоха от неговата деятелност, която кореспонденция ние притежаваме в оригинал благодарение на покойния Д. Горов, Д. Хр. Попов, Ив. Драсов, Р. Райкович, Н. Обретенов и др. От тая рубрика немало ни спомогнаха собственоръчните негови писма, на брой десетина-петнадесет. Както в своите стихотворения, така и в писмата си Ботйов ни рисува себе си, епохата и стремленията. Не са тия писма обикновени, пусти и надути с

дебели фрази. В тях говори сърце, душа и чувства се изливат.

Четвърто, за да турим в ред събитията и да определим хроника в миналото на героя си, най-много ни послужи покрай другите записката (неиздадена) на г. К. Тулешкова, другар и съмишленик Ботйов в тежки минути. За допълнение ни послужиха сведенията от родителите, братята, съпругата и роднините Ботйови.

Като описваме Ботйова поет и войвода, ние се разпространихме и върху неговия поход със 185-те души негови другари, с които той мина в България да си изпълни свещеното завещание. Тоя поход ние мислим, че е негова собственост. Който описва него, трябва да опише и Ботйова, и обратно. Още повече че досега никой не е направил нито едното, нито другото. Сведение за него ние взехме от десетина и повече негови другари, па най-после и сами ходихме да посетим местността, през която е минал и се е сражавал.

При животоописанието му намерихме за добре да приложим и всичките му литературни произведения, които са такава рядкост, щото с голям труд и мъки едвам можахме да ги съберем. Тая икономия направихме ние по единствени съображения, че тия произведения са твърде малко, не заслужават по своето количество да бъдат издадени на отделна книга, която няма да надминава една обикновена брошура, лесно ще да бъде скъсана и разпиляна, когато, приложени при биографията, ще бъдат завинаги спазени. В това приложение ние турихме и иякои политически статии от вестниците „Дума“ и „Знаме“: Като такива, те са много изгубили от своето значение, но като излезли изпод перото на Ботйова, съхранила се много сила и интерес и за в днешно време. Освен това и те хвърлят известна светлина върху характера и политическите убеждения на поета-войвода.

В своята трудна задача, ако не на биограф, то поне на прост събирател на факти и документи, от страх, за да не ни осъдят в пристрастие, а може би и в недобросъвестност, ние не премълчахме и някои дела на Ботйова, които моралистите и хрисимите търговци са в правото си да осъдят. Думата ни е за посягането върху чуждите имущества. Ние ги туряме със строго убеждение, че личността и делата на Ботйова притежават толкова светли и непостижими високи страници от истински добродетели, щото те падат само по тебе си и пред техния автор, и пред целта, и пред епохата. Ние ги туряме, защото махването

им щеше да съставлява една празнота от неговия живот и стремленията му. Според нас и според безпристрастните хора така; а за ония с кривите души Ботйов да беше чел само молитви, нали е той Ботйов, нали е написал „Борба“ и „Молитва“, все ще да бъде гледан с лошо око. Работата е, че ние не пишем за тия последните.

Ние предупреждаваме нашите увлекаюци се читатели да не подражават на Ботйова било в обирите, било в омразата му към всичко, щото е доволно и сито, било в бягането му от училищата и в странния му живот. Да не кажат, че той, макар и да не се е учил, макар и да е презирал всичко, пак станал поет, войвода и велик човек. Това ще да бъде една от най-опасните игри. Да се не сравняваме ние с Ботйова, който е от необикновените хора, какъвто България рядко ражда. Онова, което е липсвало в него като на обикновен човек, допълняло се е от талант и дарби, преимущества, с които природата се твърде много скъпи. Хората като Ботйова, с неговите идеали и чувства не са подсъдими на обикновените за всекиго съдилища. Тях съди историята и потомството. Между епохата, в която живял и работил той, и епохата днешна сравнение е невъзможно: На своето време той бил и цар, и закон, и народна воля, и заем, и бюджет, и всичко. Пет милиона същества, които се казвали българска рая, били неми, вързани, стадо от животни. Техните страдания, рабските им вериги, от една страна, и бъдещето им, от друга, докарвали великата душа до полуда. За да не би да стане тлъст човек, да не му влязат в ръката богатства и други блага, т.е. за да не би да стане нему добре, той спял с кучетата по пустите воденици, не ял по три деня, помагал на всички презрени, но не и на себе си. Той търсел такова страшно средство, с което да унищожи всички ония тирани, които мъчат народите, най-много неговото отечество. Смешно е да се сравняваме с подобни хора, а е безсъвестно да ги осъждаме, че за великата задача, за доброто на милионите лишили едного да няма хиляда, а само петстотин.

Най-после ние сме прост повествувател на факти и на събития. Ето плана и целта на настоящата ни книга, само върху тая ни крепост нека стрелят бъдещите критици. В пипането на фактите, на събитията и на епохата, за която пишем, сме се старали да бъдем верни, безпристрастни и добросъвестни. По-нататък — лозето е без пьдар. Имаме още и тая опора, че сме без всякаква претенция на критико-исторически оценител

на тия факти. Ако сегиз-тогиз неволно са казани някои наши лични впечатления и съждения, гдето става дума за характеристика, то никога не сме мислели да бъдем съдия. Ние може да грешим на много места под влиянието на различни минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предреждаме всемогъщия глас на историята. Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа. Само тя, историята, трябва да каже като какво място ще да завземе Христо Ботйов между българските писатели, поети, патриоти и дейци; какво е било неговото влияние и ще да бъде в развитието на нашето политическо и нравствено възраждане.

За нас ще да бъде доволно само едно удовлетворение ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография, и че ние в качеството си на такъв първи сме се явили и посъбрали едно-друго, което поне за основа да послужи на по-достоините.

Русе, 7 август 1888 г.

Глава I. Рождение, детинство, ученически и юношески живот

I

В Тракия в село Калофер, Пловдивски окръг, се е родил Христо Ботйов Петков, от родители чисто българи и православни. Това се е случило на знаменит ден, навръх Рождество Христово, 25 декември 1847 г., в началото почти на още по-знаменитата за новите идеи и свободни начала 1848 година. Самите дати на неговото появяване на бял свят като че предсказвали, че той ще да расте и умре в бури. По тая причина, че се е родил на Рождество, според българския обичай турили му името Христо, именник на спасителя. Христо е бил първа рожба на своите млади родители, ето защо неговото добиване е било безгранична радост на семейството, още повече че рожбата била момче, което превъзходства твърде много над женския пол. Последните, сиромашкини, колкото и да се говори, че били нам що и какво, самото

им появяване на бял свят се посреща от родители, роднини, кръстници и съседи малко студено и не толкова радостно. „Какво има еди-коя си?“ — се попитат любопитните и интересующи се съседки. „Мома, мома! Одрала на майка си или на баща си носа и веждите“ — отговарят знающите. „Ох, горката! Аки бет, тя не можа да се види с мъжка рожба, не й харила господ тая радост! Нека й живо, но Петър пли Павли пак има да се чумери и сърди“ — заключат най-последно интерпелаторките. И действително, има такива мустакати монарси измежду българите, които по година не искат да видят с очи детето, че то било момиче. Съществуват и такива строги взискатели, които няколко месеца до появяването на отрочето заканват се и плашат неговата злочеста майка, че ако тя и тоя път изтърси пак момиче, то нека си мисли за горчивите сетнини.

Даскал Ботю, за когото имаме доказателство да вярваме, че е бил и нежен, и обичлив баща, не бил тоя ден ни на земята, ни на небето. От заранта до вечерта той не можал да си затвори устата, все се смеел и се поздравлявал, нямало от него по-щастлив и по-блажен. Вечерта той се завърнал от чорбаджийското кафене и малко с курдисана глава, нещо, което било първи случай в живота му. И имало защо да се радва. Детето, първешкинчето, било ангел небесен. Очи черни, па големи, чело широко и надвесено над тия две очи като същинска Стара планина, а рев и писък — чувал се чак в женския манастир.

Родителите на Хр. Ботйова, макар и хора от средна ръка и нещо по-долу даже, даскалски еснаф, на много дереджета по-долни от съществуващите тогава чорбаджии в Калофер, не са били турени в селските и общите работи на подобающето си скромно положение. Те са били уважавани и почитани почти от всички, служели са за пример, а даскал Ботю, бащата на героя ни, малко по малко според тогавашните времена и нужди станал като диктатор на селото.

Обясняваме си причините. Както синът, така и бащата не бил от хрисимите и сложните хора, без воля, характер и инициатива, да слуша и се покорява на по-силните от него. Първо условие, че той се бил учил в Русия, в одеската семинария, знаял гръцки, важно условие по онова време, бил в Калофер един от най-учените и най-знающите хора. Второ условие, че, естествено, той бил човек със силен характер, умен, справедлив, реформатор, предприемчив, честен и строг. А тия качества,

с които се гордеят и подражателите на Наполеона Велики, били достатъчни за един гражданин в село Калофер в модната епоха на Българското възраждане и събуждане, в реакцията на старото и знатното да го подигнат в очите на старо и младо. Най-после човекът знаел, занимавал се с литература и история, а като знаеш — кой няма те пита и ти се покорява? Руски възпитаник, семинарист, по ония времена е било ластовица през месец януари. Много градове в България, като Пловдив, Сливен, Русчук и пр., са се лишавали от подобни учители с подобно образование. Селото Калофер е било честито в това отношение. Той ходел като същински лорд, бил човек с вкус и с маниери. Правило му било да си поръча из Русия хубава шуба със скъпи кожи. Един път го видял с нея пловдивският паша, комуто останали очите на тая дреха, казал, че и той ще да си изпише такава. Когато даскал Ботю минувал през улицата, то всеки обичал да го погледне как гиздаво е облечен и как хубаво стъпя. Родил се Ботю Петков в Карлово и учил при прочутия по онова време елино-български учител Райно Попович. После го викнали калоферци за учител на гръцки език, харесали го и в 1840 год. го пратили на общински иждивения в Русия. Върнал се от учение в 1845, а в 1846 се оженил и останал в Калофер учител до смъртта си. За да се отърве от тогавашната горчива даскалска участ — да се мести всяка година на ново място, — това ние отдаваме пак на неговите способности и на взаимното уважение, което е съществувало между него и гражданите. Калоферци, които са известни със своето ученолюбие, отдавали са нужните почитания на своя просветител.

Най-главните причини, за да не остави това село, е неговото задомяване в Калофер. Той си намерил такава другарка, която била достойна съпруга на даскал Ботя, типична българка и прочута хубавица, каквито само в Калофер, в Копривщица и в другите подпланински местности могат да бъдат съвършенство и първо качество. По-напред той либел друга една мома К..., но нали е бил човек с естетически дарби, не я харесал, че имала големи ръце.

Баба Ботйовица, или Иванка Стойкова Дренкова, съпругата на Ботя Петков и майката на нашия герой, е жива и до днес, жена на 60–65 години, видяла и патила, прекарала през главата си много и много. Каква е тя била на млади години — всичките признаци е съхранила в

своите черти, всеки с първо виждане може да си състави понятие. А поговорете с нея минута-две, ще да изнесете верни заключения за душевните ѝ качества, отведнаж ще да кажете, че „крушката паднала около корена“, че даскал Ботю бил щастлив човек. Баба Ботйовица според своя век и според възпитанието си, ако можем да се изразим така, е благородна жена във всичките вариации на това слово. Видяхме я ние в 1886 г., десет години после убийството на най-големия ѝ син, Христа, а няколко месеца само пък подир убийството на Сливница на най-малкия ѝ син Бояна, младо двадесетгодишно момче още, ученик, представен за офицер. И какво? — Майката на Христа Ботйова, паметта на когото ѝ бе известно как се слави и почита в България, наместо сълзи, ахания и охания, оплаквания, че ако той да би бил жив, то тя щяла да бъде такава и онакава; че като отивал на бойното поле, еди-кой си ѝ говорил, че тя ще да бъде носена на ръце от целия български народ, а сега не я поглеждал и не попитвал никой, и много още подобни претенции, общо правило, и поведение на всички ония спекулативни баби и бабички, които са имали синове и братя обикновени поборници — хръсмяма като муха! Говори спокойно, весела и засмяна, справедлива и умна, възхитена от борбите и успехите на българите, радва се, че доживяла да свари и види подобни славни минути. А нищо, ни дума, ни ума за жертвите: Христа и Бояна. Най-после от уважение и почит към нейната личност, старост, понятия и майчини чувства нарушихме общото течение на разговора ѝ заявихме съболезнование за участта на Бояна.

— Клетникът! Отиде млад и зелен, не можах и да го видя... Колко му говорих, че е още малък, че трябва да почака брата си, Кирила, че на него ми са надеждите!... Младо и лудо — не послуша. Бог да го прости! Много приличаше на батя си Христа — отговори старата жена и се обърна настрана да не покаже на присъстващите своите две едри сълзи, които бликнаха в очите ѝ.

Повече нищо. Отри си очите и пак се обади да продължи общия разговор. Е, такава жена, грях би било, ако не родеше Христа Ботйова, поета, революционера и войводата!

Баба Ботйовица е родом от Калофер.

Повече от двадесет години е учителствувал в Калофер бащата на Христа Ботйова. Всички събудени калоферци, които съставляват най-

голям процент в сравнение с другите български градове и които ние виждаме днес начело на много обществени работи, са ученици на Ботя Петкова. Щом се заприкажеш с тях и попиташ за техния учител, те отварят уста да го характеризират с такова страхопочитание и респект, като че вечерта ще да се явяват напреде му за изпит. Всички единогласно приказват, че той бил страшен и неумолим човек към всички, без разлика на чорбаджийски протекционизъм, на хатър и на незачитане към сиромашките синове, а най-много си теглил неговият мъдър син Христо, па и Кирил понякога. Най-много те стояли на колене. Когато той влязвал в класовете, то гробна тишина наставала, всеки ученик отсичал врат върху книгата, никой не смеел да го погледне, да не навлече върху си строгостта му. Строгостта, твърдят му характер и суровите му обноски свидетелствували и на физическите му качества. Той имал грамаден ръст, големи и светли очи, а пръстите на ръцете му са останали в пословица в калоферската хроника, а най-повече в паметта на учениците му. „Пръстът на даскал Ботя“ когато се споменял, то било нещо равносилно на сабушка тояга, на страх и трепет. Когато той бил най-много сърдит и когато искал да наказва някой ученик по първа степен, то си дигал показалеца и посочвал към виновния. Поговорка съществувала и осега в Калофер: „Той бие като даскал Ботя.“ Епохата, в която се е подвизавал тоя човек, притежава такива данни, които оправдават неговото строго и монархическо поведение.

Същите тия строги диктаторски отношения Ботю Петков поддържал и в общината, гдето се решавали селските общи работи, отгдето се давало тон на цялото село, гдето се създавали политическите убеждения, гдето се определяло кои мнения са отживели вече, кои трябва да се поддържат само за очи и кои трябва да се разпространяват. Разбира се, че човекът, който най-много знаел и разбирал от неговите течения, в когото вярвали и били убедени в добрите му намерения, неговият глас и неговата дума се приемала за решающа. Гдето се явявала опозиция, то доволно било от негова страна да каже: „Ти знаеш ли, който си се учил в цариградските хамбари, или аз?“ Той искал да вкара Калофер в пътя на просвещението и на съвременните идеи, за което и успял, доколкото е било възможно. В черковния тогавашен въпрос, който заключваше в себе си политика, и прогрес, и

патриотизъм, Ботю Петков взел най-решително участие между другите, той изхвърлил от училището гръцкия език, на който бил по-напред, в по-тъмните времена, преподавател. Пишел и в тогавашните цариградски български вестници. Вестник „България“, орган на Д. Цанкова, го е нападал твърде жестоко, защото и той нападал редактора му за неговото папищашество в колоните на „Цариградския вестник“. В 441 брой на тоя последния вестник е поместена следующата подписка:

„Калофер, 1859, юлия 14“

Г-не издателю Ц. вестника,

Издателят на „България“ Д. Цанков премина пределите на благоразумиет и почна вече без разбор да вмества, щото му се поднесе, като стана оръдие на най-низки и развратни чловеци. Благодариме ви, че сте вместили отговора на нашите тамкашни приятели срещу гнусавата оная статия, вместена във вестника му с намерение да потъпче честта на ония, които са се пожертвували за просвещението на свой народ, та зато молиме да вместите следующото:

„С голямо негодувание прочетохме в 14 брой на «България» хулната статия срещу учителя ни г. Ботя. Безименний съчинител на гнусната статия избрал за предмет непразнуването деня на св. Кирил и Методий и сплита гнусни хули върху учителя, ни; но и първото е дебела лъжа, и второро — низка клевета: защо денят на българските просветители илани, и таз година се празнува с особена тържественост, украси се и с прилично на празника слово, произнесено от г. Ботя, но това не се счете за нужно да се обнародва в «България». Сплетените хули върху учителя ни са низка клевета, за оправдание на когото се ручава дванадесетгодишното му учителство в Калофер, в разстояние на което той е поминал с неукоризнено поведение, от което всегда сме били доволни. За това щем бъдем и мы, и потомците ни признателни г. Ботю за неумомимите му трудове, които той според силата си е принесъл на калоферското юношество.

Желали бихме издателят на «България» за свое добро и за доброто на народа да не вмества без разбор всякакви статии, които му се допращат, но да бъде малко осторожен.

Епитроп училищни

Драган Манджуков

за всичките жители калоферски.“

С една реч, той бил учител не само на деца, нои на стари и млади, на политика, на гражданска доблест, на медицина и хигиена, цял реформатор, каквито бяха по онова време всичките малко-много събудени българи. На негово време близо при училището имало кръчмица, добрият пелин на която привличал свещениците като пчели. Щом преминавал даскал Ботю, святиня им лягали по земята — да не ги види през прозорците. Дотолкова те имали страха му. Друг един свещеник, поп Пенко, като пеел херувикото в черкова насрещу един даскал, казал му: „Н-не-не, не си яж б...“ Даскал Ботю наложил на попеца 40 деня да не стъпя в черковаа за тоя свой либерализъм.

Отдавна той водил борба с местните първенци, със суеверните понятия и предразсъдъци за изваждането селските гробища далеч от селото, които били в дворовете на черковите и манастирите и вредата на които е позната. Опозицията била силна. Най-послед сполучва не без революция, особено от страната на жените, които в тоя случай са най-чувствителните и най-рутинните. Ново жилище за покойниците било избрано на мястото, наричаемо Лила, на северна страна от селото. Да се случи да умре наскоро виновникът на тая реформа, и най-напред него да погребат там! Суеверният женски, а особено бабешки мир тържествувал в своите веривания.

— Видите ли? И господ не го стърпя, загдето той се подигра с душите на нашите умрели бащи и майки! — говорели те. — Нека сега го мъчат дяволнте на поляната, сам-самненичък като вапир.

Ботю Петков е обогатил и книжнината ни с няколко сериозни трудове. Той е превел и напечатал в 1853г, (в Земун) труда на Ю. Венелина: Критически издирвания за българската история, книга от 204 стр., и една Всеобща география. В неделни и празнични дни той помагал още в черковното богослужение, като пеел от дясна страна. Починал в 1869, на 26 юли, без да види сина си, който беше се простил вече с България и с родителската стряха. В последните дни на живота му материалното му положение се понижило до плачевност. Калоферската община, на която толкова заслужил, давала му нещо като пенсия около 1500–2000 гроша, колкото да може да се прехрани. Деца освен Христа той е имал още шест, по-малки, а именно: Анна, Петър,

Стефан, Кирил, Тота и Боян.

На всичките свои чеда още през живота си той се постарал от гола душа да даде образование според силите си, не се е задоволявал само с калоферското основно учение. Христа, както ще да се види по-долу, той изпратил в Одеса; Стефана в Чешко, подпомаган от г. Е. Георгиев; Кирил в одринското католическо училище; а Боян (след смъртта му) — в Николаев. Стефан е хванал бащиното си благородно поприще на учител. Такъв беше в Панагюрище, гдето според брата му, прочут вече, турското правителство го подири, но и той успя да избегне в Румъния, уж при брата си да се настани, гдето пак захвана учителство. Той е известен още и като книжовник с превода съчинението на М. Чайковски — „Кърджалъ“. По-късно избягва от България и Кирил, който така също стана учител в Гюргево.

II

Такива са били родителите и фамилията на Хр. Ботйова. Като какво грижливо възпитание са се старали те да дадат на своя най-голям син, за това не може да бъде и дума. Щом той навършил своята детинска възраст, постъпил в калоферското училище при баща си, гдето били още учители Сотир Зафиров и Славиди. В успехите той бил пръв между своите съученици. Онова, което другите научавали в един ден, той го изучавал за няколко минути, само от едно прочитане, когато приближавала минутата на изпитите. Повечето свое време той употребявал в различни буйства и немирности. Да се присмива, да се подиграва и закача всекиго, стар и млад, който се отличавал с каква-годе оригиналност в селото — това съставлявало негово изключително занятие в ученическата епоха. Да групира учениците, да им става началник и да ги предвожда на разни приключения да се сражават и делят царство, олицетворено в горня и долня махала; да се показва най-голям гонител на учителската дисциплина и благоговението пред учителите.

Строгийт, справедливият и безпристрастният баща награждавал напълно заслугите на сина си. Ако двама души имало в ден бити и наказани, то непременно едннът трябвало да бъде Христо. Да седи на колене и да опитва дългите пръсти и длан на баща си, това било нещо обикновено. Но вземал ли Христо от тия работи, изменявал ли си е той

поведението? — Никак. Станало време за влизане на учениците в предаване, а тия последните отсъствуват наполовина. Где ги? Тогавашните надзиратели-гавази ги потърсват и докладват на своите монарси-учители, че Христо даскал Ботйов ги събрал в някое къше и им разказва характеристики из целия Калофер: за чорбаджиите, за поповете, за бабичките, за игуменицата от женския манастир, за учителите, в това число и за баща си; а учениците, увлечени в неговите разкази, слушат го с убийствена тишина. Пак бой, пак наказание, а Христо, все пак Христо, през която улица премине, кучетата не млъкват цял ден. Най-много го наказвал баща му, защото бягал и не искал да пее в черкова, да канерва на баща си. Това почетно занятие, което мнозина пленеше по онова време, не се харесвало на Христа, не пленяло неговата душа.

Така или иначе, но той свършил блестящо курса на калоферското народно училище. И самият му баща, който се раздражавал най-много с него, бил доволен от края на учебната година. На последните изпити той декламирал някакво си стихотворение с такива жестове, чувства и огън, щото учителското тяло и многобройното събрание от калоферски граждани онемяло и опулило очи.

Нямали вече в Калофер учител, който да учи Христа, нямало и поприще за него, а ученолюбивият баща горял от желание да даде на чедото си по-голямо образование. Работил, трудил се, чрез помощта и влиянието на своите познайници и съотечественици в Одеса — Тошкович — сполучил да натъкми сина си в Одеса на разноски на българското настоятелство. На 17-годишна възраст, в 1863 или 1864 год., Христо отишел в Одеса и постъпил в класическата гимназия. Най-напред го пригответил частно Христо Павлов и той можал да влезе в III клас. Братя Тошкович от най-напред показали към него голямо благоволение, едно, че са съглеждали в него способности, а второ — че бил син на даскал Ботя.

Онова, което било в Калофер, повторило се и в Одеса. И в тоя последния град нашият герой си останал същият, пак продължавал да си живее и да се учи по своята система, която му се диктувала от буйната негова натура. Хрисим и покорен изглеждал той само няколко месеца, дордето му прогледнат калоферските очета в чуждия град, докато се запознае с най-ближните си, докато научи малко от чуждия език.

Никаква дисциплина, приличие и послушност не спирала неговите естествени влечения. Ученик от цялата гимназия, който имал най-лоши бележки за своето поведение, бил той. Гдето се проявявала най-малка протестация било против началството на заведението, било против няколко от учителите, то Ботйов непременно трябвало да бъде там. Често той бил подлаган на наказания, предписани от училищния правилник. Дошли до баща му известия за това поведение на сина му. Като запознат с тежката руска дисциплина в учебните заведения, той написал едно и повече писма на Христа, който, като бил далеч вече от него и не се боял от дългите му и жилави пръсти, съветвал го само отечески и го убеждавал със сълзи да влезе в мирния път на ученик, да не убива своето бъдеще и да не отваря на баща си рани, който е вече остарял. Всичко напразно, не бил Христо от ония характери, които се биха огънали от едно писмо. Той пишел на родителите си твърде нарядко и то повечето да му пратят средства, от които, естествено е, че се е лишавал. Тия средства той получавал много ограничено, защото, както видяхме баща му не ги е имал. Около 1865 година той пишел на баща си: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, но зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи...“

За руските учебни заведения по онова време няма да се разпростираме, те са всекиму известни по своята строгост и тирански ред, както и по избора и състава на учителското тяло. За всяко неотиване в черкова, за всяко волно слово, за незачитане тогова или оногова от началството или за нелюбов към закон божий ученикът е трябвало да се вземе пред вид и се подложи на наказание. За хора с неговия характер, подобно заведение било тъмница.

Както и да е, благодарение още на юношеския му възраст и на неразвитието му той можал да остане в гимназията около две години. В разстояние на това време десетина пъти бил арестуван в карцера, а няколко пъти в полицията за разни безчиния и волности. Ако той да беше русин, то отдавна би бил изгонен и нещо повече, но тогавашните заведения, макар и сегашните в Русия, гледаха на българите много снизходително, през пръсти, така да се каже. Где свършили, где не, че били с неудовлетворително поведение през куп за грош даваха им в ръцете по едно парче книги и ги пращаха в България да будят своите

съотечественици. Храни боже както правят днес нашите училища с помачетата. Но всяко нещо има своите граници; най-после учителският съвет решил изгонването из гимназията на Христа Ботйова за недобро поведение. Тая мярка изпълнила и запазила само формалната част на делото, защото Ботйов и така вече бил напуснал заведението по само себе си, по месеци не стъпвал в класовете.

Одеското българско настоятелство, или кантората Тошкович, която беше покровителката и свърталището на българските ученици и чрез която, мислим, се даваха паричните помощи на степендиантите отдавна вече била произнесла своето окончателно вето: че от сина на даскал Ботя няма да стане човек. Тая кантора най-много тежала на врата на Христа и едва ли тя не е по-голямата причина да се опрости той с гимназията. Българските ученици се гледали и третирали като същински просяци, а отношенията на повечето членове от настоятелството били надменни до висша степен и чорбаджийски. Чорбаджилък, смесен с руски аристократизъм и с поза на барин, въобразяваме си до коя апогея е достигал. Титлите: „благородие“ и „ваше високоблагородие“ трябвали да се съблюдават най-тънко. Учениците от разни учебни заведения в Одеса, които начесто ходили в дома на Тошковича по своите нужди длъжни били по няколко часа да чакат навън във входа, гдето нямало огън и гдето барините благоволявали да си оставят само дебелия шуби и топли обуца. Много пъти между другите чакал тука на крака и Ботйов. Появявал се по едно време Тошкович, по халат и с нощна капа на главата, и след като изглеждал всички наред започвал да чете морал: Защо не слушали, защо еди-кой си не ходил на черкова, защо бележките им били слаби, защо туй и онуй, дошли са тук само да ги хранят като просяци и пр; и пр.

Най-големият процент от тия забележки падали върху главата на Христа.

— А твоя милост, как не те е срам да се явяваш напреде ми? — се обръщал Тошкович към него. — Докога ти ще да ни срамиш тука пред хората и началството? Защо си се бунтувал, защо си не ходел редовно в гимназията? Я се погледни какъв си изпокъсан, на какво си заприличал? Ще ме принуди да кажа на полицията да те изгони вън от държавата. Ти си бил достоен само за пъдарин и за извозчик, а не и за ученик между благородни хора!...

Тошкович и другите настоятели дотолкова били фамилиарни с учениците, щото един път Тошкович, в своята кантора, разсърдил се и дръпнал, та скъсал палтото на някого си ученика, Константин Ташев. Там бил и Ботйов. Без да гледа на своето положение, той се възмутил и извикал: „Това е тиранство!“ — а после си излязъл. Ако той мълчал и мигал само пред величието на Тошковича и неговите съвети, това било в първите времена. После, когато се поогризал и понаучил, то нито стъпал вече в палатите на тия аристократи, които съставлявали за него нещо чуждо и противно. От най-напред обаче, като син на даскал Ботя, по своята красота и привлекателност, по своите дарби да говори, да декламира и да пее, той е можел сполучливо да забавлява охолното и интересующето се до една степен от българския живот семейство на Тошковича, т.е. можел е да си извоюва добър и ласкав прием, морално и материално потребен за него. Всичко това са го правили мнозина други българчета, но то не е било работа и за Ботйова. Според неговата натура, домът, средата и вечеринките би стеснявали свободата му и достойнството му. Да седи той в богато мобилиран салон, гдето свири фортепиано, движено от някои тънки пръстета; да си подгъва краката ученически; да говори по правило; да не смее да даде мнение и се присмее и подиграе — минутите му се би сторили дни; а дните — години. Той търсел и обичал такива общества, гдето можел да говори и се обръща без цензура, гдето той да е пръв и негова глас да се чува най-много. А подобни вечеринки всеки знае, че се намирали из скромните стаи на учениците и по кръчмите. Там бил и Ботйов.

Одеското настоятелство приемало и давало средства на ония само ученици, на които бележките били най-добри. Следователно Ботйов, щом работата се е мерела с тоя аршин, падал на най-ниското дередже. От следующия факт ние се научаваме, че той влизал някога в дома на Тошковича. Пристигнала от вътрешностите на Русия някоя си българка Ш..., ученица, която отивала за България и която естествено в дома на Тошковича трябвало да се отбие и си извади паспорт, толкова мъчно добиването му в монархическа Русия. Било късно, дъжд валяло, параходът, който в десет деня един път отивал за Цариград, приближавало да тръгне, а няма кой да придружи момата да премине през тежките баждарници на полицията, на паспортното писалище и агенцията на параходите. В това време на вратата се показал Ботйов.

— Ето „скандалиста“! Той ще да свърши тая работа сполучливо — казал Тошкович и пратил момата с него.

Трябва да ви кажа, че нашият герой се наричал от българското настоятелство и в гимназията „скандалист“, име, което той сам си извоювал със своето, примерно поведение. Като изпратил ученицата Щ... сполучливо до парахода, тя му благодарила крайно и му поискала да ѝ даде портрета си, като дала и тя своя, да се не забравят. Подир няколко години, когато вече той се завърнал в Калофер, Ш... била учителка там. Ботйов отишел да посети учателите, гдето била и Ш..., и без да се познаят един други, понеже се видели лично в Одеса нощно време и понеже тогава той бил с дълги коси, а сега остриган и с фес, тя, Ш..., извадила няколко портрети на свои приятели в Русия, които показвала и обяснявала кой как се казва и какъв е.

— А с негова милост се запознах нощно време на парахода, комуто името не зная, но чух, като го наричаха „скандалнст“ — казала тя, като дошло време да обяснява и портрета на Ботйов. — Помня, че беше чорлав, одърпан и малко блъснат.

Учителите, а заедно с тях и сам Ботйов, които стоели наоколо, се изсмели презглава. Наивната учителка се сконфузила.

— Госпожице, „скандалистът“, за който говорите, съм аз — казал Ботйов. — Благодаря, че не сте ме забравили.

Учителката се зачервила още повече и изтръпнала на мястото си. Това състояние, което е най-поетическото в жените, особено в момите, преобърнало сърцето на Ботйова, почитател и ценител на всичко хубаво и естетическо. Той почнал да се либи и тя него, което се продължило, дордето той стоял в Калофер. Ако Ботйов завел любов платоническа, по високи чувства, само да намери занятия неговата разпалена глава, то госпожицата, ако малко-много е ценила хубостта, трябвало е да се счита за щастлива, че има любовник като Ботйова.

Трябва да ви кажа, че Христо е бил образец на хубостта в пълна смисъл на тая дума. Ръст класически, очи големи и черни като на гарван, вежди-пиявици, чело изпъкнало и широко, което красяло къдравата глава като венец, нос римски, брада и мустаки черни, коса къдрава, лице и ръце бели и деликати, гърди и плещи широки, да му се ненагледаш. Той приличал във всичко на майка си. От лява страна на челото му имало една жила, дебела като гайтан, която се появявала само

тогава, когато той е сърдит и възбуден, когато ораторствувал или декламирал някое свое стихотворение, т.е. когато чувствата тържествували над разума. При това, прибавете огненото му и ораторско слово, дарбата на разказчик да описва и представлява в живи краски всичко, за каквото говори, да иронизира и увлича и ония от слушателите си, които напада — вие ще да имате пълния портрет на Христа Ботйова.

Когато той оставил втори път Калофер, оставил завинаги и своята любовница. Писал подир месец-два да дойде при него в Румъния, за да се венчат, но това било проста една обязаност от негова страна, плод още на последните пресни впечатления, защото нито той бил за женене, скиталец и гладен по чужда земя, нито пък вярвал, че тя ще да дойде да го дири. Отпосле ней е посветено стихотворението: „До моето първо либе“, ней той казва: „...Забрави туй време, га плачех.“

III

В тая епоха, когато нашият герой се учил в Одеса, извършили се важни събития, които ако не и всемирни, помърдали духовете в руската държава. Едно от тия събития било освобождението уж на руските роби, наречени кристияни, а второ — въстанието в Полша против тия освободители — руското правителство. Първото от тия събития подтикна руската интелигенция и даде воля и предмет да заговори малко по-свободно и да закачи косвено ония обществени въпроси, които бяха остарели вече в другите западноевропейски царства. Проникнаха се руските писатели и патриоти, че се трябва свобода на руския народ, ограничение на варварската администрация, наказание на хищните чиновници и тиранствующи помещици. Печатът и литературата въобще изкараха наяве такива грозни събития, плод на робството щото борбата и идеята за нови реформи и правдини ставаше бясна, така да се каже. Тая епоха, от Кримската война до Полското въстание, съставлява венецът от царствването на Александър II по свободата на словото и на мисълта в Русия. Днес (1887–1888) тая последната не притежава едната десета част с думи от тая свобода, която е съществувала тогава (1857–1863).

Подвизавали са се тогава в полето на литературата и журналистиката не хора обикновени и посредствени, но гении и

таланти, гордостта на руския народ. Носело се е тогава от ръка на ръка като евангелие, периодическото списание „Современник“, в което са работели тия сили като: знаменитият Чернишевски, Добролюбов и пр., които от самото провидение са били повикани да разбудят заспалото, да наранят тирана, да живеят и въодушевяват хората цели векове. Все по същото това време е воювал в Лондон и Женева славният Херцен, на когото списанието „Колокол“, макар и забранено в Русия, чело се е под ключ в присъствието на многобройни упоени слушатели. Вървял е ръка под ръка с движението и Иван Тургенев. В това време е пуснал той на бял свят своя роман „Отцы и дети“, който е бил начало на ново съвременно движение, който за пръв път изобразил и представил типа на новия човек — нихилист. Гърмял Добролюбов, електризирал Чернишевски, с една реч, епохата и духовете по това време били такива в Русия, каквито били във Франция в навечерието на великото движение — 1793 г. Все по това време възкръснал и Белински, съчиненията на когото излязоха второ издание в едно събрани и наредени.

Новата школа от смели ратници, които и до ден днешен вълнуват Русия и карат нейния повелител да седи запрян в нейните палати, които по-после напълниха Сибир и Сахалин; увиснаха на бесилките и измряха по затворите за своите убеждения — се създаваше и възпитаваше по онова време. Нереализирана и неопределена още, в строга смисъл на тая дума, находяща се в свеото зачатие, тя беше в апогеята на пламенността, както това става обикновено. Горещи подражатели на героите от „Отцы и дети“, да гледат ценически на всичко съществуващо и направено от векове; идеализатори от романа на Чернишевски „Что делать?“, които да гледат на своя живот като на модна дреха, която завинаги можеш да хвърлиш, с една реч, революция, възбуждение и надпреварвания, като хора заспали, които са се наскоро разбудили и бягат да достигнат заминалия вече керван. Възбуждението беше до такава степен, щото сам Чернишевски, славен политико-иконом, критик и публицист, захвърли всичко настрана и се завзе да пише романи, работа съвсем не за него. С това искаше да помогне, доколкото е възможно повече, на идеалната епоха, на теорията за разрушаването на всичко в Русия, което действително беше невиносимо, както е още до днешен ден. Писарев по-после, млад и даровит писател, в когото

тенденцията и влечението надмина и Чернишевски, и Добролюбова, и други мнозина, жестоко нападна на изкуството и поезията, които били залагалка на народите и които нямали право на съществуване. В това свое учение пламенният Писарев не пощади и лирата на Пушкина, която тогава минуваше за бог в Русия, а и сега още. По всичките линии на литературата, в чистото изкуство и поезия, владееше силна тенденция, мисълта и идеята преобладаваха. Така го изискваше руският живот, така е и досега, дордето в тая държава владее абсолютизъм.

Няма нужда да обясняваме надълго и нашироко, че нашият герой около когото са ставали, врели и кипели тия огнени и идеални борби, на равна степен е бил наелектризиран и цял-целеничък увлечен от тия стремления на епохата, заедно със самите руси. Другояче бе невъзможно и да бъде, защото почвата хармонизираше по всичките линии с неговата впечатлителна и поетическа натура. Дребни и прозаически кюшета за мирни и тихи работи, за комерчески идеали и други подобни работи не съществували в неговата душа. Генералското величие, от което той бил увлечен по-напред, както видяхме, когато го сварил Зографски с препасана на корема възглавница, окончателно изчезнало от него. Това минутно увлечение било в преходната епоха, когато градът Одеса блеснал най-напред върху неговата балканска природа, когато двете противоположности — чуждата и бащината земя, Балканът и морският климат, демократическият Калофер и военно-аристократическата Одеса — се състезавали още върху един и същ предмет.

Съчиненията на гореспоменатите руски писатели по онова време, които били евангелие за младото и идеалното — Белински, Добролюбов, Чернишевски, — списанията „Современник“, „Отеч. записки“ и други, завзели цялото същество на Хр. Ботйов. Според разказа на съвременниците му ученици българчета — д-р Брадел, Хр. Павлов, Зографски, подполковник Филов и други — той лягал и ставал с тия автори. Пушкин и Лермонтов така също го увличали, от които той много стихотворения знаел да декламира изуст. Възпрепел и се влюбил той в руската борба и литература, първо, като човек, а, второ, и като българин. Като човек той взел страната на руските честни патриоти и свободолюбци по своята висока, поетическа и справедлива натура, която се възмущавала от всяко тиранство, било то турско, руско, немско

и пр. Тиранинът или борецът за право и свобода, бил той облечен в каквато и да е дреха и форма, еднакво се мразел и уважавал от него, както това показва неговата по-сетнешна деятелност. А като българин и бъдещ войвода той срещнал и намерил в борбата на русите нещо свое, нещо еднакво и ближно с потребностите на своето отечество. Той видял, че под същите условия се намирал и българският народ, както и руският. Било е още въпрос — дали повече страда българският рая, или руският „мужик“ и „крепостной человек“. За руското правителство и за официална Русия българинът под турското иго бил човек изгубен и най-окаян в най-реалната смисъл на тая дума. Но за реалността, в интереса на истината, за Ботйова и за всички умни и честни хора без фанатически предрасъдъци руският мужик, който отивал да мре на Дунава и на Балкана за своя по вяра и кръв „братушка“, бил сто пъти повече роб и повече нещастен, какъвто си е останал и до днес още. Разликата била само тая, че руските патриоти желяели да освободят своя народ от своето тиранско правителство, а Хр. Ботйов от чуждото.

По тая причина тоя последният изстинал към гимназнията и нейните сухи предмети, които му станали противни и мъртви, не го увличали. Неговите естествени стремления побили връх и го завлекли по своя начертан път, ученическият период бил удавен и прескочен, подранил Христо Ботйов, станал поет, патриот, деятел и бунтовник, преди да бъде още добър ученик, преди да свърши своето пълно образование, преди да бъде строго приготвен, както се виражава за хората съществуващото понятие. Моля ви се, послушайте какво той пее, като се обръща към майка си:

... Що ме си, майко, продала
на чуждо село аргатин —
овци и кози да паса,
да ми се смеят хората
и да ми думат в очите:
да имам баща войвода
над толкоз мина дружина,
три кази да е наплашил,
да владей Стара планина,
аз при вуйча да седя —

при тоз сюрмашки изедник!
Копелето му да бавя;
час по час да ме нахоква,
че съм се и аз увълчил,
че човек няма да стана,
а ще да гния в тъмница
и ще ми капнат месата
на Карабаир на кола!...
Проклет бил човек вуйка ми!
Проклет е, майко, казвам ти —
не ща при него да седя,
копелето му да бавя
и крастите да му завръщам —
яли ги свраки и псета!
При татка искам да ида,
при татка в Стара планина;
татко ми да ме научи
на къвто иска занаят...

Майката се разплакала от тия страшни думи на своето „хубаво и писано дете“, на което отговаря:

... Татко ти й снощи дохождал
за тебе, синко, да пита —
много ме й съдил и хокал —
що съм те, синко, пратила
при вуйча ти, а не при него —
да види и той, че има,
хубаво дете юначе;
далеч ли да го проводи
на книга да се научи,
или хайдутин направи
по планината да ходи.
Триста й заръци заръчал
в неделя да те проведя
на хайдушкото сборище...

Ще идеш, синко Чавдаре,
едничко чедо на майка!
Ще идеш утре при него —
ала те клетва заклинам:
ако ти й мила майка ти,
да плачеш, синко, да искаш
с дружина да те не води,
а да те далеч проводи —
на книга да се научиш,
майци си писма да пишеш,
кога на гурбет отидеш...

Тия думи са изказани от героя ни в песента Хайдутите (баща и син), писана все по това време, още в Одеса, в класовете на гимназията, а излязла на бял свят чак в 1871, в 3-и брой на в. Дума, редактиран в Браила пак от него. Цялата песен той изпратил на преглед, а може би и за обнародване на дядо Славейкова в Цариград. Дали тоя последният я е получил, дали е обърнал на нея внимание, ние не знаем. Знаем само това, че не е излязла в колоните на тогавашния от него редактиран вестник Гайда. От съдържанието, идеята и тенденцията на тая ученическа и първа почти поема на поета ние констатираме две неща. Първо, че човек, който пише подобни песни, отдавна се е опростил вече с училищните предмети; и, второ, че величието на хайдутите и на Стара планина са издържали анибаловска победа над всичките околващи го течения, идеи и среди. Над всичко той стъпил с крак и си останал българин, с български идеали. Когато майката на Чавдара известила, че баща му слязъл от планината и заръчал да отиде син му при него на „хайдушкото сборище“, то той плеснал ръце от радост:

Рипна ми Чавдар от радост,
че при татка си ще иде,
страшни хайдутите да види
на хайдушкото сборище;
а майка ядна, жалостна,
дете си мило прегърна
и... пак заръда, заплака!...

И други факти да не знаехме из живота на Ботйова, и други дела да не бяха останали после смъртта му, то песента „Хайдутин“ само, от която вадим тия откъслечи, би била в състояние да даде материал и характеристика за неговия живот. В нея е олицетворен Ботйов цял-целеничък, нейните идеали е той изпълнявал до последната минута от живота си. В Одеса през 1864–1865 г. я е писал, в 1871 г. я публикувал, а за винаги, когато е бивал потънал в скръб или във високо възбуждение — декламирал я с всичкото свое величие и огън на поет. Тя е била много още дълга, според уверенията на ближните му, но никъде не е бивала написана от него, а само наизуст я е декламирал. В 1871 г. Киро Тулешков, който му е бил другар в редакцията на в. „Дума“, едвам го принудил да напише само първата част, обнародвана в 3-и брой на „Дума“, от 8 юли 1871. Героят на поемата Чавдар е бил още псевдонимът на Ботйова. На края на в. „Дума“ е подписано: „Редактор Д. Чавдар“.

И така, първата борба, която възпитала и спомогнала да определи по-строго Хр. Ботйова за в бъдещите негови действия, била борбата на руските интелегенти с тяхното правителство. Ботйов се дружил с най-буйната руска младеж, участвувал с нея заедно в много демонстрации, направени срещу различни стеснения, но никога не забравял, че е българин, никога той не намирал, че чуждият калпак може да прилепне на българската глава. Тая борба била умствена и културна, която послужила като най-необходимата школа за неговото каляване.

Второто събитие, което ознаменувало тая епоха в развитието на героя ни, било въстанието в Полша и славните борби на полските патриоти срещу московския тиранин. По само себе си се разбира, че последното това събитие било сто пъти по-ясно, по-определено, по-реално и по-от голямо естество да увлича и разпалва необикновените хора. То приличало на нашите български борби по-после, 1868–1876 г., когато българският народ се делеше на два лагера спрямо Отоманската империя, на умерени и на непримирими, или на такива, които с политика и с просвещение искаха да извоюват за България правдини, и на техни противници, които с революция, с кръв и с нож искаха отведнаж да придобият тия правдини. Реформите в Русия, като освобождението на робите и пр., приличат на нашите фермани по

черковния въпрос; а въстанието на поляците да ръгнат право в сърцето своя тиранин — са нашите революционни усилия против Турция.

Когато тоя смел народ издигнал своите знамена във Варшава и другаде, то руските патриоти и свободолюбци не само че не им подадоха братска ръка, но ги още и осъдиха косвено. Вижда се работата, че руският народ е бил зад девет планини далеч от културата и интелигентността на поляците. Водителите на свободното течение в Русия, увлечени съзнателно или безсъзнателно от идеите на Запад, искали и мислели да прескочат една епоха от съвременния политически институт. Те готвели за Русия социалдемократическо управление, републиканска форма с комунистически равноправности. Не сравнили, че Русия не е Франция, нито Германия, гдето пролетариатът имал вече своята история. Забравили и не взели пред вид, че конституционната форма, която в Русия се считала за астраханска чума, била се одъвкала и остаряла вече на Запад. Не обърнали внимание на тоя важен факт, че на Запад търсели хората от своето правителство не политически права, свободно слово и свободни събрания, но икономическото робство, непокътнато още и до днес, искали да разбият. Изпуснали от пред вид, че в цяла Европа, в това число и Турция, нямало такова монголско чудовище, каквото било тяхното правителство. Именно против това на пръв план зло въстанали поляците. Махнато то един път — свободни били руските интелигенти да си избират каквато щат форма на управление.

Ако за минута даже бяхме предположили, че Ботйов е минал на страната на руските свободолюбци, ще рече, противник на полското дело, то срещата му с поляците в Одеса е изкоренила окончателно това мнение. Той имал много млади поляци ученици за другари, които, естествено, държали са го в течение на събитията, станали в тяхното отечество. Страшните тия събития, юнашката защита на полската земя от казашките орди, изгарянето на цели села, бесенето жени и моми, зверът Муравев, подобен на когото не може се намери по цял свят, най-после пращането на заточение на всичките млади и интелигентни сили на тоя народ — няма нужда да казваме като какво впечатление са произвели върху Ботйова. Христо Павлов, (съвременник на Ботйова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка в същия град произвела силно влияние на него. Тя била почтена жена и полска патриотка, която

изпратила трима синове в полското въстание. От тримата един паднал в боя с казаците, втория обесили в едно село, а третия изпратили в Сибир. Най-поразително впечатление извлякъл Ботйов от това обстоятелство, че старата жена, наместо да плаче и скърби за своето богатство, гордеела се, напротив, със своите скъпи жертви.

За необикновените като Ботйова хора тия събития били достатъчни да го определят и възпитат още в младите му години. Според темперамента си той клонял най-много към страната и стремленията на полските патриоти. Тук, в Одеса, той се запознал още и със Сава Раковски, който беше обявен вече за бунтовник и който скиташе по разни държави да опознава света със стремленията на своя народ. Без съмнение, че учителят и ученикът са влезли по съществуващото на делото.

IV

Около края на 1865 година Ботйов трябвало да се прости вече с Одеса и с ученическите столове. Дотолкова напред отишел, щото нито българското настоятелство допускало минутно предположение, че от даскал Ботйова син може да стане вече човек, нито учителският съвет от гимназията не мислел едногласно, че той е пропаднало и изгубено момче, нито пък одеската полиция можела да се убеди, че той не съвпада под рубриката на „празносчитающите“ се. Нямащо вече за него никаква милост и прошка, а, от друга страна, нямащо и пукната пара за дневна прехрана. Да се върне в България той не желал още по много причини, а най-главната, че нямащо средства и паспорт. Одеското настоятелство, което не искало да го види, за наказание не му давало и паспорт. По-после той се помолил на доктор Браделя, които го снабдил със своя паспорт. Изчезването му от Одеса станало съвсем незабележено даже и между другарите му българчета, особено между Смилова и доктор Браделя, с които той в една квартира живеел. Никому се не обадил, не си взел даже книгите, учебници и други.

— Па кой ли се интересуваше от него по онова време? — говореше ни един от неговите одески познайници. — Ако го знаехме тогава, че той ще бъде Христо Ботйов, поет, революционер и войвода, то да сме го носели в пазвата си.

Подир месец-два чули в Одеса ближните му приятели, че той се настанил учител в едно бесарабско българско село, Задунайка. Тук

буйната натура въздъхпала от двегодишния градски живот, от тежката учителска дисциплина, от морала на българското одеско настоятелство и от разни други стеснителни за него мерки. Кой му е намерил нему това място, за колко и докога се е условил — ние не знаем. Знаем само това, че щом той се условил и стъпил вече в даскалското поприще, свободна професия, наредил се по български, започнал тоя широк и волен живот, който водил до гроб. Най-напред той изявил желание, че ще да се премести да живее в зданието на училището. Това училище било вън от селото, опустяло и развалено, без прозорци и със счупени врати. То било гнездо на кукумявки, на прилепи и на други нощни птици, така щото и сред бял ден хората се бояли да го посетят. Съществували още и предразсъдъци, че това здание не е чисто от злите духове. Едни казвали, че то било свърталище на сладките и медените (юди и самовили), които се събирали на сбор под неговата стряха, за да решават своите пъклени планове. Едни говорели, че ги чули нощно време, когато прели на своите чекръчета, мотали на мотовилки, пели мъртвешки песни, смели се и играли. Втори уверявали, че виждали пак нощно време черна хрътка, която ставала ту куче, ту яре, а най-последно човек с едно око. Трети разказвали, че цяла нощ, дордето креснат първите петли, чумата на злите духове, работели вътре дюлгери, камъците на които били човешки глави, а чуковете човешки пищали. Как да се случи пък, щото там наблизко имало стари гробища, които още повсиче излагали това здание на различни прекеждия; а кукумявките, тия грозни и подозрителни гадини, още повече говорели за в полза на гореизложените слухове.

Когато Ботйов настоял, че е решен да си избере за жилище тая опустяла страхотия — училището, — то въпросът от уста на уста преминал на обсъждане в цялото село. Всички дигали рамене и се чудели — какъв човек е тоя даскал, който си е прежалил младините и отива доброволно да стане жертва, защото никой освен него не бил още замръквал в училището. Ботйов, жаден за приключение и за сюрпризи, останал непреклонен. Първата и втората вечер селото било в безпокойствие. Стотина кукумявки и толкова гарги, блокирали по въздуха зданието, кукали и грацали отчаяно през цялата нощ.

„Носят даскала, сбъхтаха го, магьосаха го!“ — говорели суеверните.

А даскалът спокойно и доволно си отспивал под тоя див концерт, който, напротив, му правел още и удоволствие. Ако хвърковатите гадове протестирали, то това било по тая единствена причина, че той им нарушил усамотеното жилище със своето присъствие, жилище, което било неприкосновено за тях. После тая неустрашимост Ботйов от един път придобил някакъв си авторитет в селото. В скоро време, макар с прости жителски отношения и обноски, без никаква тенденция, той станал човек необикновен и прочут по всичката околия. Сватби, годежи, седенки, хора, угощения, заговезни и пр. български увеселения не ставали без него. Когато се появявал на седенките или на хората, тогава момите запявали, заигравали и се стресвали най-много. „Даскал Христо иде“, „няма го“ или „ще да дойде“ за винаги съставлявало интерес на присъстващите и ги карало да си извиват вратовете. Той пеел от всички най-добре, разказвал божествено подходящи разкази и приказки, характеризирал познати и известни личности с поетическа дарба, която била оценявана и от простите; играл хоро и скачал най-много; той кога повеждал хорото, то ставало най-живо и пр., и пр. По сватбите играл на ръченици, ставал девер, ходел междюджия и калесвал. Българите в с. Задунайка, по наследство от турците, на всяка сватба изваждали да се борят пехливани, с гайда и тъпани, на които гледали с любопитство всичките от селото. Ония, които надвивали, палучавали известни подаръци, най-големият — малко тайче, теле или овен, а най-малкият — червена кърпица или няколко аршина домашно платно. И можете ли да си представите, че Ботйов, поетът, основателят на една школа, държал първо място между селските пехливани? Като засвирвали гайдите, той почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали на мегдана! Где да се е подадял строгият му баща и види своето чедо — колко то е отишло напред в науката и възпитанието! Колкото за него самото, той бил сто пъти по-доволен и по-благодарен на седенките, хората и пехливанския мегдан, отколкото в одеската гимназия и в аристократическите концерти.

Имал и любоваица, селянка, грабел ѝ от главата цветето, закачал я, подмигвал ѝ, завиждал я от другите ергени, обикалял я, като отива на вода, и пр. Вземал участие във всичките ергенски занятия, свойствени на българите. Например по седенките участвувал е другите момци да крадат гъски, кокошки и мисирки, които криели под покрива на святото

обществено здание — училището, — а после се събирали, пекли ги и се гощавали. Участвувал в нощни експедиции да къртят плета на някоя горделива мома, да ѝ скубят моминската градинка, да и цапат портите с катран и други такива наказания. Много селски другари, които се били убедили и уверили в неговата искреност и умение, поисквали му ръката да ги придружи в грабването на някоя мома, която била съгласна на съюза, но баща ѝ или майка ѝ не я давали и тя се решавала да пристане. Нашият герой се присламчал около плетищата ѝ бордеите, чупел врата, насилял и навличал отгоре си много бели, които особено нему можели да бъдат твърде неприятни. В последния род подвизи той се отличил най-много, селските момци едногласно се унижили и признали в него превъзходство, почнали малко по малко и да се боят от него, защото на всичко му идело отръки, пред нищо не отстъпвал. А училището заедно със своите програми, правилници и ученици положително сме уверени, че е цъфтяло в лицето на своя учител. Онова, което знаем за положително, е това, че тука той, в тоя период на живота си, никаква книга не вземал в ръцете си да прочете. Това е естествено. Буйната глава търсела разнообразие. Две-тригодишното му стоене в Одеса, далеч от природата и от простия живот, трябвало да се допълни в село Задунайка. В Одеса той бил пиле в кафез. Ако той прилепнал към селския живот, ако си дерял гърлото да пее по седенките, да се бори и да краде гъски, то не било и не произхождало от чувства на селска култура и понятия, но просто от нямане какво да прави нещо по-важно и по-сернозно. А да стои мирен, да се затвори да чете и да се занимава със селските сополиви деца — това би било престъпление от страна на човек като Ботйова. Тежко и горко, ако истинските поети и необикновени хора изучаваха хората и техните сърца между четири стени и върху мъртвата книга. Тяхната школа и съкровище е живото и естественото.

Но и селският живот със своята неизкуствена естественост, със своето широко и нестеснено разнообразие, със своето небе, със своите ниви и ливади и със своя свободен въздух несъстоятелно се показали към калоферския гигант. Така е и трябвало да бъде. Село Задунайка, със своите плоскати равнини и гьолища, слаба е била да насити човека, който е чувал фученето на Стара планина, който е писал по-напред поемата „Хайдути“ и е възпроизвел Чавдар войвода. Неговият

съотечественик, подполковник Филов, нещастният по-после русенски бунтовник, който го посещавал по онова време в Задунайка, защото и той бил учител там наблизко, в село Кубей, разказва куп оригиналности за него. В училищния двор си завъдил различни гадове и животни: кокошки, гъски, пуйки, котки, кучета и други, които имали различни имена и различни характеристики. Заран и вечер той се изправял сред двора, заобиколен от всичките, които хранел и галел. Кучетата и палетата го блокирали и се възправяли върху му да го ближат, давели се едно друго от завист; хитрите пълководци — петлите, подплашени от тая разнообразна сган, групирани настрана своите покорни поданици: клочки, ярчици и пиленца, като протестирали в същото време за интервенцията на кучетата; глупавите пуйки вирели своите червени глави ту на една, ту на друга страна; хитрите и свирепите котки, въздраснали по плетищата и по чантията, слагали своите глави и стреляли с огнените си очи ту към пилетата, ту към заклетите си вековни душмани — кучетата; а сам Ботйов се наслаждавал помежду им.

Той искал да прави опити да ги сближава помежду им, да въдворява братство и съгласие, да се не карат и ядат. Хванал малки кукумявчета и техни яйца, които хвърлял в полозите на кошките, пак за асимилация. Имал в стаята си и две дърти кукумявки, турени в кафез като канарийки!

Купил си още или сам хванал, защото се занимавал и с ловджилък, няколко малки вълчета. Изкопал им в училищния двор един трап и там ги държал, като ги хранел с ръката си и се занимавал с тях. По едно време дошло му на ума да ги затвори в една клетка заедно с малките палета, да си живеят братски! Палетата скимтят и се въртят, като че в запалена пещ ги вкарват, свирепи вълчета с вирнати уши вършат харман и ровят земята скрака да бягат — Ботйов примира от смях и се удовлетворява на братството. Малко по малко всичките животни и гадове от опити и усилия за побратимяване, напуснали своя любезен стопанин. Кокошките прехвъркнали в комшийските дворове; кучетата вирнали опашки, накъдето им видят очите, а свирепите вълчета, лишени от свобода, измрели в своя трап. По-после Ботйов, когато се спущал да характеризира своето минало и патимите си, не забравял и домакинството си в Задунайка с концерта от различни гадове и

животни, как не сполучил да прокара помежду им братство и съгласие. Най-големите му симпатии оставали на вълчетата, които за своята свобода никакъв компромис не приели, но издъхнали в трапа. Тия характеристики той сравнявал с живота на хората.

Заловил се и на ловджилък, да ходи за зайци, вълци, лисици и други хвърковати гадини. Купил си пушка, фишеклици, паласки, торби и други принадлежности, ходел да обикаля кърищата и друмищата. Една нощ се спрял да пази в селските гробища за лисици и вълци заедно с кучето си. Случайно из ближния път преминавал един селянин с колата си, когото като видяло кучето, впуснало се и го нападнало. Селянинът, който не взел кучето за просто куче, а за нещо свръхестествено, тъй като то се подало из гробето, изревал и търтил да бяга към селото, като си оставил и колата. За да му дойде на помощ, Ботйов се надигнал от гробищата и извикал на уплашения да не се бои и да чака. Кучето иди-дойди, но излизането на човек нощно време от гробищата било равносилно с най-опасните срещи в човеческия живот. Полумъртъв пристигнал уплашеният в селото без кола и волове и придал на нощната среща такава боя, която не подлежала на никакви опровержения.

— Най-напред видях, че светна огън в гробищата, а после се появи една буря, от която ми писнаха ушите — разказвал селянинът с поемане на душата си. — Воловете захванаха да треперят и да коленичат на земята. Аз се кръстя и вървя, но ето ти едно куче с рога, което се подаде от един гроб и тръгна към мене. Търтих да бягам и чувам подире си човешки глас, който ми се моли да се спра. Обърнах се — що да видиш? — Кучето с роговете станало на човек с четири очи!...

Селяните от Задунайка, които и така вярвали, че гробищата им не са чисти от сладки и медени, отговорили едногласно: „Боже, пази и брани от такава среща!“

В това време, когато селяните били наобиколили разказвача на страшното произшествие и го слушали сериозно, скръцнала кола из улицата.

— Това са моите вола! — казал селянинът и се разтреперал.

Всички събрани излезли навън не без предубеждение да видят човек ли кара колата, или невидими духове? Замръзнали на мястото си, като видели своя учител, който водел воловете за юларите с пушка на

рамо, а кучето с роговете се преплита из краката му, че господарят му спечелил кола.

— Бе, серсем, защо не се спря, като ти виках? Ще те изям ли? Вземай си колата! Развали ми се ловджилъкът — казал Ботйов на зачудения селянин и на още по-зачудените други селяни, които били решили вече, че оттук нататък не трябва да се замръква около гробищата.

Обясненията на Ботйова как е станало произшествието и присъствието на кучето категорически опровергали първото впечатление и заблуждение, произведено от страна на уплашения селянин. Селяните погледнали на нашия герой още с по-голям респект и страх.

И ловджилъкът не наситил разпалената глава. Ней трябвало приключения от по-голяма важност. Намислил да си купи кон и да изучи язденето. Не зная как попада при него някой си малорус, Иванович, бивши офицер. Тоя Иванович, когото ще да видят читателите по-нататък, е бил човек чиста стока. Никой освен Ботйова не знаел неговото житие-битие, но той бил бежанец от армията за твърде тежко престъпление. Неговото появяване в с. Задунайка било щастие за Ботйова. Той го приел на своята разкошна квартира, хранил го, обличал го, живеели като същински братя, уйдисали си и по мнения и убеждения, и по характер и действия. За голямо съжаление повече ние не знаеме за тоя Ивановича, който е другарувал няколко години с Ботйова, следователно интересна и любопитна личност е за нас. Във всеки случай Иванович е бил не от простите хора, не за обикновени престъпления е бил станал бежанец и си е оставил офицерския чин. Сам Ботйов, който по-после е изказвал и майчиното си мляко, гдето се е рекло, пред приятели, за миналото на Ивановича е пазел най-дълбока тайна. Споменавал само името му, казвал, че бил човек верен, другар, блага душа, и нищо повече.

Тоя Иванович се завзел да го учи на яздене. В скоро време той можал да напредне дотолкова, щото свободно можел да се смъква под коня отдолу, да се навежда до земята и да усвои всички останали изкуства в язденето.

Все по това време в село Задунайка дошло едно отделение казаци, конница, заедно със своите офицери и подофицери, пратени от

правителството за маневри. Като нови хора в селото, предмет за нов живот, и черкези да са били, то пак съставлявали щастие за Ботйова, по-добро занимание, отколкото да въди вълчета, да се бори по сватбите и да живее с кукумявките. Той ги посрещнал като скъпи гости, отрекомандовал им се, прочел им тяхната история с вариация от Гоголевия „Тарас Булба“ и най-после заговорил им по въпроса за добрите коне и по язденето, въпроси, които са най-чувствителната струна на казашкото сърце. Станал той с тях твърде близък приятел, вземал участие във всичките им веселби. Един техен кон, който бил вече натирен като негоден, Ботйов го взел под свое попечение, церил го, хранил го и след няколко месеца негодният добитък минувал за един от първите коне. Това обстоятелство го препоръчало в казашката среда. Началникът на казашкото отделение имал много добър кон, който се славел в околността и който притежателят му гледал като свое чедо. Едно високо военно лице из Кишинев, което знаело тоя кон, пратило известие до офицера да му продаде коня си. Офицеринът Със сълзи на очите поискал съветите на Ботйов — как да постъпи в тоя случай, за да не му вземат любимия кон.

— Много лесно, отрежи му едното ухо! — отговорил Ботйов.

А за да не се помисли, че това е станало нарочно, той научил офицера да разпусне слух, че уж конят бил болен от такава болест, от която само като му се отреже ухото, можел да оздравя и че от тия болести разбирал българският учител в селото, на когото бащата имал в Турция конски завод! Сратегемата сполучила и Ботйов станал още по-уважаем между казаците. В техния лагер се преселил той, с тях ял, лягал и ставал. Техният весел и безгрижен живот, техните песни и игрите „казачок“ и др. като балсам легнали на неговото сърце. А училището, а учениците, а домакинството? — Пак на гаргите и на кукумявките останали.

— Христофор Ботйович! Ти, брат, си настоящий казак-удалец, защо не се запишеш при нас волноопределяющий? Захвърли това бабешко занятие — учителството — му казал един ден началникът на казаците.

Христофор Ботйович не си поплюл на ръката. На втория ден той влечал вече казашка шашка и шинел, влязъл в полка доброволец. Да не кажете, че това е било за чин, за кариера и от голяма нужда? Не; за

разнообразие и за удовлетворение на жадната за приключение душа, която не можела да си намери покой никъде, ни в училище, ни по седенки, пехливанлъци, вълчи и кучешки общества. Наскоро се случило да имат казаците маневри. Ботйов прлучил отличие. Макар и прост солдатин, той бил тесен приятел с офицерите, първо място държал в техните интимни и невоенни работи. Кражбата в казашките полкове не е от големите пороци. Ботйов се подвизавал заедно с вярното товарищество по границата. Една нощ с десетина още казаци той ходил на десет часа разстояние в едно румънско село — да крадат един добър кон, който отдавна съблазнявал казашката алчност за хубави коне. Гдето отивал, все „молодец“ се показвал.

Но дълго ли можеше да остане Ботйов казак и солдатин, гдето все е бил подложен на дисциплина, когато той не можа да стои ученик, несравнено по-свободен, и учител, съвсем независим вече човек? Тоя въпрос е излишен за всички ония, които дотука са следели нашия човек и неговия характер. Няколко месеца само, дордето казаците били на лагер и на по-леко и весело занятие, стоял той при тях, а после заявил, че му е невъзможно вече да стои. Офицерите, които му били най-близни, не му правили никакви препятствия. Освен това минал по онова време Раковски през селото, който бягал от одеската руска полиция, която искала да го арестува като бунтовник. Той взел на Ботйова коня да бяга по-скоро и няколко рублици, които имал спестени, и заминал към влашката граница, а на Ботйова казал, че е срамота да си убива златното време и младините в пиянство с казаците.

V

В 1867 година, кой именно месец — не знаем, Ботйов целувал ръка в Калофер на своите родители. Плакали те от радост и със сълзи прегръщали своето чедо, макар че строгият баща да не бил никак доволен от сина си, който в нищо не му оправдал надеждите; отишел за ученик, а се завърнал казак. Баща му го пита за професорите, за Тошковичови и за други светски знаменитости от Одеса, а той разказва, че се научил да язди на кон, да върти шашка, да прави борш и други такива. Бащата въздъхнал и поклатил глава. Не можел той вече да употреби своята костелива ръка върху гърба на Христа, едно, че на тоя последния горната устна почнала вече да почернява, а друго — че бил

вече остарял.

— Не бой се, тате, ти гледаш и съдиш на работите по старата школа и понятие — възразило чедото, весело и засмяно. — На твоето време хората гълтали и зобали всяка глупост, която излязвала из устата на педанта учител и на още по-педантския учебник. Тия идиотски, времена се минаха, няма ги вече в Одеса и другаде, както това е било по твоето време. Аз не зная катехизиса, много аритметически правила и сухи дати от историята и пр., но можа да се боря с всеки професор и учен. Твоите ломоносовци и державиновци, с които ви пълнели едно време главнте, днес не струват лула тютюн.

Дали от нужда, или от любов към своите родители и планини се е върнал Ботйов в Калофер, ние не можем да знаеме. По всяка вероятност и едното, и другото е имало ръка в неговото връщане. После гимназията, учителствуването му в Задунайка и службата му в казашкия полк, което било от трън, та на глог, за него не оставало вече друго поприще в чуждата земя, Калофер, бащината стряха и бащиният му стар занаят — учителството — трябвало да го опират.

От село Задунайка до Калофер в Сливен му вземаме ние дирите, в тоя град показал той, че е Ботйов. По онова време в Сливен квартируваше така нареченият казашки алай на Садък паша, тоя поляк писател, когото руският тиранизъм беше принудил да стане паша и турчин, да си губи времето в различни авантюри. Нашият пътник кондисал на един хан, гдето имало на конак и солдати, наречени казаци, но чисти българи, от кол и от въже събрани. Според тогавашните господствующи понятия Ботйов не можел да гледа с добро око на тия български синове, които се продали духом и телом да служат и на така силната турска империя. От дума на дума той се скарал с тях, произлязло скандал, явил се един офицерин. Ботйов му наговорил някои зеде приказки, отвели го на по-голямо място, гдето така също дал свобода на езика си, дордето най-последно пожелал да го види и сам Садък паша, понеже му разправили, че непознатият не е от простите и тукашните хора. Пашата се удивил от свободните му маниери, живия и ораторския тон, с който той почнал да се защитава и оправдава от нападателите солдати. Заговорил му по-меко, а когато захванали да се разговарят на руски, то го поканил и да седне.

А когато разбрал вече от думите му и от патимите му, че той не е

руски-панславистически агентин, то станали приятели. Почнало се разискване на политика, литература, оценка на писатели, руски и полски, за които предмети Ботйов давал такова мнение, което възхитило талантливия и учения паша. Като го попитал с какво ще да се занимава в Калофер и има ли богат баща, Садък паша поканил нашия пътник да го произведе офицерин и направи свой адютантин, от което той ще да научи много работи. Ботйов, колкото и да бил със съвременни идеи, не можел да мисли като пашата, т.е. че Турция трябва да даде свобода и на неговите поляци, и на Ботйовите българи. Рано било още. Обещал се само, че след като си види родителите, ще да се върне и постъпи в полка. На тръгване дал на Садъка няколко руски книги, между които била и историята на славянската литература от Пипина. Пашата, който бил жаден за всяко ново литературно произведение, а лично положението му не го допускало да получава официално руски книги, останал твърде благодарен от подаръка на Ботйова.

Подир няколко месеца, навръх на Великден, в Калофер се явили двама казаци, нарочно пратеници от Садъка, да поканят Ботйова и го отведат в Сливен, т.е. да си изпълни обещанието и постъпи офицер и адютантин. Сега, при родители и приятели и запознат и ориентиран вече в духа на времето, който владееше по онова време из България, той отказал по начмн по-категорически, като благодарил в същото време на Садък паша.

Останал да живее той при своите родители в Калофер. Съвременниците му разказват, че той бил дотолкова весел, доволен и възхитен от второто виждане на Калофер, щото надали би се намерило в селото по-щастлив човек от него. Где седнел и паднел, той идеализирал и възпявал всичко, щото е българско, щото расте, вирее и живее под българското райско небе. Дошел си вечерта късно, станал заранта рано и като погледнал към гордия и величествения Балкан, заиграл като дете и почнал да декламира огнени стихове за войводи, за юнаци, за хайдушки пладница и пр... „В безкрайна скръб, със страшна злоба в гърди влязох в стаята си и се залепих на прозореца — говори той сам в своите възпоминания за Калофер, когато видял как турците мъчели и вързали народните хайдути, другари на Добря войвода, което се случило, когато той уж влязвал в Калофер. — Насреща по кафенетата чорбаджии играеха на табли и книги; други с жените си отиваха на

разход и весело разговаряха; черкова клепеше и викаше народа на молитва... А аз — в главата ми се въртяха страшни мисли и думам си: пролели ли са тия, пролял ли съм аз и ще пролея ли толкова кърви, колкото сълзи проля днес невинният народ?...

Бедният народ! Проклети да са предатели, проклет да е всеки тиранин, помазаник божи!“...

Жаден и гладен нашият герой за девствената и чистата природа, рипнал като отвързан лъв да отиде и се насити, да пипне сам с ръцете си онова, което му е било най-мило и най-скъпо в разстояние на три години. Ходил той по всичките вирища и водопадчета на Тунджа, ловил раци, търсил риба, къпал се, бягал и скачал, качал се по дърветата, ходил за гъби, пъл, викал и декламирал, с една реч — родил се втори път, радвал се и подскачал като дете, искал да остане да спи в планината.

— Аз се чудя как всичките калоферци не са станали поети и хайдутти! — говорел той, като изглеждал високите белокожи букове.

Когато той се наситил вече на поетическия Балкан, тогава чак тръгнал да се вижда и говори с хората. По тогавашния обичай и понятия напразно чакали селските чорбаджии и големци да им отиде Ботйов на крака, да слуша смирено техните наставления и да търси помощта им и протекцията им. По кръчмите, гдето се събирали и си отпочивали така наречените хъшлаци — пьдари, бекчии, кираджии и чужди служители, — там се мъдрел и одеският питомник, синът на даскал Ботя, обожателят на Пушкина, Белински, Чернишевски и други. Тия момци били: Кара Колю, Стефан Делият, Христо Брадинов, Нено Христов, когото мнозина от читателите са виждали в Народното събрание накачен с 10–15 ордени, Иван Талигаджията, Никола Мутката и др. С тях той разделял мнения и убеждения, с тях се смееел и веселял. Неговият глас се чува само в кръчмата, а всичките го слушат с четири уши. Разказвал им такива работи, които били достъпни на тях и които имали какво-годе съдържание. Описвал им живота на анекдотичните тогава казаци, как те живеели безгрижно, как крадели хитро и изкусно, каксе канели да дойдат в България и хвърлят фереджите на всичките кадъни.

— Тия са истински хора, които разбират от живот и от тоя свят — говорил той. — Къща, покъщнина, робуване цяла година за парче хляб,

треперене над жена и деца са работи смешни и бабешки. Аз като им казах, че ще дойда да обиколя баща си и майка си, те се хванаха за корема и умряха от смях.

— Ах, дявол да го вземе, как аз да се докопам до такива хора, с тях да си умра! — възразил един Ботйов комшия, който си отивал само посред нощ у тях и който биел жена си всеки ден, че нямала късмет.

— Един кон и една пушка, която се дава от царщината, ето ти покъщнината на казака — продължавал Ботйов. — Песни, веселби, рахати, какъвто у нас и чорбаджи Неделчо със своя шиник жълтици не може да види.

Голаците със скъсаните потури си издъхвали от дълбочината на своя гладен стомах при тия разкази, благоприятни за тяхната черга. Разказвал, им още Ботйов, че само тука, в България, а най-много в техния Калофер, хората зяпали глупаво в устата на чорбаджиите и се бояли от тях, а сиромаша всеки подритвал. В другите земи, гдето той ходил, светът бил съвсем наопаки. Там, напротив, сиромашта била на почит, а богатите, като кърлежи на чужд пот, всеки ги мразел и презирал. Имало един негов другар, ученик, който излязвал по улиците и в градината по чехли и по бели гащи и покъщнината на когото била само от едно стъкло, което му служело за три работи: за вода, за свещелник и за други нужди... Той се обичал от всичките другари най-много.

— Е в такава земя да изпаднеш, разбирам да бъдеш като нас фукария! — не можал да се стърпи, но се обадил един от слушателите.

— Ами нашите големци, Тошковичови, парите на които казват, че с гемия се стоваряли — как я карат? — със съжаление почти попитал други голак, който в тая минута се чувствувал, че много по-високо и по-щастливо стои от Тошковичови.

— А, на тях им викаме по улицата като на мечка! — отговорил Ботйов. — Те се четат калоферци уж и приятели на баща ми, но само един-два пъти съм ходил на къщата им. Те ходят с фйитони из града, а аз съм си кривнал шапката, вървя като бюлюкбашия и им гледам право в лицето.

— Хайдутите и всички горски обитатели — говорил той — са най-честните в България хора, които най-много милеят за сиромашта.

— Ах, техният живот е живот! А ние — ние сме кокошари и само

да теглим и да работим сме родени. Оня ми ти войвода, брадат и космат, опасан с четири-пет катуни барут, с фишеци и старо шишане на рамо, повел си момчетата като пилци — отгдето премине, трева не расте вече и гората му се покланя. Отиде на овчарското пладнище, дръпне костурата и овчарят засуква скути да коли и върти на шиш най-хубавото шиле. Седнат момчетата около своя баща до главата на някой студен извор, изгърмят с пищовите, па тогава захващат да ядат. Цар и султан? Що е царят при един горски войвода?

Това казвал пламенният Ботйов и почвал с експромти да декламира някое стихотворение за войводи и хайдуги, които въодушевлявали него, запалили и тълпата, сиромашката тълпа, която треперела и която се чувствувала може би за пръв път през живота си, че и тя е нещо, че и от нейните голи лакти и жилави мишници ставало нещо. Тъй и трябвало да бъде. Поет и гений говорел тука, а не някой фалшив и надут агитатор, мирската кал на когото достигала до ушите. Глас и слово божествени се хабели тука, в простата кръчма, които, ако да се раздаваха от някоя трибуна, гдето се решават съдбините народни, или в лагера на някой корпус, то чудеса би произвели. Но кой е крив? Не Ботйова трябва да обвиняваме ние в това, а историята, събитията, българските без цел и без всякакво направление царьове, които са си вадели един други очите, дордето извадят и техните.

И така, в късо време нашият човек запалил духовете в родното си село Калофер. Той бил балсам на рана в тая епоха на Възраждането, на отрицанието и разрушението, следователно той имал почва и прогрес. Другояче не можело и да бъде. Поетите, истинските поети само за това са велики, че биват огнище и възпроизведение на ония идеи, теглила, стремления и благоденствия, които са господствующи в народа и епохата, на които принадлежат и живеят. Ботйов, по всичкото свое същество, с което вярваме да са се опознали вече читателите малко-много, не можеше да бъде контраст на окръжаващото го сфера и течение. Напротив, той бил верен барометър на най-малките и тънките изменения и течения. Когато той проповядвал и се целувал със своите сиромашки братя в калоферските кръчми, в същото това време, по-рано или по-късно — за нас е безразлично — Филип Тотю „хвърковатият“, Панайот Хитов войводата и неговият байрактар Васил Левски Дяконът, родом от ближното Карлово, стоели вече под народните байраци,

давали клетва за „свобода или смърт“.

Новината, огнената и хвърчащата новина, че издъхналият преди петстотин години български лев е пак възкръснал; че Филип Тотю се бие при Върбовка с турците, че Панайот Хитов преминал през Марагидик и побил байрак над Карлово, а после хванал златишкия мюдюрин, е била новина, смес от барут и огън, паднал върху слама.

Както ще да видят читателите от самия разказ на Ботйова под заглавие Примери от турско правосъдие, освен прости пъдари и кръчмари в това време в Калофер е имало и няколко души истински хайдутути, с които най-светли минути бил прекарал от живота си. Те били другари на прочутите войводи: Ангел, Лефтер и Добри Копривщенина. Според думите на Ботйова, когато убили Лефтера, който беше изпоплашил цял Анадол, то Добри Копривщенинът дошел в Калофер и там извел на Стара планина една хайдушка четица, която била бич за турците и чорбаджиите, дордето най-сетне предателска ръка турила край на тия народни защитници. Ботйов сам видял, или пък си представлява минутата, когато юнаците били разбити и хванати, които той ето как оплаква: ... „Но кои бяха тия злочести, като зверове заковани в жезела? О, един техен поглед, една тяхна дума, и доста беше... Другарите ми, наши другари, братя! Хайдутути, народни хайдутути! Мъчно посрещнах техните погледи, ала погледът на едного прониза ме в сърцето, сълза след сълза покапаха по гърдите ми. Никола Делистоянов, болен от треска, осакатен от бой и просветнал от мъки и страдания, качаха го в талига, а той, като метна поглед към народа, който поглед срещнах и аз — извика: «Предатели ме изядоха, майко!»“ ...

Всички тия трескави събития, стари и нови, океан между ленивото минало и неизвестното, пълно с бури бъдеще, не са били чужди и на калоферските жители, почти първокласни между по-събудените по онова време наши съотечественици.

Моля ви се, Калофер беше село без кааза и без каймакамин, без джамии, без видинска хапусхана, без силистренски Хаджи Ибрахим паша, без шумненски аскерски къшли и ордии, без сливенска фабрика, без варненски гагаузи, без русчукски хадживеличковци, без карловски мютновелии и без софийски шопи; но Калофер би бил в състояние да стъпи върху вратовете на всичките поменати чужди и съмнителни величия. Мънинкият български Калофер е селце със султански ферман,

не от новите султани с панталони и с ръкавици; не от ония, които треперят от посланиците на Русия, Англия и пр.; но от ония горди калифи, които носеха на главите си златотъкани чалми, които караха европейските посланици да им се представляват на колене и с отсечена глава към земята, а щом им се разсърдеха нещо, изпращаха ги да им отпорят по няколко сопи в крепостта Едикуле. От ония славни и велики султани, които заповядаха в Пеща, Букурещ, Атина, Загреб, Белград, Одеса и пр.

Ферманът на калоферци е бил „петел“, което само по себе си, без дълги и широки коментарии значи: свобода, воля, бабаитлък и сербезлик. През улиците на Калофер не е можело да премине турчин с кован кон, нито пък да роди кадъна! Под впечатленията на събитията, в които пишем тия редове, нека ни бъде позволено да се усъмним, че и комунарите да завладеят Европа, пак няма да се намери под ясното небе такъв град или село, който да се сдобие с правата на Калофер. Великодушни султани!

За да изпечели тия права малкият Калофер, като се основаваме на тая класическа истина, че права се не дават от когото и да било, дордето не ги заслужиш и не се препоръчаш, по само себе си излиза, че праотците на днешните калоферци не са се предали кокошарски на чуждия завоевател. Когато на горделивия турчин не се е позволявало да премине с кован кон през калферските улици, то във Видин на българите не се е позволявало да носят червено, зелено и жълто; в Русчук българинът не е можел да прави свеци, да бръсне, да бъде каикчия, да се занимава с бъчварство и пр.; а в София българите са били в разположение всецяло на своите аги, заедно със своята чест, живот и имот. От всички българи на Балканския полуостров калоферци са колонизирали най-напред отоманската столица, тогава, когато от другите градове, който се сподобяваше да отиде до Цариград, по десет деня се говорило във всяка къща за това девето чудо и името на героя на деня е оставало „стамболията“. Такива фамилии съществуват в Русчук, Котел, Търново, Пловдив и пр. Султан Махмуд най-напред видял своята рая в лицето на нашите калоферци, питомци от прочутите цариградски хамбари. Един ден той пожелал да му се представят официално, пред палата. Майсторите, с големи махмудии фесове, с черни калоферски мустаки, стоели на първите редове. После тях идели калфите, а най-

подир — младите чирачета, всичките с кръстосани на пояса ръце, по турската етикеция. Майсторите държали в ръцете си ножици и аршини. Благородният султан бил във възхищение.

— Нима това са българи, моя рая, в моята държава живеят? — се обърнал той и попитал своите паши, които се трупали около му.

А черните очи на белите ханъмки, за които и най-нищожният вънкашен предмет е интересен, горели като въглени по прозорците и възпявали черните подбалкански мустачуни. Тоя ден имало зефет на хамбарлийската войска и парични подаръци. Такива са били калоферци, така рано са били тия българи, когато съотечествениците им от другите градове спяха още от дълбокия.

Станал учител Хр. Ботйов в родното си село или по-добре заместил е стария си вече баща, който се бил тежко разболял по това време. Учителство, възпитание и Христо Ботйов! Това е било подигравка и с двете страни. Скоро родителите на учениците забележили влиянието на новия учител. Правилата и предметите, които били за него чума през целия му живот, били захвърлени в калоферското училище. Неговото преподаване се състояло от разкази, най-много по историята, облечени в груба тенденция. За Бориса, за Симеона, Асена и др., за сръбското и гръцкото освобождение и пр. — ето в какво се е състояло неговото обучение. По едно време захванал да учи учениците на казашко военно упражнение, което по онова време беше толкова зажигателно измежду българите, както във Франция беше идеята за рапубликанска и комунарска форма. Строгият и сериозният баща пъшкал, като гледал как син му разваля направеното от него, но нямало що да чини, ено, че бил болен, а, второ, както казахме, хранил вече известен респект към Христа.

Отличил се още той по онова време да говори слова в различни тържествени случаи. В тая епоха на нашето възраждане словата или, както ги наричаха, „сказките“ бяха нещо като политическите клубове в навечерието на френските революции, бяха гъби после дъждовно време. Сказка в читалището: „Напредък“, „Здравец“, „Надежда“, „Пчела“, „Сълза“, „Искра“, „Зора“, „Извор“ и пр., в тоя или оня град; сказка при училищните изпити; сказка на свети братя Килил и Методия — и ето ти цариградските вестници отворили своите колони и поглъщат с жадност гениалните произведения, наредени една подир друга. „Господине

редакторе! Нашият градец, който се мъчи да не остане назад от другите градове в отечеството ни по пътя на просвещението, толкова нужен за нашия непробуден още от летаргическия сън народ, беше щастлив да присъствува миналата неделя на «сказката», която държа главният ни учител“ — и следва вече описанието на това знаменито събитие, както и самата сказка. Болестта на сказките беше достигнала до такова дередже, щото по тях се ценяха и учителите. Комуто работи ченето да бърбори различни фрази ни в клин, ни в ръкав, той се викаше най-много от общините за главен народен учител.

Но сказките на Христа Ботйов не са приличали на ония, които са пели химни на светата екзархия, на човеколюбивия султан, на Кирил и Методия, на ползата от читалищата и просвещението. И в тия сказки той бил цял-целеничък Ботйов, Ботйов на отрицанието и разрушението, Ботйов на новата школа. В едно слово, което той държал на Св. Кирил и Методия в училището, възлязъл отгоре на чешмата, така се увлякъл, тъй надалеч отишел, щото на по-буйните и с ярешката кръв настръхнали космите, а умерените и „консерваторите“ се принудили да го свалят от трибуната. Той пада, но устата му още говорят, така щото станало нужда да затулят тия уста с ръка. Ножът почнал вече да допира до кокала. Калоферските чорбаджии, които били отговорни по всичките линии за верноподаническите чувства на своето село Калофер, предчувствували, че новият даскал ще да им развали спокойствието, наготвили се вече да отворят против него своите батареи. Най-напред повикали баща му, комуто прочели една дълга и твърде неприятна лекция.

— Ти, кир даскале, знаеш в какви времена живеем — казали тия на нещастния даскал Ботя. — Даскалуваш от петнадесет години, бил си един от най-работните хора по селските ни работи, давал ни си съвет и си ни служил, с общо и братско съгласие много можахме да направим, много бели да отмахнем от селото... Сега всичко наше направено се разваля от дъното и от кого, даскале? От вашия син, бог да го поживи на родителите му! Той разваля и приготвя на селото, на сиромасите такава една беля, която и мъртвите от гроба не ще да могат да отвърнат! Затуй, кир Ботйов, викали сме те, не го вържи за кусур, стори зап Христа — той е умен и учен човек. Ти си баща, всичко имаш право да направиш...

Чувствителният баща, който и така се топял от дертове и кахъри за Христа, сега бил поразен още повече. В разстояние на толкова години не бил научен той да чува лекции от тоя и оня невежа чорбаджия, а напротив — той сам правел забележки и заповядал на другите. Работата се касаела за неговия син, не можал той да говори така свободно, както му бил обичаят и нравът. Обещал се, че ще да упражни своето родителско право и воля, и станал, та си излязъл с пребити крака. Намръщен и нагрозен вечерта, той почнал със строг и сериозен тон да убеждава и съветва Христа, като му докарал от деветдесет девет дерета вода; а майка му с кръстосани ръце стояла отстрана с пречупени колене и такава поза изобразявала, с която, без да говори, искала да повлияе с майчина и със съпружеска любов и мекост, щото разпрата да бъде решена по любовно.

— Ти ме прости най-напред, тате, че аз съм принуден да не мисля като тебе и да ти доказвам категорически със своите действия, че малко полза ще да видиш от мене на стари години — обадил се да възрази Ботйов на баща си. — Ти си човек умен и достатъчно развит, за да можеш да разбереш, че епохата, в която си живял ти, е била друга, а днешната е съвсем противното. Ти бе верен служител на тая епоха! Позволи и на мен да бъда верен на своята, да си изпълня дълга, да не правя престъпление. Всички ония, които са те съдили и натяквали за мене, са идиоти. Аз съм длъжен да се изповядам пред тебе като пред достоен баща, че никога няма преклоня глава да стана верен поданик на султана и покорен раб на калоферските чорбаджии! Знай го това за положително, че синът на Ботя Петкова никога през живота си няма да унижи своето човеческо достойнство, никога няма да отстъпи пред своите свети убеждения, които ти сам си ценил и уважавал за всекиго малко-много развит човек...

— Хайде, слагай да хапваме, че не ми е добре тая вечер — казал нещастният баща и си турил едната ръка върху изпъкналото и набръчкано чело, като се обърнал към старата си стопаница, майката на нашия герой.

Тая последната изпуснала болезнена въздишка и почнала да слага вечеря; а синът, когото не можала да не развълнува тая сцена, излязъл навън на двора и почнал да декламира някакви си стихове. Бащата казал да се слага вечеря, но това било с повод да се премине на друг въпрос.

Той не турил тая вечер хапка в устата си и отишел да си легне рано-рано. Христо мрачен няколко деня после тия горчиви обяснения със своите родители, но това произхождало не от борба и колебания в своята вяра, а от милост и дълбока любов към ония, които почитал и любил до последна минута.

Глава II. Политическа и литературна деятелност

I

Под тая рубрика ние ще да опишем Ботйова поета, публициста, вестникаря, революционера, комуниста и най-после — войводата.

Както трябваше и да се чака, скоро се той наситил и на своето родно село Калофер, и на бистрата Тунджа, и на райския Балкан. Огнената натура искала работа, желязна деятелност, бури и крамоли, съсипвания и преврати. Калофер бил тесен за тоя род деятелност, не били всичките калоферци с Ботйова ум, неговите понятия, идеали и темпераменти. Па имало и турско правителство, съществували и отговорни пред властта чорбаджии, които не можеха дълго време да търпят да им се копае пропаст. Словата на Ботйова по кръчмите и измежду хъшлаците били много тънки и отвлечени, не давали още повод за настъпателни действия. Ако нашият герой си позволише да извърши нещо по-реално и по-грубо за оная епоха, то на минутата още щеше да се види вързан и изпратен в Карлово. Сам баща му, тоя честен и родолюбив българин, щеше да бъде принуден да подпише махзар против своя любим сокол.

Такава беше епохата. За негодующите против режима на турската империя нямаше още право на гражданство и свободно съществуване. Мнозина имаше, които скриваха своите чувства и против волята си пееха химни на султана и на чорбаджиите, но трябва да признаеме веднаж завинаги, че Ботйов стоеше по-горе от тия мнозина. Ако влашката и сръбската земя се пълнеше от различни посредствени и обикновени личности, които бяха напуснали България от немай-къде, то Ботйов имаше стотина по-оправдателни причини да стори това. Домъчняло му и докривяло му нему, намислил да потърси за жявеене

друга земя, нови разнообразности и приключения. Новото и неопитното за винаги притежава по-големи надежди за щастие и благоденствие. Той имал пред вид Румъния и Сърбия, които отдавна били вече Пиемонт за българите, за гонените и нетърпеливите да гледат как турчинът господарува в земята им. Захванал да става Ботйов замислен и сериозен.

От друга страна, баща му не му давал мир и спокойствие. Той искал, било що било, да си довърши син му учението. Всеки ден му четял лекции, привождал му примери, че ако той остане в Калофер, ще да бъде най-нешащният човек. Ще го пъдят всяка година от даскалството, ще принуди хората със своя буен характер да се оплакват от него на правителството, ще го потърси само правителството, ще изгние в хапузханите, ще се опропасти млад и зелен, а най-последно ще се завърнат в България по-учени хора, за него няма да остане и просто препитаване.

Дошло се най-последно до едно решение: Ботйов да тръгне за Москва с намерение да постъпи в тамошния университет. Новината била разпръсната из цялото село. Радвали се родителите, радвали се роднини, зарадвал се и калоферските първенци, че ще да се отърват от своя неприятел, който не ги оставял на мира и който им висял на вратовете като воденичарски камък.

— Честита радост, даскале! Нека ти е жив и здрав. Тъй трябваше. Като се поскита и похлуска между чуждите хора и капии, ще се завърне момче като ангел, хрисимо и мирно като агне — казал хаджи Неделчо на Ботйовия баща, когато се научил, че тоя последният оставя Калофер.

Хаджи Неделчо бил по онова време първият чорбаджия в селото. Те се обичали с нашия герой като кучето и котката. Един път при изпит в училището Ботйов седнал до една учителка, с която говорел, и както се вжда, не пазел съвременните строгости на приличието.

— Ти, младо даскалче, вижда се работата, че не правиш разлика между Одесата и Калофер — казал той на Ботйова с чорбаджийско достойнство. — Стари хора са дошли тука, седят като в черкова, а ти правиш безчиние напреде им! Не е тук място за либене!

— Ти си пази устата, защото, като направиш на мене зло, аз ще да направя на сина ти, който е в ръцете ми — отговорил Ботуов, почервенял от срам и от злоба.

С това той искал да каже че синът на хаджи Неделча, Стефан, е

подмамен вече от него за бъдещ комита. Както и да е, но и сам Ботйов се радвал, че ще да напусне вече Калофер, комуто омръзнал, и ще да отиде на нова почва. Радвал се той, но радостта му граничела с оная на родителите му. От гола душа, кое назаем, кое с лихва, сиромасите родители събрали около тридесет и пет лири разноски до Москва. Много милостиви майки и сестри, които имали синове и братя в Москва и в други градове на Русия, надпреварвали се да носят на пътника разни армагани — пастърма, пестилец, ризка, кърпица и по едно писмо с молба да ги предаде той на тях и да им каже по едно „много здраве“. За пътя към Москва няколко деня било въпрос между бащата и сина. Първият, който изучил вече добре сина си и който имал сведения, че Румъния е станала огнище на хора от неговия косъм и табихят, настоявал щото Христо да отиде през Цариград, като му обещавал стотина преимущества и му давал рекомандателни писма до много търговци и свои познайници в Одрин, Цариград и Одеса. Синът, който така също не можел да бъде чужд на движенията и новите предприятия в Румъния, който горял от желание да види, изстъпал се с хиляди доказателства да хвали пътя през Габрово — Търново, Русчук-Букурещ. Бащата отстъпил.

Триста заръки и поръки се чели на последната прощателна вечер от практическите родители, най-много от бащата, разбира се, щото синът да се остави вече от своите лудини, да забрави миналото и детинството. Примерите — по-долу ли ще да остане той от сина на едикога си, бащата комуто не знае да си запише името, бляскавото и горчивото бъдеще от това или онова поведение — валели като град. Ботйов слушал уж, но с такова благоговение и смиреност, щото няколко пъти ставал на крака да декламира и пее.

— Идиотски свят! Какво ще да го правиш? — казвал той.

В края на същата година 1867, през месец септември, потеглил той от Калофер за Москва. Раздялата с родители, братя и другари била една от най-горещите. Най-много бил трогнат Христо, като че предвиждал, че той няма да види вече своето любимо село, бистрата Тунджа и нейния баща — Балкана. При раздялата с родители и с родно място той не приличал на Христа Ботйова, станал обикновен човек, с обикновени чувства и любов. Целувал ръка на баща и майка, прегръщал се, въздишал и най-после заплакал. Тая раздяла станала при крушата

„Червенак“, вѐн от селото, гдето присъствувал и Нено Христов, комуто сме длѐжни и за тия сведения.

На втория ден той бил вече освободен от тия родителски дисциплини. Според собствения му разказ на върха на Шипченския (залкан, когато се обѐрнал да погледне ребрата на, Марагидик, сините върхове на Средна гора и заклещената иомежду им долина със змийообразна Тунджа, той обикнал втори път България, втори път се запечатил в неговата душа величественият Балкан. Когато слязвал в Търново на хана, в същото време пристигнали и някакви си чужди пътешественици. Те били руска мисия, дошла в България с научна цел. Като ги чул Ботѐов да говорят на руски език, безцеремонно се прецорѐчал. Пътешествениците останали зачудени и възхитени, първо, че срещнали лице, което да говори на руски, а, второ — от дарбите на това лице. Поканили нашия Ботѐова да им стане водач и терджуманин из България, като му обещали, че сигурио ще да го поместят в Петербургския университет. Ботѐов почти се съгласил и се спрял от пътя си, без да му мисли много-много, при всичко, че два деня не се били изминали още от деня, когато баща му със сълзи на очи му даваше съвети.

Обиколил с пътешествениците всичките търновски развалини, останал при тях няколко деня; но като отишел да си вади друго тескере, обратно за навѐтре в България, тѐй като старото било подписано за Русия през Русчук, ударил на камѐк, отказали му категорически. Изваждането и каитенето в турско време на пътническо тескере беше въпрос от най-трудните. За най-малките формалности, за инат или просто за кеф на ефендето тескерджия пътникѐт биваше принуден да изгуби по няколко деня, или пѐк да се отрече от пътуване. Съществува анекдота от областта на тескеретата, че когато един бѐлгарин отишел да си подписва тескере за Силистра, името на който град ефендето не можел да напише правилно, обѐрнал се към пътника с такѐв един въпрос:

— Бе, чорбаджи, дето ще да ходиш на Силистра, не можеш ли да отидеш на Силиврия? За тебе е все едно!

Отпосле Ботѐов разбрал, че един бѐлгарин, влиятелно лице в конака, който препорѐчал на пътешествениците един свой роднина със същите условия — да го поместят в руските училища, — пошушнал на

надлежното място да не му се дава тескере. По тая причина Ботйов бил принуден да си продължи пътя за Русчук. В последния тоя град, без да отиде на хана, той питал за дома на Стоила Попов, калоферец и приятел на баща му. Да се случи, че бае Стоил се женел по това време, подир два-три деня щял да се венчее.

— Е, тя писна! Не те пушам, тенеке с тенеке, оттук дотам да Мръднеш, дордето не свършим сватбата — извикал бае Стоил, щом видял своя съотечественик.

— Само един калоферец ще има на сватбата ми; ти ще да бъдеш и за баща, и за майка.

Съотечественикът на бае Стоила не правил опозиция. Той бйл като свой на сватбата. Взел една гайда, играл, та се покъсал. А кой не познава бае Стоила колко е той сарп на моабета, колко му е широко и разпуснато сърцето, как той душа дава за весели, безгрижни и моабетчии хора.

— Що ти трябва тебе московлук, холам? Я си налягай парцалите тука! Баща ти като паса толкова години на патриката магарето из Одеса, много е прокопцал — говорел бае Стоил и давал своите съвети на съотечественика си.

Но на другия ден бае Стоил заговорил на друг език.

— Замириса! Хайде по-скоро да те няма в Русчук, чисти се... Кюлханешка работа! — мъмрил бае Стоил.

Какво е дало повод да „замирише“ — ние не знаем на вярно; но по всяка вероятност непредпазливостта и волните маниери на самия Ботйова, както го видяхме вече един път в Сливен с казаците на Садък паша. Досега той беше живял само в Калофер и Одеса. Русчук, Митхадпашовата полиция и новите „тефтиши“ били съвсем нов мир за него; Калофер в сравнение с Русчук бил Швейцария. Да не забравяме още, че в тия месеци се решаваше още по турските кетипници и кафенета: дали Тотю войвода е бил роден от майка си още с крила, или отпосле са му пораснали!

II

Румъния, нейните хора, нейната конституция и свобода, а най-

много българският хъшовски и хайдушки мир в тая свята земя никак не бяха познати на нашия герой. За всичко това той имаше твърде тъмни понятия. Пристигнал в Гюргево, тоя исторически за българите градец, и щом се настанил на хана, излязъл да се разходи. Нито език, нито пък някой познайник имал той в тоя градец; но по онова време на всяка крачка и през всеки дюкян имаше и българин. Първата негова грижа и желание било да заприказва с някой българин за едно, за друго от дневните въпроси; а втората — да може да се срещне и се удостои да се запознае с някого от хъшовете и хайдутите, негов идеал, скоро наречени „комити“.

Неговото желание не било от трудните и невъзможните особено като идеал той от Турско и имал в себе си 35 турски лири. На едно място му казал един българин, хлебар, че всичките тукашни българи са хъшове и войводи. На друго място друг един българин с кривнат калпак му се препоръчал, че всяко лято има обичай да минува в Турско и да заклава по десет души турци. Тоя последният дотолкова надменен и горделив бил, щото на няколко пъти докачил и оскърбил нашия честолюбив герой. Но той търпял, благоговял и със смирение заничал тоя непознат още за него свят. На: трето място си разказал житието и битието пред такива посредствени и обикновени личности, от които малцина имало да знаят и си запишат името.

— Пусте келеш с келеш! Аз ги мислех, че бог знае какви са гении, а те били кой бозаджия, кой кебапчета пече, кой слуга и пр., всичките кокошари — разказвал той после и примирал да се смее, че много прост излязъл, мислел, че всеки българин, който се е преселил да живее във влашката земя, непременно е горско пиле.

Истинските хъшове били изобилие в Гюргево, но той не познавал още никого, не им знаел гнездото и свърталището. Освен обикновените тук живеел и сам Хаджи Димитър, който още не бил известен, но все за войвода минувал, все имал право да мъмри, да заповяда и наказва по хайдушки другите балкански пилета. Около него се въртели и други позабележителни хъшлаци, като дядо Трендафил, Д. Дишлийски, Иван Плюшков от Казанлък, Коджа Ибрахим Захаралията, стар хайдутин с митническо уважение между хъшовете за своята опитност, и много други още. Тяхна милост, всичките почти, били редовни посетители лятно време по Стара планина, под байряците на различни войводи. Тая

година — 1867 — те прекарвали нова школа, школа с политическа и революционна тенденция. Те били останки от разбитите чети на дяда Панайота Хитов и на Тотя войвода. Сега, едвам преди няколко деня, те пристигнали в свята Румъния от разни страни и от различни места на Балкана, гонени и преследвани, ранени и полуубити духом. В Балкана се те разделили при нападението на турската потеря, един за другото мислели, че са станали жертва, а тук, в конституционния градец Гюргево, се срещнали, прегърнали се, целунали се и си спомнили за живата раздяла в своето отечество.

И без нашите обяснения читателите ще да могат да си въобразят каква е трябвало да бъде радостта, веселието и животът на тия отчаяни хора, които са прескочили през няколко бюлюкбашийски пусии и пак са се видели и срещнали живо и здраво на безопасно място. Техният живот бил вече харизма, кяр и артък, както се виждават хората от тоя еснаф. Преминали през такива страшни прежеждия, румънските закони били за тях нещо като играчка и забава. Щели да ги затворят в „пушкарията“ за няколко деня, да ги питат, изследват и фотографират. Че що значи това? Какво общо между тия коконски работи и турските куршуми, препичания на огъня, бесилниците и бюлюкбашийския даяк? Най-главното и най-утешителното било това, че румънските власти, каквото и да правели, пример нямало, щото да настъпят на своето християнство и предадат някого юнака на турските власти. Правели, стрували, биели, мъчели, но у себе си, дома. По тая причина тия летни птици от Стара планина, видели се един други в свободната земя, празнували своето избавление, своя втори живот и кяр. Мило за драго давали, с благодарение и, радост приемали всичките неприятности, които им се случвали от страна на полицията. Съществувало още и това преимущество, че наскоро дошли от печалба от Турция, от страната, в която за тях нищо свято не съществувало освен сиромасите раи; следователно, гдето им прилегнало, пообрали, близнали някоя и друга пара за черни дни, за Влашко, за шестмесечната зима, през която те трябвало да квартируват пасивно, да ядат готово. Сезонът за тяхното тръгване за Стара планина беше от Гергьовден до Петровден, а връщането им — от Кръстовден до Димитровден, следователно месец септември и октомври биваха за тях най-тържествените, най-плодородните откъм пари. През зимата, през месец март особено, те се

обираха, вмирисваха и разпадаха.

На шестия ден от своето пристигане в Гюргево Ботйов можал да се ориентира и да подуши и научи кои са истинските хъшове и где може да се срещне човек с тях. Научил и той, че деня и нощя, особено вечер, те се веселели в кръчмата на някого си Дочо Царски, българин, близо до черковата „Успение“. Пригответил се той отрано, като че щял да се явява на ауденция при някоя коронована особа. Щом мръкнало, той се отправил за това хайдушко свърталище. Минал един път, минал два, потретил, а все не смее да бутне, стеснявал се да се подаде и излезе лице срещу лице с големите хора, които той мислел бог знае за какви надменни и горделиви, както си ги представлявала неговата отгънена фантазия. Чувал вътре викове, смехове, песни, псувни, шум и глъчки, които още повече го навеждали на мисълта, че тия хора са неприкосновени. Най-после настъпил на своето малодушие и бутнал вратата с поемане на душата си. Той си въображавал, че всички погледи ще да се стрелнат върху му, ще го запитат отгде е, кой е, какво търси между тях и пр., и пр.

Напротив, никой не обърнал внимание на неговото появяване, никой го не запитал нищо, нито го пък поканил някой да се приближи и седне. Па и кой ли го е забележил? Когато той влязъл в палатите на Доча Царски, то от тютюнев дим и от печене на кебапчета, пастърма и други артикули такава дебела мъгла се влякла и плувала между четирите стени, щото кирлявата ламбичка, около която бръмчели няколко хиляди мухи, мъждеела, като че била покрита с девет ката сертми. Физиономиите на присъстващите гости блещукали като сенки и изобразявали някакви си нощни видения. Нашият герой пристъпял по ноти с молитвено благоговение и се спрял до една маса, след като поздравил присъстващите, от които само няколко дупш му отговорили. На кръчмицата, принадлежаща на Доча Царски, бил ударен печатът на всичката сиромашия, мизерия и на епохата на хъшлакляка и хайдушкото царство. Две-три маси, криви като самото здание, купувани все от стария пазар, кърпени с боядисани и с небоядисани дъски; десетина стола, от десет форми, плетени с лико и с гемиджийски сиджимчета; околоръст канапета от голи окаляни и кирляви дъски; в едното къше малка преградка, с наредени стъкла, оки, половиници и чаши; по-навътре оджаче за правене на кафе; таванът от посещението на

многобройните мухи и постоянния дим приел свой колорит, така щото за да го опиташ с каква краска е вапцан, трябва да стържеш с нож. Наоколо стените, работа на един габровчанин иконопис, представляват Стара планина с всичките нейни прелести: зелени буки, долини, рътлини и реки. От един бук България във вид на жена, вързана с тежки синджири от ръцете за шията и краката. До нея турчин с голяма гъжва, с чибук и натъкнат с пищови прави кеф. По-нататък, под най-гъстите букове, хъшове с левове и пера на главите се бият с турците и замечателно, че един от тях не паднал мъртъв, когато от турците се натъркаляли половината. Ония от тях, които се крепят още на крака, очите им избодени с ножове от разни разпалени посетители на заведението. Посред тия стени и мобили се разхожда Дочо Царски с бяла престилка на пояса, нашарена с деветдесет дамги, и с кривнат до ухото калпак, което значи, че и нему едното око е в Балкана.

А дружината била в най-весело настроение. Тя яла и пила, смеела се и се разговаряла с оная безгрижност и охолност, която може да се прояви само в хора хъшлаци, без дете и коте и без никакви занятия. Дордето едни яли, други пели; втори играели на ръченици; трети разказвал и представлявал как заклал един турчин на едно беклеме; четвърти ахал и охал защо господ дал зима и ограничил лятото, така щото трябвало да се напуца Балканът и да се прави политика на разпасаните власи; пети удрял от земята всичките винени чаши, които му подали да пие, и господарски сочел с пръста си на строшените останки, като викал:

— Пиши, Царски! Пиши, куче ниедно, да не ми го опяваш утре, че съм те батърдисал. Това аз не приемам, харча пари, с нож печелени!

— Да пукне Царски! Парите ни взема и злото ни мисли, гарги и свраки го яли — обадили се, та извикали няколко души.

— А бе, пезевенк, ти защо вчера се отказа да дойдеш с нас в каика по Дунава към Русчук, да продадем малко чалъм на Митхад паша? — се обърнало към Царски едно младо хъшовче, което приличало повечето на мома, отколкото на хайдутин.

— Защо, твърде просто и ясно — отговорил за свое оправдание Царски. — Първо, че аз не влизам в къща без корени. Кой знае, една буря излезе ненадейно, и хайде Царски в Дунава на дъното — да го ядат рибите! После кой ще да причаква и изпраца като вас млади момчета?

Гладни и жадни измирите. Второ, че аз не съм като вас хъшлаци, но съм голям човек. Дочо Царски, за всеки косъм от главата ми турците дават по хиляда жълтици. Отгде знаете, че Митхад паша не е турил хора по Дунава да ме пазят и хванат? Тогава не пропада ли България? Аджайп хора сте вие!

Веселата дружина се изсмяла презглава от тия шеги на Царски, засмял се и нашият екзалтиран герой, който все продължавал още да стои отстрана. Дочо Царски бил от ония спекуланти кръчмари в Румъния, които отрано усетили течението и духа на времето и с разни емблеми от хъшовско-хайдутските идеали, като изписване картинки по стените от Стара планина, даване стотини клетви, че те са отворили кръчми само за народност и отечество, псуване най-много султана и Митхад паша, изцеждали от хъшовския джеб и последния гологан. Освен това Царски имал секретен кабинет в кръчмата си, гдето церял от разни болести хъшлаците по своя метода и със свои собствени лекарства. За настинка той употребявал следующата рецепта: вземал малки пиперки, наречени петелки, сварявал ги във вода, изваждал ги в малка паничка, размазвал ги на кашлица, капвал вътре спирт и с тоя смес мажел тялото на своя пациент. Ботйов разказва, че сам бил очевидец един ден, когато съблекли един хъш да го разтриват по тоя начин. Хропутница или хрема Царски церял със синя дебела книга, с която увиват захара на глави, и с трици. Както книгата, така и триците се туряли върху една керемида жарава, а болният със загъната глава се кадял над керемидата, а господин докторът викал над главата му:

— Зяпай, зяпай да отиде димът по всичките ти дамари!

И с лечението на тая болест, както и на други, неспокойните момчетия се подигравали. Болестта за тях представлявало нещо коконско и изнежено. Когато зяпал един болен над керемидата, друг един негов по оръжие другар, като искал да се подиграе, минало му на ръката парче от галош, което той хързулил в керемидката. Страшна удушителна миризма, като на умряла котка, изпълнила стаичката, т.е. секретния кабинет на Царски, който не бил по-голям от един-два брашовски сандъци.

— Зяпай, зяпай да не отиде напусто илачът! Пари ще даваш за него — викал майтапчията хъш и си стискал юмрука над главата на Царски — да не казва тайната.

— Ох бе, Царски! На поган мирише тоя пусти цяр; ще бълвам — пъшкал и говррил подкаденият.

За сърцебол и суха кашлица Царски давал рецепта ракия и черен пипер, стоплени на огъня; за рани предписвал една вода, която се наричала кальчоту, а ако не можело да замине от нея, тогава пуцал в ход по-радикални средства — средата от бял хляб, натопен в оцет. А венерическите болести лекувал с бял тамян, който трябвало да гълта на гладно сърце болният, и т.н.

Подир шегите и закачките тая вечер в заведението на Царски дружината пристъпила към политически въпроси, които най-много настроили нашия пътник да слуша и внимава. Разбира се, че не Наполеон и руският цар трябвало да бъдат предмет на техния разговор. Сиромашката Турция и нейният злочест султан си попатели тая вечер, както и за винаги бивало това.

— До пролет, ако е рекъл господ да доживееме, да не се хваля и да не казвам голяма дума, но в тая кръчма на Царски ще да пиеме и ядеме заедно с Митхад паша! — казал един от хъшляците и тупнал масата със своята костелива ръка. — С петдесет души момчета, каквито аз зная да си избира, ако не вляза в Русчук в харема на това мръсно куче, да го вържа като овца, то тия ги обръсвам и хвърлям — прибавил той, като стиснал с едната си ръка краищата на своя половин мустак.

— И аз ще да дойда — прибързал и възразил Царски. — Друго не ми трябва: само герданите на ханъмките да пипна!

— Мълчи, хей, гарга с гарга! — отговорил друг един хъш който полуварвал в думите на първия, че е възможно да се влезе в Русчук.

— И ти ако можеш се озъби, както трябва, на едно келево заптие в Русчук, то аз ей сега отивам в конаците на Митхада и му ставам чибукчия — се обадил трети.

— Че вие какво мислите турците бе? Какво става от тия табансъс хора? — викал и се сърдел душманинът на Митхад паша. — Един казак или един българин — това е все едно — може да гони напреде си и да се бие със сто души читаци! Какво ми вие мене байте за бълхи? И турчинът може ли да има отгоре си юначество? Той има само сербезлик, защото има царщина. А аз като му се подам изненадейно, като го нападна нощно време, ще бяга напреде ми като овце.

— Ако това го би казал Панайот войвода или Тотю, няма какво да

се препирам. Но твоя милост, който си още чирак в тия работи — да ме простиш — се обадил трети хъш.

— Аз ще да кажа пък друго. Ако Митхад паша живееше в Сливенския балкан, на Вратника, в Джендемите или на Самодивското кладенче, разбирам да го хванеме. Но сред Русчук да стори човек това, не ми се вярва — заключил други.

— Царски! Какво слушаш бе, серсем? Войвода ли имаш намерение да ставаш? Напълни и от мене — казал други.

Разговорът на дружината се мятал от събитие на събитие я от въпрос на въпрос с поразително разнообразие, както е разнообразен и самият живот на хората, а най-повече на ония, които не били никому поданици и владеели Стара планина. Един или няколко души говорели и критикували управлението на Митхад паша, а други двама си припомняли с чашите в ръка за таягодишните приключения в Балкана, когато трети се радвали и разказвали как еди-кой от полицията сержант или жандарм с едно почерпване само казал, че вие сте добри момчета и наши братя, ние нямаме нищо против вас, всинца ви в града познаваме. И всички тия разговори и разнообразни разисквания се говорели и критикували на такъв висок глас, така явно, щото присъстващите в кръчмата вземали участие в репирните, не само жандармите, които се трупали около вратата на кръчмата и час по час влязвали вътре уж да си палят цигарата и да видят часът колко е, слушали; но и проходящите по улицата имали възможност да разбират от всичко.

— Помниш ли, бае Димитре, като ме накара над Мъглиш на Балкана да отрежа гдавата на оная зелка? — попитало едно младо хъшче, не че имало да говори по тоя предмет, но просто така да спомене и отвори дума за това важно приключение. — Пустото му куче, свраки очите му да кълват, девет деня наред го сънувах! Турчин, турчин, ама все човек, бей! За пръв път, като не си вършил такива работи, бая се изпотяваш — свършило младото хъшовче.

— Стига, холам, стига си се хвалил с тоя пусти турчин, ушите ми проглуши! Той беше умрял бе, а войводата да те изпита колко пари ти струва келът, накара те да го колиш и ти в страха си не можа да го познаеш! — възразил други от дружината, думите на когото произвели всеобщ смях.

— Ти ще да си знаеш устата какво дрънкаш, че като подигна

половиницата, ей сега ще потече маджунът! — извикало докаченото хъшче.

— Мирно, мирно, че ще да чупя зъби — казал важно оня хъшлак, който говорел най-малко, като погледнал изкриво и двамата противници.

Ботйов, който стрелял с очите си и изпитвал всичките момчета, отдавна успял да забележи вече, че човекът, който стоял подпрян важно и сериозно, който говорел най-малко и който следял за тишината, като казал, че ще да чупи зъби, имал най-голямо уважение. Него гледали всички, той като почвал да говори — всички мълчали, той бил облечен с най-скъпи дрехи: с писани колчаклии потури, с чепкен, подплатен отдолу с алено сукно, с чохон джамадан, на който висели пискюли, и с черно астраганено калпаче, което стояло нахлупено до самите му вежди. Той бил сам Хаджи Димитър, бъдещ за идущето лято герой в караесенските лозя, в Кална кория и на Бузлуджа. Разговорът се видоизменил в кръчмата после строгата бележка на Хаджията. — Космите ми на главата настръхват, като си помисля само, че цели шест месеца ще да трябва да се пасландисваме тука по тия пиянски кръчми, да слагаме глава пред сополивите полицаи, да ги черпим и целуваме — казал с въздишка Коджа Ибрахим Захаралията.

— Ох, сякаш че съм вързан на кол! Нито ми се яде, нито ми се пие — възразил други.

— Хайде попейте, джанъм, стига толкова философии! — се обадил пак Хаджи Димитър. — Нека бъде благословена земята, в която така свободно можем да се разполагаме и да ходим в конака с хайдушките си дрехи.

— Да живеј царя ромъняска! — извикал Дочо Царски.

Две-три млади момчета се приближили до Хаджията и го замолили той да викне някоя старовремска песен, от ония, които пеел по Стара планина.

— Попей, бае Хаджи, „Алтън Стояновата“, ние ще да ти пригласяме — говорели момчетата.

— Нека се чуе гласът на дяда Трендафила, па тогава аз — отговорил Хаджията.

Дядо Трендафил се изкашлил, опънал едно вино, чалдисал мустаките си с два пръста, подпрял си главата и кимнал на няколко

момчета да се доближат до него. Стиснал си той очите, дигнал си главата към тавана и почнал:

Вълко, Вълко, Вълко баш байрактар,
свивай байряк, дъжд да го не вали.

„Нек го вали, огън да го гори!

Ние бяхме деветима братя:

осемтима под байряк измрели —

добър господ и заради мене.“

Още Вълко това неизрекъл —

пукна пушка из гора зелена,

та удари Вълка в клето сърце.

Вълко викна, та гората екна:

„Ей ви вази, ви, верна дружино,

несете ме и занесете ме.

Занесете ме на път, на кръстопът;

на крака ми байряка побийте,

за байряка коня ми вържете.

Кой е младо, коня да възседне,

да възседне тая врана коня,

да понесе тоя кръстат байряк,

да спомене Вълка баш байрактар.“

Дядо Трендафил сам захванал песента, а когато я довършил, то всичките пеели с него, заедно и Хаджи Димитър. Провиквания — хе-е-е-е-е!! — удряне масата и стената, поръчвания на кръчмаря да донесе вино и пр., и пр. били на мястото си. Някой от по-нетърпеливите и по със запалената кръв, като си напомнили за Стара планина и за нейните райски къшета, похванали се на гърба, отгдето извадили скрити тапанджи да изгърмят, което действие е апогеята на всеки хайдушки моабет.

— Долу ръцете! Долу, че ще да блъскам. — казал Хаджи Димитър и си посочил стиснатия юмрук към запалените.

— А бе, бате Хаджи — само по един път да си гръмнем, да си припомним Балкана — се молели момчетиите.

— Не може! — отговорил той диктаторски. Изпели се още много

песни. На пая на Хаджи Димитра паднала следующата, която той сам си избрал:

Янка през гора вървеше,
с крушев листец свиреше
и на гората думаше:
„Горо ле, горо зелена,
и ти, водица студена!
Вижда ли, горо, хайдуци
Кара Танаса войвода
из тебе, горо, да ходи
и мойто братче да води?“
Птичка изпищя в усое:
„Янке ле, булка хубава!
Защо си толкоз хубава,
кога си така глупава?
Ако би гора думала,
не би я секли дървари,
не би я пасли овчари,
не би тя крила хайдуци
под своя бука зелена.“
Още пиление пееше —
ето че иде дружина;
Кара Танас я водеше,
Иванчо байряк носеше;
дълги им пушки на рамо,
златен ятаган на пояс,
от чисто лато паласки
и двойка пъстри пищови —
не можеш да ги познаеш
кой им е юнак войвода!
Янка си отри сълзите,
па ми се викна, провикна:
„Горо ле, горо зелена!
Я развий листи широко,
изкарай клони високо,

направи сянка дебела,
че имам братец хайдутин —
под твойте сенки да ходи,
отбор юнаци да води,
да сече наши душмани
и цариградски султани.“

Когато и тая песен се свършила, то всички чаши и стъкла, които стърчели по масата, изгърмели на земята, разбити на няколко парчета, всеки по едно хвърлил за своя сметка, за душата на Кара Танаса войвода и неговата дружина.

— Такива войводи е имало едно време, преди нас — започнал Хаджията, който сам немалко бил възхитен. — Кара Танас е родом от с. Катунища, близо до р. Кобилишница, гдето в 1862 г. обрахме хазната с Панайот войвода. Песента право казва. Кара Танас е водел само осем момчета, всичките в едни дрехи облечени, с едни пушки и с едни пищови. Дрехите им са били само сърма и клаподан. По неговото време, както разказват стари хора, Букурещ и Гюргево като са били в турската царщина, на дялгери и други работници плащали тука по пет гроша гюндюлик, когато по нас се работело по 15 пари на ден. По тая причина мало и голямо дохождало да работи във Влашко. И Кара Танас с момчетата си тръгнал пролетно време за Влашко, с тесли и триони, които закопавали в земята и нарамяли пушките. Като падал листът на гората, скривали пушките и пак изваждали сечивата, които изтривали добре, уж че работили с тях, и хайде в село. Где тогавашното?... Тескерета не били излезли още. Съмнителните хора, които лятно време липсвали от селата си, като се връщали есенно време, аените и субашите им гледали ръцете. Ако по ръцете им имало слинове, пришки и пукнатини, признаци на работнически ръце — оставяли ги свободни. Нашите юнаци не пасели трева. Като приближавало време да се върнат, вземали дървета и ги удряли от земята, дордето им излязат рани на ръцете, па тогава си тръгвали. Някои от тях пък, които са били под крилото на някой ага, тоя последният им давал да работят на хармана му и удрят с тояги сламата пак за същата цел.

Дружината като онемяла слушала тия лекции и въздшала. Но най-много ги слушал Ботйов, комуто ние сме длъжни за предаването на тая

среща в кръчмата на Доча Царски, както я разказвал по-после на приятелите си. Страшно впечатление му е произвела нему тая хайдушка дружина в Гюргево, нейните разговори, веселби и животът им въобще. Той излязвал нея вечер няколко пъти навън от кръчмата, за да го не видят, като си трие сълзите, сълзи от радост и възхищение. Най-много му било тежко нему, че не е техен другар, че не може да им се препоръча и ги увери, че е техен брат; а те не подозирали даже, че веселието им е удостоено от оногова, който е живеел само с техните идеали, който умря в тяхната Стара планина! Млад и неопитен още, с калоферо-одески понятия, той си въображавал, че хайдутите от Стара планина са авторитет и с претенции на етикеция, при които трябвало да се приближи човек с препоръки.

Дружината в кръчмата оставила песните и почнало хоро, хоро хайдушко, ръченици и капитан Николовата песен, която две момчета чудесно играели с голи ножове в ръка. Хитрият полицаин, на когото изтекли очите да гледа през стъклата на кръчмата от пътя, като видял, че блещат ножове, нарекъл се, че ще си пали цигарата, и бутнал вратата съвсем ахмашката.

— Домну полицай, да живееш! — извикала още по-хитрата дружина и всеки грабнал чаша да го черпи с вино и тютюн, който е разковничето на всеки румънин. — Ще пиеш с нас, ние сме братя! — говорели хъшовете и хиляди комплименти правели.

— Е, сатраяска* Булгария, да пукне царя турчяска — казал домну полицай и изсушил няколко чаши с вино.

[* Да живеј.]

Е, после това туря ли влахът хамен току-така ръка на своите братя хъшлаци? Че дава не си е изял ума в гладните години!

Между хайдушката дружина се намерил и един кавалджия. Той извадил из пояса си своя кавал, запретнал ръце, намазал го с масло, стъпил гордо, навел си главата, затворил очи, за да изобрази безсъзнателно богинята на музите, и го надул. Тук Ботйовата натура пламнала вече цяла-целниничка, сърцето му подскочило, забравил се и в това електрисано състояние доближил до големеца на дружината, до Хаджи Димитра.

— Ваш покорен Христо Петков, родом от Калофер, бивши ученнк в Одеса, да ви се препоръчм — казал той. — Господине! Бъдете

уверени, че през целия си живот едвам тая вечер аз усетих, че съм българин, че има защо да живея и да се гордея на тоя свят! Да ви е живо името, да живеят славната ви дружина, да живеят народните хайдути! Оттука нататък аз съм ваш верен и неразделен другар, ако ме приемете, разбира се.

Тия няколко думи Ботйов изказал с такъв огън и с такива чувства, щото сам Хаджи Димитровото кораво сърце и на дружината му били трогнати. Той подал своята груба ръка на Ботйова по хайдушки и го поканил да се приближи и седне на общата трапеза.

— Слушай, байо! — извикал Ботйов. — Всичкият масраф, който е направен тая вечер от почтената дружина, да го минеш иа моя сметка. Сега дай две-три оки вино да се почерпим и запознаем — притурил той и сложил на масата две турски лири, от ония, които баща му бог знае как беше събрал в Калофер за пътни разноски до Москва.

— Живо-здрaво, байо! Как е работата? — се доближил един хъшлак от дружината и си протегнал ръката на Ботйова твърде учтиво.

— Хайде, добре дошел, господине! — казал други, който така също подал ръка.

— Охо, добре сме се видели, приятелю! Кога допадна? От Турско идеш? — казал трети.

— Как си, младо момче? Какво правят турците? Имат ли хабер, че напролет, ако е рекъл господ, ще разиграваме кадъни по червени гащи? — добавил най-послед четвърти с хайдушка гордост.

Нашият герой, вън от себе си, давал със свойствената нему разпаленост нужните отговори и обяснения, които му се задавали от дружината повече от това, че той взел със себе си техния масраф и дръннал на масата двете лири. Те го помислили, че е иякой кескин търговче от Турско, дошло в Румъния да яде на баща си парите, или пък избягало с крадени пари. Отпослед се разбрали един други. Той станал редовен посетител в кръчмата на Царски. Говорел слова, възпявал хайдутлука и неговата полза за България. Когато една вечер издекламирал:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна — запея
песни юнашки, хайдушки,

песни за вехти войводи —
за Чавдар страшен хайдутин,
за Чавдар вехта войвода —
сина на Петка Страшника!
Да чуют моми и момци
по сборове и по седенки;
юнаци по планините
и мъже в хладни механи:
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българка майка юнашка,
какви е момци хранила,
хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!
Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам,
а сам за тегло да пея,
за тегло, дядо, сюрмашко
и за свойте си кахъри,
кахъри, черни ядове!
Тъжно ми й дядо, жално ми й,
ала засвири — не бой се...
Кой не знай Чавдар войвода,
кой не е слушал за него?
Чорбаджия ли изедник,
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клети сюрмаси!
Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двајсет години,
и страшен беше хайдутин
за чорбаджии и турци;
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода.
Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,

на Ирин-Пнрин тревата;
меден им кавал приглася
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав —
по Румелийски полета...

Когато той издекламирал тая песен, казваме ние, със свойствения нему огън, то хайдушките груби виражения били приведени в изстъпление. На мнозина от тях се явили сълзи върху загорелите им очи, те пляскали с ръце и прегръщали Ботйова.

— Пустото му момче, сякаш че ангел говореше! — говорели те настрана.

— Разплака ме на стари годни! — казал други.

— Хората не са като нас недодялани буки! Учението какво не прави — обадил се трети.

— Добър писар става за четата — повторил четвърти.

III

В десетина-петнадесет деня бавене в Гюргево нашият пътник и ученик не само се запознал със своите идеализирани хора, но им станал вече и неразделен приятел. С тях лягал и ставал, с тях се разхождал и веселял. Заедно с по-немирните момчета слизали деня към скелята да се закачат с турците и да им правят различни пакости. Един от тях се изпречи пред турчина да си пали уж цигарата, а другият го издебне изотзад, пъхне в чалмата му цяла кутия кафкибрит, запали я и всички те се изстъпят настрана, примрели от смях. Турчинът с турско бабаитство пристъпя из улицата, а гъжвата се пуши като купа сено, без той да подозира дотогава, дордето не му припари на обръснатата глава. Снема гъжвата, лъсне се фенерът — още по-голям смях. После ходели на митницата, гдето скоро ставали приятели със стражарите за малко тютюн или за едно почерпване, и агитирали, щото когато се претърсват турците, да ги карат да изпълнят ония формалности, които са за тях най-противни и най-унизителни. Например да си смъквали чалмите и да си

отвързвали потурите, уж че търсят тютюн и други артикули. Тогавашната епоха и духът на времето считаше подобни работи от сферата на патриотизма.

Армаганите, които, както видяхме вече, много калоферски майки пратили до своите синове в Русия чрез Ботйова, тук, в кръчмата на Царски, се изяли между дружината. А писмата, които придружавали тия армагани, Ботйов ги турилв един плик и ги възвърнал обратно в Калофер, понеже не им знаел адресите в Русия. Писмата се получили благополучно и произвели своето действие на зачудване. Родителите му се безпокоили, и твърде основателно, да не е постигнала сина им по пътя някоя беля. Писали, питали разни познайници в Москва и други градове, но никакво известие, никой не виждал и не чувал Христа Ботйова, пропаднал без вести.

Но ние заедно с читателите нито се боим, нито се безпокоим, както в Калофер, защото знаеме Христа, че не е на лошо място, в Гюргево е, жив и здрав, прекарва с другари най-щастливите минути от живота си. Трябва ли да казваме, че тая му среща с хъшовете в Гюргево е решила по-нататъшната негова съдба и участ? Тук той се е опростил веднаж завсякога и с университет, и с учение, и с мирен и тих живот, и с родители и роднини: решил да стане хайдутин, да се бори против реда и законите на своето отечество, да тръгне в нелегалния път, да разрушава и събаря. Ето защо ние така надълго се разпространихме в описание Гюргево и българската хайдушка чета в тоя град, които са имали решающе влияние в неговата съдба, както той сам е уверявал за това. С Хаджи Димитра той вървял вече подръка, заедно с него и с други кроял планове за бъдещи напролет действия по Балкана.

— Ти си луд, ако изпуснеш това време и отидеш да си губиш времето в Русия — му казал един ден Хаджията, когато той спомнил, че е тръгнал за Русия за учение, а много се забавил в Гюргево.

Тридесетте пет лири, които му събрал и дал баща му в Калофер, в Гюргево още били намалени наполовина. Безпокойната му натура не можала да го задържи само в Гюргево. Искал той да обиколи и на други места, да се срещне и с други българи, да види и чуе навсякъде. Подир двадесет деня бавене в Гюргево заедно с Хаджи Димитра и с други още хъшове заминал за Букурещ. В последния тоя град той слязъл в хотел „България“, който по самото си име трябваше да бъде изпълнен и

посещаван от много българи, всичките от „непримиримите“. И тук се повторило същото, което видяхме в Гюргево. Наместо да търсят него хъшлаците като новодошел от Турция с 15–20 лири в джеба, които по онова време не бяха малко пара и които той не скривал, защото наляво и надясно черпел — той сам ги търсел и се запознавал с тях, като им събирал мненията и възглаголетите. Месец и повече се въртял из Букурещ без никаква работа, само с емигрантите да се събира и проповядва идеята за в Стара планина. Захванали да му се довършват вече парите, които той раздавал наляво и надясно, който му поиска. Наситил се и на Букурещ, както и на Гюргево, наготвил се да пътува по други градове. По онова време в Букурещ не съществуваше още никакъв хъшовски център, нямало революционен комитет, нямало Л. Каравелова със своята „Свобода“, а Раковски бил починал вече.

Градът Браила беше тогава, току-речи, български град, с българска интелигенция, с български печатници, с български вестници — Дунавска зора и Зорница. За там решил да отиде нашият пътник, гдето и пристигнал около края на месец октомври 1867. Нов и неопитен още, но и тук той успял в късо време да се запознае както с хъшовите, така и с младежите от по-лека ръка. В Браила се намирал по онова време, освен многобройно число момчета, обитатели на Стара планина, и сам дядо Жельо войвода, помощникът на П. Хитова, който така също едвамщо беше се завърнал от Стара планина със своята смела четица. Няма защо да разправяме и повтаряме, че той бил приет в хъшовската среда като балсам. Дядо Жельо го обикнал с първо виждане и издал указ за назначението му бъдещ негов байрактар в Стара планина за идущето лято. А в Браила той станал писар на стария войвода, понеже тоя последният е безкнижен. Запознал се той и с браилската интелигенция, но отбягвал от нея, странял и тая последната много пъти бивала свидетел как Ботйов посред пладне, обиколен от десетина души горски пилета, разхождал се горделиво из улиците, без да обръща внимание на полицията, която ги следяла от четири страни. Чудели се и маяли браилските интелигенти как е възможно и мислимо, щото човек като Ботйова, млад, красив, умен, деликат и учен, да отбягва подобните нему, а да ходи с голите и простите хайдути, на които никой светски човек не би си унижил достойнството да им подаде ръка публично? Трябва да констатираме и тоя факт, че както в Браила, така и по другите

румънски градове имаше много поклонници на сиромасите братя хъшове, но малцина имаха гражданска доблест да им подадат ръка, да тръгнат и седнат с тях, или пък да ги поканят на къщите си. Те ги обикваха тях чак тогава, когато се чуеше вече, че са избити в Турско. Ако някой им спущаше в попуканата ръка два-три цванца, то ставаше тайго, зад вратата, и нищо повече.

С Ботйова ставало противното. Той бил най-честит, когато яде и пие, ходи и разговаря с тия хора. По тая причина, едновременно когато за него захванали да приказват из града и да го хвалят, че е дошло едно учено българче, в същото това време циркулирала мълвата, че това учено българче е забележено вече от полицията. Но само това се знаело за Христа, че бил младо и учено българче. Че той е поет, талант, велик и предназначен да създава епохи — за това никой го не подозирал, в това число и най-близките му другари — хъшовете. Около един месец — дордето се привършат парите, било неговите, било на другарите му, спечелени в Турско — братството и съгласието владеело, политиката отивала добре, моабети, разни веселия и пр. били в реда си. Но щом настъпило криза и в двете страни, щом повеял северният вятър и замръзнал Дунавът, борсата дала фалит. Практическите хъшлаци излезли на лагер: кой в колибата на някой градинар вън от града, кой на някоя мошия, гдето имал свои познайници, кой слуга и пр., и пр. Нашият герой, който не бил в състояние да направи нито едното, нито другото, па и не приемал да го направи, опитал за пръв път горчивините на живота, които го последвали до края на живота му и на които той отпосле обръгнал. Дядо Жельо, като всеки войвода, трябвало да ходи по разни градове на Румъния, едно, да се храни на юнашка вересия, а друго, да наглежда момчетата. И неговите финанси били в разбъркано положение. Войвода и големец да му се слуша гласът той бил на Стара планина, под зелените буки. А тука, в конституционна и мирна Румъния, дереджето му било равноправно заедно с останалия гурбетлик.

В това време Киро Тулешкоц сварил Ботйов в печатницата на прочутия дядо Паничка, словослагател на в. „Дунавска зора“, издаван от покойния Д. Войникова. Какво е било неговото словослагателство и колко е деня траяло то, читателите може да си обяснят сами, като знаят колко е мирен и спокоен човек бил той. Няколко деня само се повъртял

той из печатницата, скарал се или друго нещо такова и си взел сбогом. Но успял и да се отличи в нещо, за да покаже, че е Христо Ботйов. В словослагателството или в коректурата тикнал някои остри и неприлични думи за турците и чорбаджиите, които излезли във вестника, без да ги съгледа отговорникът редактор. Тоя последният бил принуден да си събере и задържи вестника.

Все по това време в Белград се нареди известната Българска легия, гдето се затекоха млади разпалени момчета от всичките краища на Румъния, от Балкана хъшовете, па и от някои още градове из България. Наготвили се от Браила да отидат няколко момчета, с които бил и Ботйов. Но дядо Жельо ги раздумал, па и сам Ботйов, който не можал да изтърпи гражданската дисциплина в едно училище, не е желал да си впрегне врата в суровата военщина. И така, той станал жител на Браила през цялата зима (1868) и през лятото до месец юли, като ходил няколко пъти насам-нататък, но пак се завръщал.

Наумяват си читателите, че по онова време на нашето възраждане театралните представления бяха на мода както в собствена България, така и в Румъния. На тях се стичаха мало и голямо, старо и младо, сиромашко и богато. Те бяха за нас, българите, като кецо новооткрито, както по-после телефоните, електрическото осветление и пр. Криволяво, през куп за грош, в зданието на училището, занавеса от черга, оркестър — цигулари или кавали; актьорите — учители; актрисите — някой двайсет пет годишен бабаджан; осветлението с лоени свещи — ето ти театър. Гръм — той най-много се нравеше, — вик, учудване, задоволствие и пр., край нямат. Казали сме на друго място, че тия представления на пиесите като „Изгубена Станка“, „Покръщение на българите“, „Геновева“ и други още бяха действителна народна школа в тях времена. Тяхната полза ще да бъде констатирана от всекиго повествовател на тая епоха.

Душата на българската драматургия и театър живееше в Румъния, в Браила. Той беше покойният учител Д. Войников, който, макар и посредствен и ефектиран, можал е да заслужи на времето си и да бъде един от сериозните мостове за събуждането на своите съвременници. Той учителствуваше, издаваше вестник, пишеше драми и ги представляваше, като кръстосваше по разни градове из Румъния. Имаше си нещо и като своя трупица. На 11 май, деня на нашите апостоли,

поменатият Войников, по желанията на браилските българи, пригответил се да представи за пръв път българска пиеса в тоя град, новата своя драма „Покръщението на българите“. То не било току-така просто представление, но цяло събитие както за българите от града, без разлика на еснафи, така и между власите. И гърците даже, тоя враждебен по онова време на българите елемент, усетил събитието и се разшавал. Най-много билети купили тия и си напълнили джобовете с лук — да хвърлят на актьорите, да подсвиркват и да правят различни скандали, тъй като били убедени, че от простите българи нищо добро не може да излезе. А българската колония шавала, като че се приготвявала не за представление, а за действителност, да посрещне самото царя Бориса. Репетиции, готвене на дрехи, на оръжие и други потребни декораций; продавания билети, разисквания кому каква е униформата и какво са говорили власите, гърците и евреите — били въпроси текущи. Няколко деня до представлението актьорите демонстрирали по улиците, къщите и кафенетата, отдавна се именуваха с имената на действащите лица от драмата, всеки ги сочел с пръст, завиждал им на славата. Взели участие в представлението и аристократическите фамилии, като Матилда Попович и други.

Нашият герой падал като мехлем за такива работи. Макар и да изгорил вече един път душата на директора на театъра, Д. Войникова, но тоя последният, като признавал в него талант и дарба, поканил го да му даде някоя роля. Ботйов, който знаел вече на пръсти тая драма и нейните герои, поискал сам да си избере роля. Той си избрал и предпочел жреца Светолида, който бунтува народа да не слуша царя си и да се не покръщава.

Залата на представлението побирала в своите стени тая вечер всичко, щото е българско. Имало и много румъни и представители на властта. Разбира се, че странните костюми, появляването на българи на сцената и без никаква драма, само да излязат и се скарат, пак щяло да произведе своето действие. Харесало се на чуждите, а за българите не иска и дума: те хвърчали по седмото небе и се подгигилвали на гърците, които от гняв и завист, че представлението било увлекателно, забравили своите лукови глави и си отишли. Но най-много харесал и привлякъл на хората вниманието нашият човек. Така би трябвало да бъде. Колко души е имало като него на сцената? Разбира се, че ни един. Цялото му

отечество не е раждало още подобен нему, та Браила ли ще да заявява претенция!

В една българска драма, в своята роля на Светолида, на сцената, в присъствието на такава публика, в идеалите му и стремленията му за бъдещи геройства в Стара планина — той бил в апогеята на своята поетическа фантазия и величие. Щом се подал с всичките жестове на бунтовник, щом заговорил със свойственото нему красноречие и огън — ръкоплясканията гръмнали измежду публиката. Той бил велик наистина. Когато му известили на сцената, че българският цар Борис изневерил вече и приел християнството, той скокнал, разлютил се като тигър и тропнал с крак. Публиката онемяла. Като клекнал на коляно, като си разпрострял ръцете към идолопоклонския бог, така гръмливо и страшно апелирал на бога Перуна, щото множество дами измежду публиката си закрили лицата с ръцете.

— Какъв страшен, боже мой! Ох, пазете ме от него! — казала една госпожа съвсем безсъзнателно.

Подир онемяването и стресването на публиката тая последната изревала „Браво!“, „Да живееш“ и продължила своето ръкопляскане на няколко минути. Гласове: „Кой беше тоя момък? Как му е името?“ и пр., циркулирали по столовете. Сам Войников, авторът на драмата, в своето възхищение имал смелост да си въобрази, че тоя огън, тоя ентузиазъм, било от страна на актьора, било от публиката, се дължи на неговото скромно перо. Радвал се най-много от всички и провокирал публиката да го поздравлява. Той не подозирал, сиромашът, че актьорът, когото взел по милост, почти е велик.

Тия представления, от една страна, давали на Хр. Ботйова храна на неговата неспокойна натура, а, от друга, станали причина да се прочуе повече измежду румънските българи. Онова, което горяло в неговите гърди и намерения, той си изпълнял акта и волята временно и мислимо на театралната сцена. В „Покръщението на българите“ ние видяхме, че той си избра роля в лицето на бунтовника Светолида — да бунтува народа да се не покорява на своя владетел. В драмата „Иванко“ той си избрал ролята на самия Иванка, за да убие царя! В „Стоян войвода“ той дигнал източен въпрос да вземе ролята на войводата, да води юнаци, да бунтува народа. За да вземе ролята на Иванка, той отишел нарочно в Букурещ, там да убие стария български цар. Съжалявал пред приятели,

че Иванко, бунтовникът, цареубиецът, е нарисуван много слабодушен и нерешителен, но той пак го приемал само за факта — че ще убива цар!

— Жално ми е — казал той един път на Вазова, — че няма да се представи скоро у нас драмата на Шилера. Аз бих играл Карла Моора, аз непременно искам да съм Карл Моор.

В горещото си желание, че на лято непременно ще да стане хайдутин, ще да захване живот нелегален и бунтовнически, той продължавал да живее съвсем разпуснато и волно, да не кажем нещо повече. Със своя образ на живот той протестираше и горчиво се подигравал със съществуващия политически и нравствен катехизис и с понятията на хората. Нищо не било добро за него освен пълните с дим и с нечистотии кръчми, гдето се събирали голите, бездомните, отритнатите, презрениге и докараните до такова положение хора, щото да им е черно всичко на света. „Бог да го прости, колко съм го мъмрал и учил да си гледа работата, да седне и се залови за талантливото си перо — разказва добродушният дядо Паничка. — А бе, Христо, а бе, чедо, защо не бъдеш по-мирничък? На кого си се метнал? Баща ти беше човек строг, но работеше, умно и разумно постъпяше, а пък ти? Много ще си оплакваш младините! — съм говорил често, пък той умира да се смее. Запозна се с едно калоферче на име Дишката и Стойно Троенчето, от които орталъкът пропищя от тях в Браила. Нощя ходеха с пушки, а деня спяха в тавана на печатничката ми.“

Че българският народ е роб, че Стара планина е омърсена, че в Цариград царува султан, а в Калофер — чорбаджии, тая мисъл така заседнала в поетическата и буйната глава, щото само куршумът в челото можал да я избие и угаси. Прочее, всеки, който не гледал така мрачно на своето отечество, който не намирал, че хайдутите и хъшлаците са най-съвременните и полезни за уважение хора — то тоя всеки бил за него вреден, ненужен и непотребен. Що да прави сам? Не била епохата на Чингиз хана, на Атила и други, а то той би събрал орда и би унищожил всичко нему ненавистно. Искат да кажат, че великите нации раждали и велики хора, по наследство. Това правило или закон нямат в себе си нищо правдоподобно, защото не личностите се раждат велики и стават такива от утробата на майка си, а условията, събитията и обстоятелствата ги правят такива, отпосле вече. Колко българи са се родили за наполеоновци, робеспьеровци, гарибалдевци, кошутовци и

пр., но мизерното положение на своя народ създадо е от тях дребни чорбаджии в някое село, хайдути по Балкана или незаметни доброволци в Гърция, в Сърбия или в руските полкове. Впрочем, за тия въпроси ние говорихме и на друго място в настоящата книга.

По това време Ботйов си спуснал черните лъскави коси, които достигали до раменете му.

— Ти изобразяваш от себе си руски студент, без да си бил такъв — го попитал един път един влашки адвокатин, според както съобщава Киро Тулешков.

— Не, лъжете се, господине! С дълги коси са ходели старите български войводи по Балкана, които са защитавали сиромасите и угнетените и на които аз съм поклонник и обожател. Тях аз подражавам — отговорил Ботйов.

IV

Но наближил хайдушкият и хъшовският сезон, жегата била убийствена в крайдунавските градове, прахът излизал като от пещ, мътната дунавска вода миришела на всякаквн нечистотии... А Балканът? Неговите дебели сенки, бистрата му и студена като лед вода, божественият му въздух, байракът, потерите, печените агнета, най-после светата идея и златната надежда карали момчетата сън да не спят, да сънуват и бълнуват Агликнна поляна, Вратника, Чемерина, Марагидик и други балкански сборища. Нито им се яло, нито им се пило, нито се пък на работа захващали. Не е шега. Тая година беше знаменитото за хъшовете лято — 1868 г.

— Язык, пропаднахме, засрамахме се, останахме в тая пуста Влахия — да ни ядат въшки и да се кланяме на влашхнте жандарми! — говорели те. — Тефтерът на Хаджи Димитра се изпълнил вече, както говорят, где ще ние да отидем, под кой байряк ще да се запишем? Ето на, лятото се минува вече, месец и нещо остава до богородични пости! Дядо Жельо отиде и пропадна... Няма и писаря му.

Дядо Жельо и писаря, който не е друг никой освен нашия герой, действително ги нямало по това време в Браила между своите момчета. За да поздравят Балкана по-тържествено, за да дадят страх на

неприятеля, те намислили да заминат с Хаджи Димитра и Караджата. Кроели да извадят една чета най-малко от 500 души момчета, с която да се вмъкнат в България през Делиорман, около Тутракан. Момчета имало доста, но най-главното — оръжия липсвали. Николай М. Тошкович от Одеса, с кантората на когото са запознати вече читателите, когато описвахме Ботйова в тоя град, имал около 3000 и повече пушки, купени нарочно за въстание в България. По настояването на Ботйов, че той се познава с Тошковича, че има надежда да се вземат пушките, ако не всичките, то поне няколко стотини, заедно с дяда Желя заминали за Одеса в началото на юли същата година. Войводата и писарят много прага изтрили, на мнозина се молели, казвали, че идат от страната на хиляди юнаци, готови на Дунава; че народът в България ги чака с отворени ръце, но нищо не помогнало. Тошкович, когото отделяла пропаст от понятията на двамата почтени делегати, пукната пара не давал за всяко движение и работа, което ставало без волята на государ-императора. Той чакал онова щастливо време, когато запеели казаците.

И така нашите хора се върнали из Одеса с празни ръце и с убит кураж. В тяхно отсъствие се получила телеграма в Браила от войводите Хаджи Димитра и Стефан Караджа, която канела, разбира се, условно, дяда Желя, Пехливанина и Ботйова да тръгват вече през Дунава. „Да се видим на Агликина поляна“*, свършвала депешата. Покойният Пехливанин, който се намерил в Браила да чака своите другари из Одеса, получил телеграмата, но се отказал да тръгне без дяда Желя и без Ботйова, за което бил в правото си. Когато Жельо се завърнал в Браила, то той обявил своето намерение на браилските по-богати и патриоти българи, които се завзели според силите си да му стъкмят четицата. Приготовлението било още в своето начало, когато румънското правителство било сериозно заплашено, че позволява на разбойниците да се въоръжават в неговата земя и минуват в империята. Причината на тая строгост била, че Хаджи Димитър и Караджата със своите 125 души юнаци правели вече първа битка между Саръяр и Караесен (7 юли). Браилските власти подирили закъснелите другари на Хаджи Димитра, които лесно сполучили да напишат при заварено престъпление, като готвят едно-друго. Дядо Жельо, Пехливанинът и мнозина още от първа ръка момчета били хванати и затворени на минутата. Подбрали и нашия герой. Той се отървал със своите дълги коси, като казал, че е член на

българската театрална трупа под директорството на професор Войникова!

[* Гледай книгата „Четите в България“.]

По тоя начин той не можал да види тая година Стара планина, кривото хайдушко хоро, байряка и боя, негови горещи идеали, за които останал в Румъния, за които бълнувал деня и нощя. Той си бил приготвил вече дрехите, цървулите, един револвер и други още принадлежности. Бил се приготвил вече да мре, направил и своето завещание към родителите си, което се състои в песента „На прощаване в 1868 година“*:

[* Погрешно е казано в изданията на Манчева „1879“ г.]

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин...

и пр.

Где, как и при какво положение и състояние на духа се е написала тая песен, Киро Тулешков, деветгодишният неразделим приятел на Ботйова и неговият съучастник във всичките неволи, ни обажда обстоятелствено... „Един ден аз отидох на българското кафене Стара планина и го заварих седнал до една маса, вдълбочил се и пише — разказва Тулешков в своите неиздадени мемоари. — Приблжих се до него и го попитах какво драще, а той нито главата си дигна да ме погледне, нито ми отговори. Оставих го спокоен и седнах настрана при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си дигна главата. Като ме съгледа, поздрави ме и ме попита кога съм дошел. Повикна ме при себе си и почна да ми чете стихотворението «На прощаване», което каза, че написал в кафенето, като ме питаше харесвам ли го. «Аз съм уверен, продължи той после, че щом освободят дяда Желя, то ние пак ще да можем да преминем. И ти ще да дойдеш ли с нас?» Отговорих му, че няма се върна от думата си, никога няма го оставя. Разговорът ни се продължи около половина час. Той се прозява, протяга и най-после ми каза: нямал ли съм някоя пара да му дам назаем, защото два деня ставало, как не бил хапвал, а нощно време спял по пейките на кафенетата. Отговорих му, че и аз страдая от същата болест. «Тогавя не можеш ли да отидеш и намериш поне една топка» (хляб по

хъшовски), каза той засмяно и пак се наведе да продължава своята песен. “*

[* Тук му е мястото да забележим, че всяко Ботйово стихотворение си има своята история и причина, не без повод и хамен току-така е написано, от гевезелик и нямаме какво да прави. По-надолу ще говорим обстоятелствено по тоя предмет.]

По-напред, преди да ходи той в Одеса с дяда Желя, имал един скандал в браилската градина, който се състоял в следующото. Заедно с И. Кършовски се разхождали в градината, гдето имало и няколко души турци от многобройните в Браила гемии. Като преминали край една група от тия последните, Ботйов горд и надменен, с вирната глава и с дълги до рамената коси, както казахме вече, и като ги изгледал кръвнишки, с който поглед искал да излее всичката си ненавист, която храни към тяхното племе, един се обадил и казал:

— Тоя кяфирин кому продава чалъм? Поп ли е, какъв дявол, но не прилича на влах.

Ботйов, който чул и разбрал тия думи, не искал да ги прегълне. Преминал покрай турците втори и трети път, пак ги изгледал, пак същите докачения от тяхната страна. На третия път взел отдалеч още пясък в кривача си, който хвърля на турчина в лицето, като го и напсувал в същото време. Турците, които били повече от десетина души и които го разбрали, че е българин, нахвърляли се върху му твърде яростно. Той беше човек здрав и физически, разбирал и от пехливанство, както го видяхме в село Задунайка. Едному ударил муцра, другиго плеснал, трети блъснал, а четвърти хваща за гръкляна, който примира и пада на земята. Друг един турчин се затичва, грабва един остър камък и посяга да удари Ботйова по главата. Той отърва из ръцете му камъка и него самого стоварва по главата, който така също полита да пада. Турците дохождат до последно отчаяние, нападат по-смело, Ботйов се изскубва от ръцете им и иска да бяга, но един от тях го хваща за палтото и се влече подире му. Той ще го съблече, но мисълта, че няма друго, спира го още от тоя риск.

Българи, власи и гърци, които се намирали в градината, обикалят арената и само по себе си се разбира, че симпатиите им са за нашия нападател. Те го насърчават и съветват да съблече дрехата, което и направя. Турците следват още да го гонят, но той сварил и се бутва в

кафенето на Сима, наш българин, и като такъв, няма нужда да казваме коя страна е държал. Противниците му чакат пред затворената врата на кафененцето, блъскат, дигат шум, викат полиция и не се вижда, че ще се помирят, защото двамата им другари лежат още в градината. Работата взела дебел край, трябвало се предпазливост. Дордето турците и полицията, която успяла вече да дойде на мястото, се разправяли и споразумявали, някой си дядо Иванчо, волентир от севастополската война, извадил едни ножички, остригал дългите коси на Христа, дал му своето палто и му казал да се не мае.

— Да не е тоя? — попитали жандармите, когато се подал от кафенето Ботйов.

— Не! Оня прилича на поп — казали турците. Така евтино отърван, Ботйов се затекъл и се мръднал в печатницата на „Дунавска зора“, в писалището на Войникова, когото нямало в това време. Полицията, като имала отметки, че човекът с попската коса се навъртал в тая печатница, ке се забавила да я нападне. Тя се придружавала и от драгоманина на турското консулато. Ботйов одраскал: и оттука и се скрил в тавана на българското училище, което било в един двор с печатницата и в което нямало ученици по причина на ваканциите. Около четиридесет деня той останал скрит, дордето го забравят комисарите.

Пуснали Желя войвода от затвора, макар и наскоро, но работите се обърнали така, щото птиче не можело да прехвъркне през Дунава, а не и чета. Хаджи Димитър със своите двадесет и четири души смели другари бил погребан вече на върховете на Бузлуджа. Настанала реакция и униние в средата на хъшовете, изчезнала вече братска любов и духовни свръзки, онемяла славата на Стара планина, гладът и голотията се представили с всичката своя свирепост, нещо, което по-напред не било забележено в такава остра форма. Всеки си потърсил гечинмека във влашката земя, всеки забравил буковата сянка и байряка и се помирил с всичките наредби и закони на Румъния. Едни станали градинари; втори отишли по мошии; трети керемидари; четвърти задигнали стомните с бозата и така нататък. Ботйов се видял в скоро време оставен от любимите нему хора и другари. Не можел той да предприеме ни едно от техните занятия. То би било голяма несправедливост да утвърждаваме, че като е имало в Румъния прехрана за хора от най-долня и проста ръка,

хора като Ботйова са можели да останат на улицата. Напротив, в Румъния по онова време е имало по-голяма кариера за българите, отколкото в собственото им отечество. Достатъчно е да си припомним само имената на Христа и Евлогия Георгиеви, роднина на Ботйова; дядо Маринчо Бенли; Стефан Берон; владиката Рашев, Грудов; Станкович; Колони и др. много, които от прости чирачета бяха заминали степената на чокои. В Браила много търговски къщи го канили да им стане писар, но той все отказвал, считал го за унижение на своето достойнство и на идеите си да се помири и слугува на ония, които считал, че трябва да се унищожават и преобърнат в хайдуги.

Останал гладен сред улиците на чуждия град, без никакви надежди за бъдещи идеали, той си решил да вземе такава работа, която никак не го стеснявала и която можел да зареже, когато му скимне. Войников готвел трупа от любители да замине за Букурещ, за да даде „Покръщението на Преславския двор“ на букурещката сцена. Най-голям интерес имал той да тури на ръка и Ботйова. Последният се съгласил, но поискал да му даде Войников някоя и друга пара да си купи дрехи и заприлича на човек малко, защото ония, които имал на гърба си, отдавна били излезли от употребление, Практичният Войников се съгнал от най-напред, не му давала ръка да брои на Ботйова напред пари, защото го познавал горе-долу от коя е пасмина. Но като го уверил и дал честно слово, че ще си изпълни задълженията да отиде до Букурещ, дал му стотина-двеста франка. Очевидци разказват, че тоя ден по браилските улици подир Ботйова вървели 7–8 души хъшове, понеже го усетили, па и той сам им се похвалил, че има пари. Успял да си купи само един кат дрехи, които пазарили и избрали няколко души; а останалите пари се раздали по приятели и съчувственици, така щото на другия ден той бил пак без пет пари в джеба.

Отишли любителите в Букурещ, но нямали чест да дадат представление. Румънското правителство, насилено и бомбардирано тогава с ноти от В. порта по причина на Хаджи Димитра бояло се от всеки българин, особено от различни трупи, любители и дружества, така щото запретило на Д. Войникова да дава каквито и да били пиеси. Разбира се по само себе си, че трупата от любители, хора практични и скромни, пръснали се да си търсят гечинмека, а нашият герой останал в Букурещ, сред улицата. Потърсил той тогова и оногова от хъшлаците, с

които се запознал преди няколко месеца, както го видяхме; обиколил хотел „България“, „Габровени“ и „Трансилвания“, но няма никого, все хора непознати и чужди. Неговите познайници, в това число и Хаджи Димитър, били изядени вече от балканските орли, спуснали своята лепта върху народния жертвеник.

Ходил ден, ходил два и повече, а никъде няма среда като за него, не може да срещне хора, хора от неговата черга, сиромаси, голи и боси, които били билка на неговите рани. Жив бил още по онова време Христо Георгиев, негов съотечественик и роднина, парите на когото излизали на милиони; който хранел и поддържал стотина западнали и негови служители: който би приел и Ботйова с отворени обятия и го би направил човек, в съвременна смисъл на тая дума, и пр., и пр. Но кой е Христо Ботйов? Можел ли е той да бъде човек? Приличал ли е той на другите? Възможно ли е било да стане той пръв писар на Христа Георгиева и да забрави и презре своите любими хора? Нека читателите съдят на основание на казаното дотука за него, а ние ще да продължим да нареждаме фактите из собствения му живот.

Той не попитал даже где живее Христо Георгиев, не знаел улицата, в която се намират неговите палати. Срещнал се в Букурещ с някого си Христа Карловченина, такъв тънък гурбет, около когото с огниво да цъкнеш, дрехите му ще да се подпалят като суха прахан. Когато станала първата среща, Ботйов не бил ял от един ден, а Христо — от два.

— Ако си българин, братко, и ако знаеш какво ще да каже сиромашия, то купи ми един хляб! — казал Христо Карловченинът и задръстил със сълзи своите хлътнали очи. — Не се умира, господине, душа кучешка, а то хиляди пъти би бил по-благодарен.

— Знаеш ли где се продават и купуват тука вехтя дрехи? — бил отговорът на Ботйова.

— Ей тука близичко; преди една неделя си продадох балтона — отговорил с очарование Христо Карловченинът.

Това били първите обяснения между двамата Христовци, единът калоферец, а другият — карловец. Отишли на стария пазар, Ботйов влязъл вътре в един еврейски дюген, затулил се между разнообразните дрипи и попитал евреина: колко цванца ще да даде за всичките му дрехи, които са по гърба му.

— А ти нима гол ще да останеш? — запитал евреийът зачудено.

— Ще да ми дадеш едни по-стари, а остатъка на парите ще броиш — отговорил нашият.

Лесно се съгласили. От еврейския дюген двамата Христовци отишли право на една мизерна гостилничка, гдето хапнали и сръбнали братски. Наближило да се мръква, да се прибира всеки в дома си, нашият Христо казал на чуждия Христа, че е време да намерят някое сиромашко ханче, гдето се плаща най-евтино, като го попитал в същото време дали не знае там наблизно подобно заведение.

— Не зная твоя милост дали ще да приеме, но аз си имам ятак, без да плащам пукната пара — казал Христо чуждият след едно малко заекване. — Това място е една опустяла воденица без врата и без сайбия, в която правели някога си брашно за фиде.

Нашият Христо се съгласил и тръгнал подир своя адаш в тъмната нощ. Преминали чаршията, влезли в най-тъмната на града махала, изминали и фабриките, оставили вече Букурещ на няколко крачки зад гърба си, а няма още безплатната квартира.

— Още малко, още малко, дойдохме вече! — бърбрал чуждият Христо в отговор на нашия, който захванал да се безпокои.

Дошли най-послед до пустото здание, което тъмнеело още по-страшно от нощния мрак, а вратата му зеели, свободни и достъпни за всекиго, за всичките нощни гадове и животни. Сам Ботйов разказва, че като наближили да влязат, чувало се отвътре отчаяна разпра на кучета, събрани от разни махали на нощно спокойствие, които не можели, да разделят помежду си къшета. Когато пристъпили през прага, Христо Карловченинът им направил приличните забележки, като въртял в същото време наляво и надясно с една цепеница. По-учтивите и по-дисциплинираните подгънали опашки и дали отпор нанавън из вратата, а една бяла кучка, която завзела най-почетното място, един напълнен сандък със слама, гдето бил собственият покой на Христо Карловченина, турила се в опозиция. Без да стане от мястото си, което била вече затоплила, следвала да лае на тревога и заявявала своите права чрез очите си, които блещукали в нощната тъмнина като два запалени въглена. Христо Карловченинът, като по-домашен и по-фамилиарен в заведението, взел нападателно положение, пуснал в ход цепеницата и скоро превзел позицията, а конкурентката му одраскала из вратата и там наблизно по поляната апелирала към стихииите със своя

тънък и пронизителен глас.

— Пущината, всяка вечер ми прави тия главоболия — прибавил Христо Карловченинът и поканил нашия Христа да се успокои вече.

В един сандък от брашно или от друго, напълнен със слама, сено и други парцадаци, легнали двамата Христовци и подир няколко минути сладко-сладко заспали! За завивка им служели техните собствени дрехи, за възглавница — едната им ръка, а за постелка — сламата и сеното, както казахме. Зданието, като всяко пусто, без врата и прозорци, стените му и покривът били покрити с паяжини, а подът му постлан с една педя боклук и нечистотии. Туй, гдето го казват Дървеници, бълхи и други от тяхната пасмина животни обитавали и царствували в апогеята на своето величие. Тая воденица сега не съществува вече. Ние ходихме лично да я търсим, показаха ни само семта й, гдето са въздигнати други нови здания. Това място е от североизточна страна на града, близо до табашката махала.

От месец октомври 1868 г. до месец февруари 1869 двамата Христовци са живели в тая воденица, гдето са се прибирали вечер късно за спане, а заран рано, щом се е зазорявало, тичали в града да влязат в някое хъшлашко кафене или кръчма — да си огреят вкочанясалите крака и ръце. Тая епоха от мизерния живот на нашия герой, без преувеличение може да се каже, е най-отчаяната и критическата. Не е било ден, не е било два, а цяла зима, остра като калъч, със студове и мразове, и карпатски ветрове, а той гладен по два и повече деня, гол и бос, с разбити идеали се е влякъл като пребит из разкошните букурешки улици. Казахме вече на няколко места, че той е теглил от своите строги понятия за достойнството на човека, за несправедливостта в света, с която веднаж завннаги решил да се не помирява. Доволно бе от негова страна само едно желание, и той можеше да има топла стая, хубави и чисти дрехи, човешко ядене и питие, нравствено и физическо спокойствие, а не да спи с кучетата в пустиите и развалините, гдето не приемал да стъпи и последният букурешки пияница и просяк. Но Ботйов е това, а не друг някой. Човекът се решил да разваля и да уннщожавя щастливи, а да облагодетелствува поробени и презрени — прочее, той сам трябвало да бъде презрян, сам да показва примери на жестока злоба и ненавист на заклетите врагове на човечеството!

Тяхното жилище във воденицата пораствало и се намалявало

периодически от членове голи българи, от техния еснаф. Еднии път оставали трима, после четирима, петима, а сетне пак двама с Христа си оставали. Новодошлите нямали кучешката душа на двамата Христовци да им се тракат по цяла нощ зъбите и да отмаляват от стискане и прегъване. Дневната храна се добивала по няколко пътя, от които по-главните били следующите. Христо Карловецът притежавал два занаята: да играе на билиард, от която игра ако не всякога, то повечето пъти можел да спечелва по два-три бана, които били общо достойние. Вторият му занаят бил да купува за по десетина пари нещо и да дава по-голяма монета: като цваниц и пр. Когато вземал на ръката си парите да ги брои, така устремително ударял с едина си пръст едни или два бана, щото се спирала под ръкава му чак до лакътя. После заявявал, че парите са ексик, и дюгенджията, който бил далеч от всякакво подозрение, защото всичко отпреде му се вършело, дотъкмявал сумицата. И Ботйов от своя страна не стоял със сгърнати ръце пред жестоката борба на глада, и той се мърдал. Нарочно отивали понякога да ядат на някоя гурбетска ахчийничка, гдето той икономисвал под дрехата си било хляб, било лъжици, фърколица, пията, нож и пр. ахчийски принадлежности, а после ги оставяли депозит на някой верен българин!

Той ходел и в букурещкото българско читалище „Братска любов“ да чете вестници и книги, гдето никой не обръщал на него внимание, гледали го като един от стотината българи емигранти, които пълнеха по онова време румънските градове. Свивал се в едно кьоше, навеждал очи и чел, без да се казва кой е и да се препоръча някому. Вижда се работата, че мизерията, която го е блокирала от всяка страна, дрехите по гърба му и окъсаните му обуца, които зяпали като ламя, произвеждали са известна скромност и срам. Трябва да кажем и това, че Ботйов е обичал твърде много да се носи чисто и прилично, с бяла риза и с черни дрехи. В това отношение той не прилича на хората с неговите идеи и принципи било в Русия, било другаде. Веднаж, когато имало в читалището високи посетители със самурените кожухи, той откачил на едного палтото, което изпукало на гърба му, и станал невидим към воденицата. Една нощ само се загънали с тая топла дрешка, защото по-скоро трябвало да се продава.

— Тая нощ все чорбаджийски манджи и топли соби сънувах — казал Христо Карловецът на заранта, когато трябвало да се прости с

шубата и да остане пак със своите голи лакти.

Шубата била променена с едно старо и охлузено палто, което Ботйов облякъл. Случвало се да няма той панталони и това палто, което било до земята дълго, изпълняло длъжността и на панталони. По бели гащи, ботуши до коленете и палтото отгоре — никакво подозрение не можело да се възбуди, че съществувало криза в тоалета, свободно ходел той по „Поду могошой“. Един път, когато бил в залата на читалището, гдето имало невиносима горещина от собата, един аристократ забележил на Ботйов — защо той е дотолкова грубиян, та не си хвърля миризливото палто? Ботйов навел глава и излязъл без всякакви критики, но задигнал галошите на аристократа, които дал да носи другарят му Христо, който бил останал съвсем бос. Когато замръквали във воденицата гладни от целия ден, нашият Христо, комуто не се спяло, обикалял около стените и декламираше разни стихове, като се прозявал от време на време, псувал и се смее.

— Ти не правиш добре — се обаждал от време на време чуждият Христо да прави бележки на своя съжител, който не лягал като него в сламения сандък. — Много го говорене и ходене твърде удря на глад. Ако искаш да се рахатлъндисаш, легни си като мене и се замисли все за големи работи, уж че ти ги правиш. Няма да усетиш по тоя начин как ще да заспиш.

Ботйов бил на противното мнение по тоя жизнен въпрос. Със смях, с горчиви подигравки и иронии искал той да убие своето отчаяно положение.

— Ей, Христо, да ти е сега един печен свински кебап, както го правят по нас в Карлово и Калофер, отъркалян в кайдисан лучец, насолен с чер пипер и захлупен в саханче! — говорел той, на своя другар, който се мъчел да спи в сандъка. — Па една препечена питка, пресеена през тънкото сито и остъргана по краищата, и бъклицата да се мъдри до коляното ти като млада булка! Олеле, мале, че зъб им бих ударил! Ами, Христо, я слушай: помисли си сега, че на скарата се пекат няколко пресни скумрии и ти режеш лимона на две части да го изцедиш отгоре им.

— Моля ти се, адаш, за вслчко хортувай, само лимон недей споменава, че устата ми се напълниха с лиги, дращи ме нещо в корема — отговарял сиромах Христо, комуто ченетата се били склучили от

глад.

Това давало повод на Ботйова да се смее в тъмнината и шегува; но смехът му бил горчив и свиреп. Една вечер, когато обитателите на воденицата си били легнали гладни и сънували топъл хляб и карначета, пред вратата на зданието се чули стъпки от хора и човешки глас, нещо необикновено и ново.

— Драги, аз ме е страх да вляза в това здание, вертеп на дяволите!
— бърборел непознат женски глас.

— Ох, душице, как смееш да се боиш ти, докато съм аз при тебе?
— се обадил мъжки глас, в който звънтяло и решителност, и отчаяност, и страст, и смес от любов.

Непознатите, само двама, влезли във воденицата, преминали покрай сандъка на нашите приятели и се спрели там наблизко до стената. Целувки, мляскания, ах и ох, обяснения в любов, думи пламенни и страстни и пр. били пуснати в ход и чути от нашите двама Христовци, които мълчели убийствено и чакали по-положителни разяснения.

— Драга, дордето се съмне, има още година — казал мъжкия глас.
— Може да изгладнеем. Хайде ти постой тука, а аз да се спусна набързо до първата кръчма и взема едно-друго за хапване.

— Ох, да се не събуди пустото дете на коконата! Ще да полудей да ме вика и търси... Боже мой, какво ще да правя? — говорел женският глас нерешително и двусмислено.

Няма нужда да хвърляме светлина върху непознатите двоица, които и така читателите са разбрали, че не са интересни, нямат отгоре си нищо романтично: слуга и слугиня, каквито има в разкошния Букуреш, с хиляди, откраднали се от надзора на своите господари и дошли в пустото здание да прекарат насаме няколко щастливи минути, без да знаят, разбира се, за високото присъствие на нашите хора. Кавалерът настоял на своето и се затекъл там наблизко да вземе нещо за хапване; а дамата останала да го чака в разтреперано състояние. Почнала тя да си говори сама на себе си, да се стряска от всяко скръцване на мишките и да подозира стените, а нашите хора, които разбрали всичкия драматизъм на работата, с пипане се споразумявали дали не е време да излязат от пасивност. Христо чуждият хакал с ръка наш Христа да му иска съветите, а тоя последният му взел ръката и я натъпкал в устата му, което значело: да чакат, дордето дойде кавалерът

с хапването, и тогава да направят постъпки. Последният не закъснял. Щом той сложил едно-друго на земята и поканил Долцина Тобоска да хапне, Ботйов се изправил на ръцете си и изревал колкото се може на влашки: „Бре, кучи синове, какво търсите тука? Дръжте, жандарми!...“
Нещо като светкавица се премърчало на вратата и нищо повече.

Удрянето на четири пети от земята приличало на четири конски крака.

— Ох, господ живот и здраве да ви дава, добри хорица! Либете се, вземете се, челедта ви да се плоди като звездите на небето — казал Христо Карловченинът и изскокнал из сандъка като лев да отиде и обира баберки върху мястото на престъплението. — Христо, аратлик, я ела да видиш! Цял хляб, стъкло с вино и нещо завито в книга, което прилича да е кокошчица — продължил той.

Всичко това било истина. Двамата адаши хапнали и сръбнали богато, като на заговезни, и на всяка дума благодарили на виновниците на тържеството. Като съмнало заранта, те намерили още: един калпак, галоши и шал, които същия още ден икономншали на еврейския дюген.

Неумолимата съдба завидяла на живота на двамата Христовци, вмъкнала се помежду им и успяла да отвори зинала пропаст на техния другарлък. Една нощ, нощ тъмна и свирепа, студ и мраз — камък и дърво се пукало, букурещките кокони и чокои го считали за риск и героизъм, който от тях се решавал да отиде с купето си до „Theatre national“. Нощта била между Игнажден и Рождество Христово, двамата другари спели по обикновеному в пустата воденица. По петляно време било, когато нашият Христо се събудил от необикновена глъчка.

— Кой съм аз бре-ее! Кой съм? Наполеон има да ми дава хиляда минца... Цар Александър ми праща писмо да се ожения за дъщеря му, султанът ми иска прошка, ама да има да взема!... Кой съм аз, кой съм! На караул!... Удряйте!... — викал човек из воденицата толкова нависоко, щото разбудил и кучетата от близната табашка махала.

Тоя глас бил на сиромаш Христо Карловченина, верния съжител на нашия герой. Думите му показват, че той бил изгубен вече за тоя свят: полудял. Щом Ботйов го чува, отива, та го намира в мърчината и почва да го утешава и смирява с другарска нежност да млъкне и да си легне, да не чуе полицията, като го уверявал, че тук няма нито Наполеон, нито Александър, а само другаря му Христо.

— Караул! Тичайте, че къщата гори!... — викал нещастният

Христо, а после паднал в несвяст и заспал.

Заспал и Ботйов подир няколко часа, но като се разбудил заранта и потърсил Христа, намерил му само дрешките, съблечени сред воденицата, а него нямало, изхулил се като змия от своята пролетна риза. Надникнал, из вратата и видял Христа, че тича по замръзналата земя гол-голненичък, както го е майка му родила. Достигнал го Ботйов, грабнал го през кръста и го донесъл на гърба си пак във воденицата, а той се чупи и крещи, като че го носят на касапница. Ботйов се моли и го прегръща, но сиромахът бил далеч вече да разбира от подобни нежности. Принуден бил вече нашият герой да излезе официално, да изкара наяве тайното жилище — воденицата, — само и само да спомогне на своя нещастен другар. Оставил го във воденицата и се затекъл до в града да събира помощ и му спомогне. Най-напред хлътнал в магазинята на някого си богаташ българин — Станкович. Със скрита гордост, с презрение и с явно унижение той разправил накратко хала на своя другар и помолил богаташа да му спомогне с някоя пара или с влиянието си да спаси една млада душа. Станкович се изсмял през рамо и му посочил вратата.

— Да бъдете проклети, зверове и разбойници! Змия да се вие в пълните ви със злато сандъци!... — казал той и си излязъл.

Успял да събере само няколко хляба, един-два цванца и едно старо палто, които му дали от познатите кръчми и с които се той върнал скоро във воденицата. После няколко деня, една заран, той се надвесил над Христа, хванал го за ръката — студена; послушал го — тих и мирен; съзрял му ушите и носа — изгризани от мишките! Простил се сиромах Христо с всичките световни блаженства. Ботйов изтървал няколко сълзи над мъченическите му останки и отишел да съобщи на надлежното място. На другия ден една проста каруца, един кон, един талигаджия и един пиян поп влизали в гробищата на болницата „Колентина“. Скоро-скоро, надве-натри, запъпали те покойника и си тръгнали, без да се обърнат да погледнат на странника, който обнколил два-три пъти гроба с наведена глава и прибирал с ръце пръстта. Тоя странник бил Христо Ботйов... А за покойния Христа ние не знаем повече подробности, що за човек е бил той и с какво минало?

Тежко било на Ботйов после тая участ с верния му съжител. Той влизал вечер във воденицата с някакви си отвлечени предразсъждения, оглеждал се, ослушвал се, мъчно затварял очи, все му се струвало, че ще да дойде Христо. Но щастието му помогнало да си намери друг другар, другар подобен нему, другар скъп и велик, в лицето на когото той скоро се опростил с паметта на Христа. Тоя другар бил сам Васил Левски, пак карловчанин, който по онова време не беше още прочут, както и сам героят на настоящата книга, не беше си определил и начертал великото и благородното звание — апостол на свободата. Васил Левски наскоро се бил завърнал от Белград в Букурещ, гдето (Белград) лежеше в болницата от една тежка операция. Щом се побавил в Букурещ, запознали се двамата едномисленици, двамата бъдещи огнени хора и като нямаме никакво съмнение, че и Левски не е бил в положението на Ботйова, то не е мъчно да си обясним защо и той е станал гост на последния в пустата воденица. Левски бил нравствено тържество за Ботйова. Като по-опитен, с по-твърда българска натура, той го съветвал да не бъде толкова краен, странен и да почне да живее малко по-човешки, за да бъде пример на другите във всичко.

— Вие сте хора учени, постъпвайте така, щото да произвеждате почит на другите ни братя. Учете ги с перо и с думи какво значи свобода, отечество, човештина, честност, постоянство и любов един към другиго — говорел Левски на Ботйова. — А ти си се затворил във воденицата като изпаднал търговец. Да знаех аз колкото тебе, то чудеса щях да направя. Вземи пример от Раковски. Ако Хаджията умря със сто и двайсет души, ние трябва да умреме с хиляда!...

Ботйов слушал и се оправдавал, че духът на българите е убит именно от горчивата участ на Хаджията и на неговите другари. Както и да е, но по това време той се запознал с някои българи от читалището „Братска любов“, влязъл с тях в разговор по разни въпроси, политически и обществени, а за Ботйова било доволно да размени само няколко думи и даде на своя събеседник да разбере с кого има работа. Заинтересували се хората, намерили се мнозина, които почнали да го зяпат в устата.

— Твоя милост кога допадна в Букурещ и где си се спрял? — попитали го някои търговчета, които желали да влязат по-тясно в неговата съдба.

— Скоро съм дошел в една частна къща, там на края живея — отговорил нашият сериозно и си представил воденицата във всички и разкош.

Подир няколко деня при входа на това заведение било залепено известие: „Идушата неделя ще да се държи сказка: от младия българин Христо Петков“ (така се наричаше тогава Ботйов — вместо името на баща си туряше онова на дядо си). Сказката му била политическа, със скрита революционна тенденция, за старото величие, за настоящото рабско и унижително положение на българския народ и средствата за подобрене. Сказките се повторили и потретили, младежите били трогнати, името на Христа Петков, който тайно продължавал да живее в познатата воденица, захванало да става предмет в много аристократически къщи. Когато той си държал сказката в читалището, то и Васил Левски присъствувал там, скромно и сиромашко сядал в най-затънтеното къше и се радвал в душата си на тоя прогрес.

За живота му в тая воденица и за сказките в читалището „Братска любов“ той пише на Кира Тулешков, по това време в Браила, следующето:

„... Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище, но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно, дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край в Букурещ, в една вятърничава воденица, заедно с моя съотечественик Васил Дяконът. За препитанпето ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим глада... Тия дни мисля да държа сказка в читалището «Братска любов», но как ще да се явя, не зная! При всичкото това критическо положение аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово... Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и все весел. Вечер, дордето ще легнем, той пее; сутрина, щом си

отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Прннятно е човеку да живее с подобни личности!!!...“

Букурещките младежи и на дело поискали да засвидетелствуват своите симпатии към младото „българче“. Те му предложнли да завежда читалището, да бъде нещо като библиотекар, служител и пр. с една скромна заплата от 40–50 франка. Ботйов приел, но нали имало дисциплина, отговорност, заповеди, подчинения и чорбаджилък, подир няколко деня той хвърлил ключовете и се озовал пак в старото си жилище, воденицата, при своите другари. Някои от букурещките българи патриоти пак не искали да го оставят, при всичко че той строго скривал своето просяшко положение и квартирата си — воденицата. Мнозина му предлагали парични и други помощи, но той ги отхвърлял с ботйовска гордост. А Димитър Ценович, познат деятел по българските патриотически движения в Румъния, излязъл по-практи чен. Скритом от всекиго, той се приближавал до нашия герой и му спущал в джеба, тайно и от него, по няколко жълтици. Ботйов, след като ги намирал, събирал него ден всичките голтаци около си и ги угощавал на своя сметка.

Пак по ходатайството на тия българи той успял да постъпи в букурещкото медицинско училище на разноски на правителството. Бил осигурен от всяка страна. Когато баща му се научил за това, то той тържествувал него ден, на сина си написал писмо, че му прощава всичко досега, че го обича като свой достоен наследник и моли всевишния да бди над него. Зарадвал се и Левски, зараждали се всички, които познавали редките способности на Ботйова, но чакайте да видим какво ще да каже сам предметът на тая радост, сам Ботйов? Потърпял няколко месеца и скоро се наситил. Програма, изпити, дисциплина и пр. били смъртен приговор за Христа Ботйов. Той подал прошение да го освободят, като турил за причина, че баща му е зле болен. Ако той се излъгал да постъпи в медицината, това било само за разнообразие, да опита няма ли неспокойната му натура да намери удовлетворение поне в едно румънско учебно заведение. Освободили го от училището и хайде пак във воденицата, в сандъка със сламата!

Седем-осем месеца се изминали вече, как той живеел все в един град, все с едни хора, все при едни предмети, а това било твърде много

за него, наказание за характера му. В една зима да се услови за актьор, да стане библиотекар на читалището за няколко недели, ученик в медицината няколко месеца, с жилище пустата воденница — малко наказание ли е било това за него? Нему ли се даде да търпи и кюхне все на едно място? Трябвало да се поразтърпче малко, да си промени хавата, да се срещне с нови хора, нови местности, та дано поне там намери лек за своите болки. Пролетта през месец май 1869 г. той тръгнал за румънския град Александрия, гдето му обадили, че има празно място за учител в българското училище. На тръгване се простили братски с Василя Левски, който го изпроводил докрай града. Ботйов го заклел в името на вярното им другарство, че щом се появи нещо народно движение или чета за Стара планина, то да не тръгва без него. Левски, както е известно, наскоро през това лято тръгна вече за България по своята трудна мисия и, разбира се, че е нямало защо да известява и Ботйова в своите първоначални опити.

В Александрия Ботйов действително останал учител на българското училище, но колко време е стоял, с какво характерно се е отличил, защо е напуснал — нам е неизвестно. Но като знаем миналото му по-преди и по-после, то аналогията нека допълни тая празнота. Знаем само това, че на отиване, по пътя между Букурещ и Александрия, спрял се да ношува в едно ханче, което се намирало на полето, само-самненичко, доволно подозрително. Каруцаринът, който го карал, много го убеждавал да не слизат на това ханче, което било „алдраколе“ (дяволско) и в което пропадали много пътници.

— Трябва да знаеш, че аз съм от ония, които си търсят смъртта и белята — отговорил Ботйов и заповядал на каруцарина да тегли право в ханчето.

Действително, всичко било подозрително в това ханче. И стопанинът, и гостите му, па и самите стаички, които били тесни и продълговати като гробове. В една от тях Ботйов бил въведен сам. Приготовлявал се вече за спане, когато се зачул в стаичката му, в едно от къшетата ѝ, страшен и гръмлив глас, като че излязвал изпод земята. Ботйов се уплашил от най-напред и тъкмо-що се приготовлявал да духне свещта и вземе позиции в тъмнината, вратата се отворили и той се намерил лице срещу лице с такова едно страшно чудовище, което било в състояние да замрази на мястото си всекиго жив човек. То било

облечено с червена дреха, ръцете му черни като катран, на лицето му безобразна маска с дълъг нос и със свински зъби, на главата му рогове с разни величини, а в ръката му коса. Ботйов трепнал още повече от първото появяване на чудовището, но скоро се съвзел. Сиромас и обитател на воденицата, но той никога не ходел без револвер, който му бил душата. Чудовището заревало свирепо, разтреперило ръце и потръгнало към него да го нападне.

— Стой и не мърдай, че ей сега ще да прокарам шест куршума през гърдите ти! — извикал той още по-гръмогласно и опрял револвера в гърдите на сатаната.

— Авулюй, домну търговец!... Аз се шегувам с тебе!... — заговорила сатаната и полетяла да рухне на земята.

Нашият герой я стиснал за врата, съборил я долу, стъпил и` на гърдите и гръмнал с револвера си на въздуха, като извикал, колкото си може: „Тичайте!“ Най-папред довтасал стопанинът на ханчето, уплашен и разтреперан, помолил Ботйова да пусне своята жертва, която не е друго нищо освен неговата мила женица и обичай и` било да се облича в такива дрехи и плаши пътниците. Ботйов насочил към него оръжието си и той избягал. Дошли други гости и каруцари, които плашливо се приближавали до сцената, а всякой се кръстел. По настояването на Ботйова проводили за примарина в близното село.

— Дойдете да разгледаме дявола — казал той и съблякъл червената му дреха с роговеге.

Действително, излязла жената на ханджията, която над своята басмена роклица облякла дяволското рухо. Арести и претърсвания се извършили още заранта. Намерило се, че от кладенеца, който бил пред ханчето, имало прекарани тръби под земята, които отивали в стаите на пътниците и влизали в една празна стомна, закопана в земята. Когато приближавало да се яви в стаята чудовището, сам стопанинът отивал на кладенеца и почвал да вика през тръбата, гласът на когото кълтял в празната стомна. Тоя глас чул най-напред и нашият пътник. По тоя начин открило се едно разбойническо гнездо с много участници — каруцари и други, — които обирали пътниците, като ги уплашвали от най-напред чрез чудовището, а някои и убивали. Ето защо ханчето се наричало „дяволско“ и сеело ужас и трепет на пътниците и в околията. Заранта още се разчуло в близните села за геройството на нашия

пътник и жителите не се забавили да се явят и да се надпреварват един през други да му благодарят, че ги е отървал от това разбойническо гнездо. Той тържествувал.

Учителствуването му в Александрия не е било повече от 7–8 месеца най-много. Но ние се съмняваме и в тоя срок. Как е можал Ботйов да протегли такава едно наказание в малкото граденце Александрия, да остане там осем месеца? За невярване! Както и да е, като не знаем навярно, прекланяме глава пред невероятността. Но за да наваксува изгубеното толкова дълго време все в един град и все в едно занятие, намислил да си отмъсти. Като се дръпва от Александрия, почти от западния край на Румъния, озовава се чак в Измаил, на противойоложната граница. Викал ли го е някой в тоя град, той ли е чул, че там живеел някой негов приятел, ние не знаем. Последното е за вярване, защото в Измаил живеел неговият съотечественик доктор Чобанов.

През лятото на 1870 г. ние го намираме в балтата, която е сред Дунава между Измаил и Тулча, заедно с малорусина Ивановича, руски офицер, с който го видяхме вече един път в село Задунайка, когато беше учител. Как са се подушили, случайна ли им е била срещата, или са се търсили, ние пак не знаем. С ловджийски пушки на рамо, с хляб в чантите и с една тенджерата те се преселили да живеят в тоя остров, в една рибарска колиба. Биели птици, лебеди и други, ловили риба, клали огън с безплатни дърва, а тенджерата стояла постоянно на огъня, турена върху два камъка. В нея се варяло ту риба, ту птици и други гадове. Дунавът шумял, слънцето греело, вятърът бил прохладен, ясното небе поетическо, с една реч, живот и царство, каквото търсела душата на Ботйова. Те ходели тук по бели гащи, с блузи, обуца от най-простите, на бос крак, неумити и несчесани. От никого не зависели, никой им не заповядал и не искал данък, а тенджерата ври на огъня! В своето възпоминание за миналото си Ботйов мислел и спомнял най-много за тоя остров.

— Друго на тоя свят не искам: да ме направят цар на циганите и да ми дадат право да им наредя царството на тоя остров — говорел той на смях.

Въртели се рибари казаци (некрасовци) около тоя остров. Ботйов и Иван Иванович се сдружили с тях, ходели с каиците им на риба, гледали

им сметките, помирявали ги, като се карали помежду си, учили ги на нравственост и пр.

Същата година, през месец септември, той постъпил учител в измаилското българско училище. Направил си черни салонни дрехи, наконтил се, в скоро време станал предмет в малкото граденце и на българи, и на руси, и на румъни, с една реч, имало данни, че той ще да почне вече мирен, редовен и човечески живот. Запознал се с началници, съдници, аристократи и учени, между които може би той е бил най-развитият. Посетил много семейства, вземал участие в балове и други увеселителни събрания. Със свободното говорене на трите местни езика — български, руски и румънски, — щом се отваряло дума за политика, литература и други предмети, то неговият глас се слушал най-много. Счесан, умит и наконтен, със своето класическо чело и къдрава глава, със своите орлови очи и маниери, Ботйов бил идол между женския свят. Най-много той посещавал къщата на известния български богаташ Шопова. Храненицата на последния, младо и хубаво момиче, останали му очите подир нашия герой. Не знаело то сиромашкото, че Ботйов не е от обикновените хора, не е той роден да либи и обича само един предмет! Веднъж, когато си отишел дома от къщата на Шопова, намерил в палтото си, което бил съблякъл отвън, нежно писъмце от поменатата храненица, която си откривала сърцето пред него, и няколко бонбони, завити в книжка. На това писмо той отговорил на момата, че я обича, но не е за нея, защото ще да я направи най-злочастната на света, от глад трябва да умре. Друга една дама, някоя си мадам Петрович, малко останало да напусне мъжа си за Ботйова. Тя просто била омаяна от него, полудявала, ако го не види през деня.

Въобще тая зима в Измаил той живеел така, щото нямал нищо общо с оня Ботйов, какъвто го видяхме преминалата зима във воденицата с Христа Карловченина. С тоя образ на живот той е искал може би да докаже сам на себе си, че може и знае да живее като другите хора. Но Иван Иванович, тоя тайнствен казак, в продължение на това време не оставял Ботйова. Имало още други две непознати лица в Измаил, които му държели подкозирок като солдати. Имало и един евреин, учител на еврейската община, с когото имал тесни сношения и за когото е често споменававал, че бил човек с „ангелска душа“. Както за него, така и за Иван Ивановича, за Флореска, когото читателите ще да

срещнат по-нататък, Ботйов не е искал да говори по-подробно. Няма съмнение, че те са били хора нелегални, за тежко престъпление избягали от своето отечество Русия, така щото и имената си скрили. А кое е най-тежкото престъпление в Русия? Социализмът, конституционизмът и всички въобще хора, които желаят да се промени в тая държава татаро-монголската система. Дали те, Иван Иванович, Флореско и други още, повечето малоруси, които са се явявали при него сегиз-тогаз, са били военни, учени, студенти и пр. — тая тайна била известна само Ботйову, който я занесъл със себе си в гроба.

В Измаил българската община не му платила учителската заплата за цяла половин година, макар той и да си искал правото всеки ден. Никой не изваждал да му даде пукната пара, а той се бил наситил вече на пустото еднообразие, омръзнало му и занятие, и хора, и увеселения, искал да отиде и търси нови хора, нови приключения. Било срещу Свети Кирил и Методия, които и измаилските българи намислили да празнуват, ако не за друго, то поне да продадат малко салтанат на гърците. Трябвало се пари. Кой ще да ги събира от тогова и оногова? Разбира се, учителят. Захванал Ботйов от богатите и свършил със среднята ръка, станало една сума от около 20–30 жълтици. На другия ден трябвало да се почне приготвянето, имало вече наредено и нещо като програмица, от която се виждало, че даскалът ще да държи твърде дълга и интересна сказка. Но даскалът замръкнал в Измаил и не осъмнал. Събрал всичките парици, събирани от него, и одраскал неизвестно накъде заедно с Иван Иванович. Сумата, която отвлякъл, покривала горе-долу неговото вземане от общината, така щото работата се замълчала и станала квит, само празникът не можал да стане тържествено. Измаилчени дълго време не вярвали, че даскалът им е одраскал, защото, като отишли да го потърсят в квартирата му, намерили всичките му вещи на мястото си, нищо не взел със себе си. Що му трябват подобни главоболия?... Чак на третия ден един негов верен приятел, комуто той съобщил всичко, казал му в същото време да обади на гражданите какво го е принудило да направи това.

От Измаил Ботйов отишел право в Браила. 20–30 жълтици в джеба му така чувствително го бодели, щото той мислел деня и нощя що да прави с тях, в какво да ги употреби? И измислил той дело благородно, дело, за което престъпление би било от негова страна, ако го не захванеше, вместо да ходи с тенджера по балтите и да се скита тук-там съвсем безцелно. Той намислил да стане публицист, да си опита силите в полето на журналистиката и литературата, усещал се, че е в състояние да направи това и си изпълни съвестно високата задача. За пръв път в своя живот, на 10 юни 1871г., почти месец след избягването му от Измаил, той издал първия брой от своя политически вестник под заглавие Дума на българските емигранти. Вестникът е напечатан в печатницата на Х. Д. Паничкова, Браила, редактор е Д. Чавдар (псевдонимът на Ботйова). В заглавието стои: „Думата ще да изляза всеки четвъртък. Цената е годишна и предплатена: за Румъния фр. 10, повън фр. 12.“ От дясна страна на вестника има мото: „Истината е свята“, а от лява — „Свободата е мила“. Първият член в I брой, който носи заглавие „Наместо програма“, е следущият, който ние заемаме изцяло, за да го чете всеки и си състави понятие за идеите и направлението на редактора.

„Една от най-главните причини за неуспеха на нашите вестници, особено на тия, що са се издавали и издават отсам Дунава, е и тая, дето програмата и съдържанието на всеки почти вестник, между обещанията и изпълнението на редакторите, почти всякога е имало такава разлика, каквата има между мохамеданския рай и християнската мъка. Нашите редактори в програмите си обещавали са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания, след тези сладки и медени, вестникът им замязва на голо поле без цел, без характер, на кое наместо обещаните гори читателят вижда някакви си тръне, случайно накачени с безцветни дрипи от разни материи, приготвени за дреха на оголелия народ. И робът, който чака да му покажат враговете на неговото нравствено и политическо освобождение, да види помощ във вековната си инстинктивна борба срещу тях, вижда само пилинките в очите си, увеличени в куб и квадрат, а горите, що тежат на плещите му и възпират дишането му, означени с едни само точици. Тъй едни от враговете му се потулиха, други оставиха, а трети се дори показаха за негови приятели

— за патриоти. Такъв е бил всеобщият български вестник (?), който отначало докрай беше орган на някакви си млади чорбаджии; такъв стана вестникът на волните българи, който избръщолеви най-сериозната страна на политическия ни въпрос с устата на един луд Див дядо; такъв е и сега недоносеният изтърсак на нашите двигатели на пищеварението — политическият и книжовен вестник «Отечество».

Този триумвират, който искаше да представя уж мненията и стремленията емиграционни, падна именно за това, защото нямаше нищо общо с емиграцията: първият бягаше от нея, вторий се смееше и подиграваше, а третий от височината на чорбаджилъка си дълбоко я презираше и презира, и всичко това ставаше от туй, че те служеха на някакви си партидки, кои* нито народа познаваха, нито пък народът тях. Всяка от тях викаше, крещеше и проповядваше свобода, всяка насърчаше войводите и емигрантите и в същото време всички бягаха и никому ръка не подаваха; тъй щото думата «хъш» беше станала дума за укор, за презрение, за недоверие, и тези, що имаха злочестината да я носят, теглеха крайни нужди, като не намираха нийде място за работа, или ако и да намираха, то със сигоранца, че трудът им ще е изяден...

[* В първото свое появяване на литературното поле Ботйов е писал относителните местоимения без членове. Това по примера на Раковски може би. А останалото му правописание е на Л. Каравелова.]

Но «Народност»* и «Дунавска зора» умряха и погребяха се в самите си идеи, а «Отечество», ако и да не е още погребано, за кое трябва да благодари влиятелните си агенти, кои по низкопоклонничество към патроните му изпольгали са свят простаци, за да му съберат няколкостотин абонати — но и то е отдавна вече умряло и неговата мъчителна смърт е отвратителната категория, в която се намират «Право» и «Турция».

[* Редактор Ив. Касабов.]

За да не падне и нашата «Дума», ако ще би и в категорията на споменатите блаженопочивши средновекови рицари, ний ще се въздържим от всякакви обещания и като мислим, че съдържанието на първите два-три броя от вестника ни ще обясни и програмата му, възпирам се само да кажем нещо връх названието му Дума на българските емигранти.

На последната нова емиграция, коя от ден на ден се умножава с

бежанци и изгнаници от вси слоеве на наша народ, ний гледаме като на пръв гранитен камък, който се хвърли сред пладнe върху голата тиква на тиранина, като на същ народен протест против общественото му положение между народите — дору и повече, нашият емигрант, като прав и законен наследник на класическия ни хайдутин, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер. Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати, за шляхта, за йезуити. Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вета) и към чорбаджият и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.

Който иска да се увери в това, нека вникне в смисъла на нашия хайдучки епос, нека припомни шопското, браилското и дядовото Николово въстание; за нас са доста отношенията на чорбаджийството отвъд и отсам Дунава към днешната емиграция онези на народа, и обратно. С какви трепетни надежди, с каква трогателна гордост се отзовава бедният народ към своите си прокудени синове и каква антипатия показват неговите изедници — чорбаджиите и по-горното духовенство!

Сами сме били свидетели и сами на себе си сме изпитали това като пропагандист отвъд и емигрантин отсам Дунава... И а само ний ли? Колко други злочести проповедници се продадоха от тези народни пиявици и колко други се укрива и крият народа! А тука, тука не направиха ли ни вагабонти, шарлатани, чапкъни и всичко, що може да излезе из устата на едни баснословни невежи, каквито са нашите чорбаджии? Или бяхме глухи и слепи, та не видяхме техния пръст и в несполуката на Петрушанското събитие и на решителните приготовления на Желя и Филип Тотя? Нека ни възрази някой на това — с фактове, с живи фактове ще му избодем очите и ще му докажем, че несполуката ни не бе, че идеята за освобождението не е развита у народа, както мислят ивановци и стояновци, а частните тези ненародни препятствия. Собствено идеята за освобождение не е никога угасвала у народа и ако неговата емиграция днес за днес приутихна, то тя не е умряла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне от несполуки и изново, с нови сили да се залови за работа и приготви за удари.

Ето с какви убеждения, с какви надежди и мисли ний разкпиваваме уста и викаме пред грозния час всеки емигрантин, всяка благородна душа, всеки свестен българин, който е оставил бащино огнище не за да промени едно робство на друго; викаме ги да издумаме всичко, що се е набрало в гърди, в тези злочести четири години, да повдигнем въпроса на нравствено-политическата свобода и да се откликнем на страждущия народ, който зад расата и калимавката посяга връх чалмата на босфорския болван и гледа да ритне и едното, и другото. Откъм Дунава, белия Дунав, е чакал той някога си своите освободители от византийско иго, към Дунава и сега обръща очи! Затова ний трябва да се сплотим, да мислим, да думаме и да работим. Пък ако е имало досега ръка, коя да ни отбий или възпре ударите, то къса ще е вече да ни затули устата и прекъсне думата...

«И глас искрен, благороден
в сърца отзив ще намери,
той е станал глас народен,
та врагът ще потрепери!...»

Тая програма от първата литературна и публицистическа деятелност на нашия герой така ясно говори сама за себе си, така открито характеризира нейния автор, щото нам малко остава да говорим. Чорбаджии, расо, калимавка и пр. били ненавистта народна, а хайдутите, хайдушкият славен епос трябвало да бъде идеалът народни! Епохата тогавашна, духът и душата велика и неспокойна са изобразени в тая програма с поетическо наблюдение. В тая програма ние виждаме Ботйова цял-целниничек, какъвто той беше в поемата „Хайдуте“, в „Борба“ по-после, в „Моята молитва“, в „Жив е той, жив“ и пр., и пр. Читателите, които с нас заедно видяха Ботйова, когато той се бореше по сватбите в с. Задунайка и хранеше вълчета, когато спеше във воденицата с Христа Карловеца и когато се сражаваше с таласъмните в ханчето „алдракулуй“, едва ли ще да повярват, че същият Ботйов пише горнята програма, в същите тия гърди се е криел тоя огън. Такива биват истинските поети!

Редакцията, администрацията, печатарството и техническата част

на вестника се разпределяла на равни части така: Ботйов — редактор; дядо Паничка — печатар; Киро Тулешков Гурбетът — словослагател; а братя Василеви, тютюнджии в Браила — касиери и нещо като гарант за сигурността на вестника. С една реч, всичко наред. В заглавието добре стои, че вестникът ще да излиза всяка неделя — четвъртък. В практика излазя съвсем противното. Петте броя, които имаме на ръка, са излезли, както следва: първи брой, както казахме — на 10 юни; втори — на 25 същия месец, трети брой — на 8 юли; четвърти — на 17 юли (слава богу); а пети — на 25 август! Редовно си вършил човекът работата, нямало е защо да негодуват абонатите му. В първия и втория брой няма никакво оплакване относително финансовата част и другите стопански потребности. Но в третия брой под заглавие: „От редакцията“, четем:

„До настоящия трети брой Думата не можа да излязва редовно по причини, че печатаринът, после и словослагателите бяха се поболели (сиромасите, как пък така от един път да ги налегне болест! — р.) — и друго — няхаме гарант и покровител. Днес с благодарение известяваме, че всичко това се оправи и ний ще следваме редовно, като г-да бр. Василеви от съчувствие към идеите ни приеха длъжността на гарант на емигрантската ни Дума.

Подир това нека някои си интриганти в Браила, на кои като трън в очите е политическият ни вопрос и кои се зарадваха за спирането на «Свобода» и намръщиха на появяването на «Думата» — нека пръскат слухове, че ний не ще можем да следваме. Признаваме се, със слаби средства начнахме (то не може да бъде! — р.), но вестникът ни няма разноските на «Свобода» и редакторът му не живее по хотели и не държи цийтори като тези, що пръскат подобни слухове... Свободните хора под всичките меридиани съчувствуват един другиму и нашите емигранти няма да ни оставят да млъкнем“...

После това известие, което има духа на ултиматум, в което с благодарение се обажда на читателите, че „Думата“ е гарантирана и си има вече своя управител, всеки трябва да чака и се надява, че тя тръгва вече редовно. Но само последующият брой IV, както казахме по-горе, се явил навреме — 17 юли — и без оплакване. А пети — чак на 5 август се отпечатва, и то с такова мършаво съдържание, което ясно показва, като белия ден, че Ботйовото перо е отсъствувало вече. Няма ни едно

стихотворение, както е било в I, II, III и IV броеве, гдето ги има по едно и по две; няма никаква статийка, която да пуца искри, с изключение на подлистника „Българските въстаници на 1868 г. под войводството на Хаджи Димитра и Стефан Караджа“, разказа „Примери от турско правосъдие“, които са продължение от другите броеве, и подпис Д. Чавдар. Известието даже, турено начело на 5-и брой, в което се обаждат причините на закъсняването, и то е писано от чужда посредствена ръка. Вместваме го за любопитство:

„По причина, че редакторът беше яко болен, вестникът не можа да излезе редовно миналата седмица. Затова и ние съчувствувахме, като не можахме да съобщиме един яко отиосителен член за неугодието на «Книжевното дружество», неугодие, което действително съществува, как се уже видя в годишното му на 25 юли събрание.“

Подир това известие следва една глупа и преглупа статия с още по-глупо заглавие, наречено „Граждански изглед“, в която се разправя с един варварски стил как Стефан Берон се изправил на крака и подарил на „Дружеството книжевно“ сърцето на Д. Берона, заключено в една обработена о тому способу от аржант-плака кутия! Срещат се и такива фрази: „Вот и резоните от тому способу“ и други още русизми и малорусизми, от които заключаваме, че ближните тайнствени приятели на Ботйова, малоруси, като: Иван Иванович, А. Шапченко, Гримарди Флореско и други, са написали и изпълнили 5-и брой от „Думата“.

За да напусне Ботйов вестника си и да позволи да се ришат в него такива безграмотни и безсъдържателни: статии, главната и уважителната причина е била тая, че той е паднал в това време тежко болен, както гласи и самото известие. Болестта му била тифус. Печатарят му дядо Паничка и словослагателят му К. Тулешков разказват, че той заболял, след като изкарал четвъртия брой на „Дума“. Петият излязъл, когато бил вече болен, а шестият, за съществуването на който ние лично се съмняваме, излязъл уж по-после, и това е то всичкото съществуване на в. „Дума“. За болестта и положението на Ботйова по това време К. Тулешков, който му е служил за винаги като адютантин разказва... „Той нямаше ни една пробита пара, когато легна болен, нямах аз, нямаха и ония негови другари, които се въртяха около му. Отидох да заложа часа си, но никой не рачи да го приеме (защото е бил много добър по всяка вероятност и от достоверно и неподозрително

лице се е залагал — р.). А той болен на умирање и гладен. Най-после отидох при негов един приятел, на Ботйова, комуто известих за критическото положение на последния. Тоя Ботйов приятел, когото като че ли гледам сега напреде си, щом чу, тръгна с мене заедно и отидохме при един доктор, когото повикахме и го заведохме в стаята на болния. Прегледа го и написа рецепта и като се научи, че болният е бил вестникар и редактор, отказа да иска пари за труда си. Всичко излезе добро, но кой ще да заплати рецептата? Спицеринът приготви лека но го тури настрана, като се и разсърди още защо не съм му казал, че нямам пари. Какво да правя? Отивам при Ангелакия Савич, но и тоя добродушен и искренен патриот беше изпаднал по това време. Той се трогна и на часа скочи да отиде при Стефан Берон, когото помоли да спаси един млад момък. Берон прати една картичка до спицерина, който даде церовете. Дордето ги вземем, минаха се два-три часа, а онова, което трябваше да се заплати, не надминаваше 2 франка...“

Четири броя, но и те са достатъчно да може да се определи и характеризира Ботйов, било неговите политически убеждения по разни въпроси, било литературните му и поетически дарби. За България, както сме казали вече на много места, той желае изстребването на всичките основи, които прямо или косвено поддържат „босфорския болван“. Чорбаджии, духовенство мършави вестникари без идея и строга определеност и всякакви други просветители са за него вредителни и пусти елементи. Хайдутите, пред техните идеали и последователи се кланя той само, те трябвало да бъдат знамето на честните емигранти... „Нашият емигрантин, като прав и законен наследник на класическия хаидутин, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер“ — говори той.

В това малко вестниче от три тесни колонки, в четирите му броя, успял да каже и няколко думи за славянската конфедерация, толкова още нова в онова време. За това му е подало повод новопоявившият се сръбски вестник „Югославия“.

„Честитим появяването на българо-сръбския вестник «Югославия» — говори той... — Идеята за югославянска конфедерация е идея на западните панслависти, в противност на оная на руските, програмата на които се заключава в думите на великия им поет: «Славянските ли реки

ще се вляят в руското море, или то ще пресъхне...» Няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, кой би можал да съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази на русите, с осъществяването на коя се поглъщат цели народности, отделени една от друга, с история, литература, нрави и обичаи. С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приема почти цяло столетие болната Полша. Напротив, няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, който да не съчувствува на идеята за югославянска конфедерация, коя няма принципа на робството и сливането на разни народности; а, напротив, сигуранца е за свободно развитие на тия народи, които ще я съставят.

Отскоро се е появила тази идея между южните славяни; но малко е развита тя между наша народ по причини, че му е проповядвана неискрено и с ущърб за целостта му. Германското съединение със своята деспотическа Прусия и италианското единство със своя Пиемонт и под своя Виктор Емануил са примери, които плашат наша народ, защото нито Русия е за него Прусия, нито Сърбия — Пиемонт. Югославянската конфедерация трябва да се проповядва и основе на други, свободни начала, тъй щото ни една от народностите да не бъде онеправдана. Прусецът е немец, пиемонтецът — италианец; но нито българинът е сърбин, нито сърбинът — русец...“

Тия начала и идеи, изказани в тая кратка забележка, най-ясно характеризират Христа Ботйов и като българин, и като славянин, и като човек най-последно. Той е гледал още тогава, преди 17–18 години, така на тоя въпрос, както днес гледат вече в отечеството му българските патриоти. Но за тия последните, в сравнение с Ботйова, не съществува почти никаква палма, защото очите им се отвориха от оглушителния гърмеж на факти и събития (1885-1888г.). Слепи да бяхме ние съвременниците, пак трябваше да си отворим очите и се осветлим по въпроса на славянството — кое именно славянство е спасителното и желателното и от кое пада носът, само като се помирише. С Ботйова е въпросът съвсем другояче. На основание на дълбоко изучаване само историята на славянските племена и техния жесток покровител; съгласно своите собствени чувства и патриотически побуждения той можал да отгадае и предвиди онова, което обикновените разбраха само след грубите факти и събития. Така би трябвало и да бъде.

В това време, когато той издаваше своята Дума, във Франция, собствено в Париж, се бяха извършили велики събития. Френските работници в Париж, възползувани от надането на своя авантюрист император, Наполеон III наречен, дигнаха глава против своите угнетители аристократи, буржоази, чиновници, попове, калугери и пр. Основаха временно правителство, изгориха палата на класическите тирани, събориха паметника на Наполеона I, нзклаха лицемерните попове и калугери, с една реч, за свой пай нанесоха пръв удар на старата цезаровска школа. Хората от Версайл — Фавр, Мак-Махон, Тиер и пр. — събраха сили, жандарми, войска и свои верни последователи, удариха на комунарския Париж и след една отчаяна битка станаха му господари. Сеч, огън и кръв, каквито не е виждал ни Батак от башибозуците, ни Дамаска от арапите, се захвана между един и същ народ, между работници и чорбаджии. Дребни деца, нареченн петриолчици, се колежа по улиците, ранените се убиваха по болниците с митральози, републиката мина през труповете на около 25000 сиромаси и поби знамето на своето тържество, след като проводи на заточение още няколко хиляди. Това страшно клане в цивилизования Париж, тая борба между сиромаси и богати едвам-що беше се извършила преди няколко месеца, когато Ботйов почна своята Дума.

Разбира се, че симпатиите на света бяха за версайлско правителство, което въведе в Париж порядъка. Думите комуна и комунари бяха равностилни с някаква си кучешка порода, хора вагабонти, разбойници, плячкаджии и грабители като нашите башибозуци и черкези. „Изгорили най-хубавите палати и паметници, опустошили прекрасния град“ и пр. още охания и ахания се чуваха от всекиго любителя на хубавото. И жителите на града Браила били на такова мнение, т.е. и те не можали да намерят думи, с които да окачествят и изпсуват комунарите. Ботйов правел изключение заедно с тайнствения Флореска. Те ходели от кафене на кафене и други публични заведения, гдето се събирали българи и гдето им минувала думата, за да проповядват и разясняват, че комунарите са спасители на човечеството, мъченици за сиромасите, робите и пр., но глупците не можели още да разбират тая тайна. В такова едно кафене един път едно младо търговче, което се отличавало с това, че знаело да държи добре тефтери и сметки, обадило се и възразило, че парижките комунари са

кучета.

— Долу шапките! На колене, подлеци! — извикал разярено Флореско, като плеснал шапката от главата на умното търговче. — На колене, когато говорите за сто хиляди души, паднали за една идея!...

Търговчето се навело, та си взело шапчницата и заедно с другата публика покорно излязло из вратата. Всички се разбягали. Според някои сведения, пак от самия Ботйова, Флорбско е бил не само комунист по теория, но се и сражавал на парижките барикади с версайлската войска, а после сполучил да побегне, като сименявал името във всеки град и държава. Иван Вазов ми разказваше, че по това време нашият герой е бил такъв лют комунист и защитник на парижките събития, щото в няколко срещи с него, той, Вазов, захванал да вярва, че комуната ще да спаси света. Когато и хора като Вазова с хрисими характери и с благи души са можали да се увлекат, то всеки може да съди за красноречивото и убедителното слово на Ботйова.

Най-после, ето и самата негова защита на комунарите, напечатана във 2-и брой на Дума, под заглавие Смешен плач:

„Плачете за Париж, столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството; плачете, филантропи, за палатите на страшните вампири, на великите тирани — за паметниците на глупостта, на варварството, изградени с отсечените глави на толкова предтечи, на толкова велики мислители и поети, с оглозганите кости на толкова мъченици за насущния хляб — плачете! — Лудите не може никой утеши, бесните не може никой укроти!

Кълнете комунистите, че съсипаха столицата ви и измряха с разбойническите за вас думи: свобода или смърт, хляб или куршум! Плюйте на техните трупове и на труповете на онези жертви на цивилизацията, кои сте прегръщали и прегръщате в лицето на жените си, на сестрите си, на майките си, и днес наричате бесни блудници, защото имаха още сила да се хванат за оръжие и избавят от вертепа на разврата! Хвърляйте кал и камъни върху гроба на Домбровски*, защото не стана слуга на някоя коронясана глава, а поборник на велика идея, на висока цел и с гърди твърди се опря на предателите на Франция и виновниците на толкова злочестини в човешината.

[* Домбровски (Ярослав) е поляк. Дете още, бил взет от своите родители и даден във военното училище на благородните, наречено

Константиновско, заедно с други млади поляци. Целта на император Николая е била, щото те да забравят своята народност. На 17 год. бил артилерийски поручик, бил се по Кавказ и после постъпил и свършил военната академия и назначен във варшавския гарнизон. Тук той станал член от революционния Центр. комитет на полските патриоти. Хванали го до въстанието и го осъдили на смърт, но по нямане още по-сериозни следи — бил опростен и изпратен в Сибир на 15-годишно заточение. Сполучил после и избягал. В борбата на парижаните с Версайл той предложил на първите своите услуги, т.е. на комунарите. Назначили го командантин на Париж. Неговата енергия и хладнокръвието му поразили не само парижкото население, но и неговите врагове. Тиер и министрите му не един път се опитвали да го подкупят, но със срам трябвало да се съзнаят, че Домбровски не е човек от тяхната нравствена страна. Домбровски падна убит на барикадите. Не е чудно, че Флореско, тайнственият другар на Ботйова, е бил под командата на Домбровски.]

Цял свят оплака Париж, цял свят прокле комунистите, и нашата бедна журналистика и тя не остана надире, и тя заплака за бездушното и прокле разумното. Смещен плач! Като че от Нимврода до Наполеона, от Камбиза до Вилхелма войната не представя едни и същите зрелища, една и същата цел с едни и същите средства. Като че Наполеон в името на цивилизацията и Вилхелм в името на божия промисъл не направиха повече зло, повече варварство в 19-и век, отколкото направи Александър Македонски с походите си преди толкова векове. Но там е варварството, там са укорите и проклятията, дето робът, човекът, като не чуят думите му, разума му, улавя се за крайност и се бори на живот и смърт, доколкото му позволяват средствата, които са низки, защото са малки, а малки само затуй, защото им са ги отнели господарите. Тогава човека наричат разбойник, развратник, низък и варварин! Такива бяха и комунистите.

Християнството има` своите мъченици, доде нарече роба «син божи, син человечески»; има ги и революцията, за да «направи скитника гражданин»; има ги и ще ги има и социализмът, който «иска да направи човека повече от син божи и гражданин — не идеал, а същ човек и от него да зависи градът, а не той от града». Християнството, революцията и социализмът — монархията, конституцията и републиката, — те са си фактове и епохи исторически, кои ще отрече само тоя ум, които не

признава прогреса в човечеството.

Училището и само училището, казва баба «Македония», ще избави Европа от социален преврат — училището и само училището, повтаряме ний, ще я приготви за тоя преврат; но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и училището житейско.

Комунистите са мъченици; защото не са важни средствата в борбата им за свобода, а идеята на тази борба. «И свободата ще има своите йезуити», казва Хайне.

Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ще ги задържи и европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: «Кой си ти, що плачеш? Мъж ли си, жена ли или хермафродит — звяр или риба?»... И ще бъде ден — ден първий!...“

И тука ние няма да приложим нищо на онова, което казал сам Ботйов за комунарите. В своите горещи симпатии за тях той е доказал, че е човек, че желае за свободата и правата на целия свят, на всичките народности, без да му пречи за това неговата българщина и славянщина. С това той е показал, че е истински поет, че е най-напред човек роден, после българин и тогава славянин. Затуй ще да бъде и велик. И в България желаел ли е той Парижка комуна? Ние ще да протестираме в името на неговата памет, че това не е вярно. „Полякът, говори той, пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати, за щляхта; за йезуити. Българинът е съвсем противното.“ За България той е желаел политическа свобода и демократическо управление с републиканска форма, ако е възможно, както това същото е желаел и Любен Каравелов, Левски, Кънчев и пр. Школата беше една. В качеството си на революционер за своето отечество, съвременник на Наполеона III, на Александра II и на усмиряването на Полша, естествено и логически той трябваше да симпатизира на комунистите във Франция и на нихилистите в Русия. Егоизъм, фанатизъм в патриотизма би било от негова страна, ако той мразеше само султан Абдул Азиза, а защитаваше Лудовик Наполеона и Александра II, че са по-свободолюбиви монарси. Тая позорна рол би била достояние на посредствените националисти, на православните аскетици и пр., а не и на Ботйова поета. Махни в България турското управление и

чорбаджиите, или пък само първото, защото чорбаджия без паша и кадия е нищо — ето ти че в България се въвежда цял комунизъм и nihilизъм, какъвто желаели във Франция и Русия.

Ако Ботйов, един руски nihilист и един френски комунист би се срещнали и почнали помежду си такъв един разговор: Ботйов ги кълне и напада, че имат свое народно правителство, своя войска, своя литература, всичко свое и пак се бунтуват и колят, когато трябваше да се съединят и помогнат за изгонването на султаните и пашите. Защо? — питат събеседниците му. — Защото българският народ страда и пъшка под турците — ще отговори по всяка вероятност нашият герой. Всеки умен човек, знаещи френския и руския народ, да би бил на мястото на комуниста и nihilиста, би запушил устата на Ботйова, защото във Франция и Русия народът е теглил сто пъти повече, отколкото българите. Българинът в турско време е бил господар на себе си, какъвто френецът и русинът не са сънували. Българинът е бил само обиран, бит понякога и псуван, раб политически. Френецът е имал гола свобода, носил е пищов на гол корем, а е гладувал и живял така, както у нас малцина. Нещастният пък русин не е имал и пищов на гол корем. Той е теглил и едното, и другото, той живял по-скотски, отколкото добитъкът на българина. Ако по цяла България се е случвало, щото в годината да отвлекат турците четири-пет момичета, повечето с тяхно съгласие, то във велика Русия това се е вършело съвсем по християнски. Ние можем да наброим от нейните помещици няколко души, които са обезчестили на своя глава по 50, дори и 80 момичета. Такъв турчин, бей, ага, паша ние не знаем в България. Но що говорим? В Русия са се продавали две момичета за една кучка! Всичко това го е знаел Ботйов, ето защо си е издигал гласа, гдето е робът, тоя негов брат, без разлика на вяра и на народност. Не беше той министър, държавен мъж, консул и пр., та за хатъра и за играта на дипломацията и политиката да мълчи и да се държи в резерва. По-нататък, когато дойдем до втория му политически вестник — Знаме, ще да поговорим по-напространно за неговите възгледи на различни обществени въпроси и политическите му убеждения като човек, славянин и българин.

Думата на българските емигранти се е отличавала още с поетическите произведения на нашия герой. И в четирите броя, които имаме на ръка, има по едно стихотворение, а в някои — в първия брой

— две: До моето първо либе* и Делба, посветена на Л. Каравелова. Във втория брой е: На прощаване 1868; в третия: Хайдути; а в четвъртия: Пристанала (посветена на г-ца М. И. Г-ва**). В първия още брой той побързал да обади на своето първо либе Ш... да млъкне, да забрави минало детинство и лудории:

[* Първото издание — „Дума“ — е: До либето ми, а във второто — До моето първо либе.]

[** Неизвестно коя е тая М. И. Г-ва.]

Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова —
млад съм аз, но младост не помня.

Пък и да помня, не ровя
туй що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил.
Забрави туй време, га плачех
за поглед мил и за въздишка:
роб бях тогаз — вериги влачех,
та за една твоя усмивка
безумен аз света презирах
и чувства си в калта увирах!
Забрави ти онез полуди,
в тез гърди веч любов не грее
и не можеш я ти събуди...

.....
Ти имаш глас чуден, млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси? —
За тоз глас ми копней душата
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено!...

Четете това стихотворение До моето първо либе, от което заемаме горните откъслечи, и вие ще да видите вътре Ботйова цял-целниничек, заедно с епохата, с всичката своя мрачност, отчаяност и злоба към всичко, щото е доволно, сито, благодарно и има чувства да либи, обича

и се увлича. Било едно време, казва той, когато за поглед мил и въздишка плачел; но това време загинало безвъзвратно, роб бил тогаз и безумен. И действително, животът на Ботйов бил вече отровен, нямало за него спокойствие и мирен живот. Още повече. Той забранява и на другите да бъдат весели и доволни, иска целият свят да стане като него, в това число и любовницата му, слабо и некадърно същество.

Велико Попов, така също негов верен другар, разказва, че когато издавал Думата на българските емигранти и боледувал, положението му било такова: Край града имало някой си калоферец, кръчмарин от най-долна степеи, гдето се събирали талигаджии, хамали и слуги. В същата тая кръчма живеел и Ботйов, без пара и без кредит. На същата оная маса, гдето си чукали чащите пияните власи и българи, гдето говорели двайсе души, а само той слушал, се пишели ръкописите за Думата, за правото на комунарите и за зверствата на монарсите! Тук се съчинявали и стихотворенията До моето първо либе, Пристанала и пр., и пр. Тук, в тая кръчмица, му било и леглото, нощните покои. Креватът му се състоял от една дъска — пейка, — която деня и вечер до късно служела за сядане на гостите и чак посред нощ, когато тия последните благоволявали да си отидат, тогава той си лягал. Няколко пъти нахоквал тия гости да си излязат и го оставят спокоен, но стопанинът-кръчмар се начумерил и дал ултиматум на героя ни, че неговият живот и хляб излиза от тия пияници, които той пъдел. Много пъти, подпрян на едната си ръка и свит на кълбо — да има място и за други, — четял вестници и книги, а някои от пияните посетители, които са душмани на подобни занятия, правели му различни пакости. Едни му затуляли светлината от малката ламбичка, втори го питали скоро ли ще има война с царя турчаска, трети му казвали поп ли ще да става, та все чете, и т.н. За постелка, покривало и възглавница му служели собствените дрехи и обуца. Когато нямало дърва, запалял вестници и на тях си печал месо! Като съмвало, рано-рано трябвало да дава аудиенция на своите многобройни адютанти и другари, десет пъти по-голи и по сиромаси от него. Завиждали му, че той спи в кръчма и на дъски, когато те нощували из върбалака и по улиците.

— Хляб, господин Христо — говорели те отчаяно. — Ако и ти не ни помогнеш, то ще да трябва да се нахвърляме в Дунава.

VII

Оздравял Ботйов съвършено от своя тифус, стъпил пак на юнашка нога, събрал си силите да запее пак със своята Дума, но едно го бъркало, едно му не достигало, лисица му минала път: парици нямал. Дядо Паничка, печатарят му, се борил наполеоновски с пустата сухоежбина; а Кирио Гулешков, словослагателят му, се кокорел оттатък Дунава в турския град Мачин, пратен на заточение за примерно поведение и тих, спокоен живот! До десетина-петнадесет души гладници — българи, руси, евреи и други вери — влечели се подир Ботйова като мъгла и викали: „Хляб, бае Христо!“

Тая епоха от живота на Ботйов, както ще да се види, после преставането на Думата е една от най-мрачните, отчаяните, авантюрните и пропадналите. Ние се чудим, като я изучаваме, как той е можал да изплува от нея, как не е станал пияница, комарджия, контрабандист; не са го намерили удавен на дунавския бряг или изпратен до живот във влашките тузли? Чудим се. Само неговият железен характер, неговата твърда воля и яка натура му са спомогнали да го видим подир година-две пак редактор, пак поет, обществен деятел и завоевател най-после на Радецки. Казахме вече, че после поражението четата на Хаджи Димитра и Стефан Караджа в средата на българските хъшове в Румъния настана реакция. Ботйовата буина фантазия не искала да се склони пред фактите и събитията. Той кроял и измислял планове, уверявал, че една чета, по-голяма от Хаджи Димитровата, ще да може да направи чудеса отвъд Дунава. Веднаж тая идея заседнала в главата му, той издал приказ по кръчмите и градините, че където има гладно, голо и недовошно, да се стяга за напролет. Все по това време, прочут вече от своята Дума, галацките българи го избрали за свой представител в Браилското „книжовно дружество“, гдето той развил с удивително красноречие най-жизнените въпроси и цели на това дружество. Деня заседавал в дружеството, разисквал въпроси за прогрес, наука и литература, вечер, щом се мръквало, тръгвал по затынтените кръчмички да прави съвещания с хъшлаците-комити.

По само себе си се разбира, че всичките авторитети от хъшовската

среда, до най-долния, едногласно се изказвали, че се трябва пари. Без пари отгук дотам не могат се мръдна; а останалото от задачата им като: преминуване, купуване оръжие, успехи по Балкана и пр., и пр. били море до коляно. Ботйов станал и казал официално, че за пари няма какво да се грижат, то не е тяхна работа, те са готови. Това той казал официално, а в себе си сам знаел, че другарите му имали пълно право, защото и той сам не бил ял от няколко деня. Какво да прави? Подир много мисления как да поддържа духа на ония, за които мислел, че те ще да спасят България, решил да се възползува от чуждото злато. Тъкмо по това време той разнасял по хъшовете в Браила едно писмо от Левски, в което му пишел така: „Българският народ отдавна престана да е рая на султана. Той слуша мене, готов е всеки час да дигне революция, но где е оръжието му? Пари и пак пари. Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще да бъде най-големият патриот. Ето защо ти недей спа, но намери злато във влашката и руската земя по който начин можеш...“ Ботйов пламнал от това писмо, писано от патриарха на революционерите. Той разсъждавал така: да оберя един богаташ, ще да положи известен риск, когато той, за да спечели своите пари, без всякакъв риск ползувал се е само от подлости, грабил е хората не за някаква си идея, за общо благо, но да даде на дъщерите си по-голяма зестра. Той е разплакал много вдовици и сирачета. Напротив, аз съм съвсем противното. Ако има 5000 жълтици, ще му взема само половината, ще го увредя, щото наместо да си направи къща на три ката, ще се задоволи само с два, от което българският народ няма да изгуби нищо. С тия пари аз ще да направя чудеса. Ще купя пушки, които ще изгърмят за българската свобода, за щастието, за роба. Ще да дам тия пушки на хора, които ще да отидат да умрат за доброто на другиго... Като тръгвал Ботйов от тая точка, естествено е, че неговото дело се явявало не само простително, но и едно от най-благородните. Той се решил да обира...

Заедно с него ние няма да се посвеним от читателите си да изложим всичките негови подвизи по тая част. Хора като него, като Раковски, Левски, Хаджията, Караджата и пр., които самото провидение е определило да помагат на слабите, да умрат за свободата на другите; които са си продавали и кирлявата риза от гърба за великата идея, такива хора трябва да направят изключение от общия кодекс. Те и

техните дела са неподсъдни на общите съдилища за обикновените хора. Тях ги съди по-висша инстанция — историята. Хора, които са можели да бъдат най-щастливите на тоя свят, а са лягали и ставали с последните сиромаси и са си давали на тях, както казахме, щото са имали, с подобни хора ние обикновените не можем да се сравним. Позорно, осъдително и безнравствено е за ония кални и мазни същества, които са крали и убивали за собственото свое гърло, за увеличение капитала си и зестрата на чедата си.

Тоя свой план Ботйов съобщил само на най-изпечените и верните хъшове, които били в същото време достойни за тая работа. Тия негови другари били: две калоферчета, наречени Дишката и Къосето, Стойно Троенчето, Иван Дългият, Киро Тулешков, тайнственият комунист Флореско, А. Шапченко и още едно малорусче, избягало от Киевския уливерситет. С тия последните иностранци Ботйов имал особени цели и планове. Велико Попов участвувал един път в събранието им и чул, че тия цели били следующите: да се съставело едно социалистическо-хъшовско общество от българи-емигранти, което да имало своя печатница, свой орган, библиотека, програма, устави и пр. Да влезело в съобщения с другите социалисти и конспиратори по Европа, в програмата на който можело да влезе и освобождението на България. Флореско предложил и настоявал да се приеме, щото за тая висока и благородна цел да се употребят простени и непростени средства, да се не обръщало внимание на подлите буржоазни морали, да се гледа на тяхната плячка, наречена собственост, като на кражба, ограбена и отнета хайдушки от сиромасите. Ботйов се съгласил и одобрил това мнение, а после се впуснал да идеализира доколко полезно ще да бъде това общество. Подир два-три деня една вечер, когато В. Попов си влизал в квартирата, достигнал го Ботйов и с някакво си унижение поискал му един-два гроша да си купи един хляб и маслини, защото от два деня не бил ял. По това време той не бил още интимен с В. Попова. Тоя последният, учител в Галац, най-учтиво го поканил да отидат и вечерят заедно на гостилницата.

— Имам и другари — отговорил Ботйов.

Подир един час нашият герой влизал в една кръчма с хляб под мишницата и книга с маслини. На една маса седели пет-шест души одрипани емигранти. Ботйов ги напусвал най-напред, а после сложил

маслините и разчупил хляба напреде им.

— Господ живот и здраве да ти дава, бати Христо — казали те и заедно с батя си Христа се навели върху скромната вечеря.

Ние казахме на едно място, че когато Ботйов живееше през 1869 г. във воденицата, е водил най-буен живот. Но подир спирането на Думата, през 1871–1872 г., той излиза вече съвсем от пътя, става нетърпим в очите на всичките хора освен на хъшовете, на Флореска и други. В 1869 г. той беше отчаян скиталец, но пасивен. В 1871–1872 г. той става вече активен, пицят от него двата крайдунавски града Браила и Галац. В кръчмата на някого си Софийски в Галац случайно Ботйов се запознава с някого си румънски младеж, доволно чисто облечен, който се препоръчал, че е бивши прокурор, но пострадал и отчислен за своите убеждения, че бил демократ, против чокоите и богаташите. Като видял вече, че за него няма живот в тая Румъния, земя на подлостта и на благородния грабеж, стягал се да заминува за Америка, гдето имало настояще братство и идеално право. Ботйов, който и под земята търсел протестующи елементи, зяпал в устата на непознатия страдалец за идеи и убеждения.

— Но имам на ума си един план, който мисля да изпълня, па тогава да тръгна — казал тайнствено непознатият и се огледал наоколо си. — Тоя план е да туря на ръка златото на някой разбойник аристократ, моето според мене е нещо простително — пришепнал непознатият на ухото на нашия Христа.

Това било доволно. От тая вечер Ботйов и непознатият бивши прокурор се побратимили за взаимни действия. А знаете ли кой е бил негова милост бившият прокурор? Нико Георгеско, познат вече на българските читатели по-късно по своите действия в Стара и Нова Загора*. И започнали вече борба срещу буржоазната собственост, която се нарича на комунистически език кражба. При Флореска, Шапченко, Къбсето, Дишката, Троенчето и пр.; присъединил се и Нико Георгеско. Научили се, че в Мачин надало някой си турчин митничар, който имал няколко хиляди лири и живеел усамотен на края на града, до Дунава. Нощно време, когато Дунавът бил замръзнал, дружината минала в Мачин и сполучила да влезе в жилището на турчина. Мъчили го, търсили лирите, но напусто. Къосето и други искали да заколят жертвата, но Ботйов го запазил. В къщата му намерили много тютюн, на

денкове, за които разсъдили и намерили, че струва да се вземат и пренесат в Браила. Всеки задигнал по един денк, а някой имало, който взема и по два. Но когато приближили града, напада ги румънският караул. Бяг, кой накъдето види и кой както може да хвърли денка. Никакви следи се не открили.

[* Ботйов бил трърде доверчив човек. Той повярвал на Георгеско, че е мъченик за идея, и щом се запознал с него, пише на К. Тулешкова: „Намерих един приятел, влах, който е бил преди три години прокурор. Разказах му моя план. Той го одобри и ми отговори, че и той е отчаян, защото нямало на тоя свят правда. Покани ме да му стана другар“.]

Но станалото — станало. Трябвало да се пристъпи към други, по-реални предприятия, Флореско и Георгеско си имали грижата за приготвянето на инструментите, с които ще да чупят и режат врати и каси. За нашия герой оставала командата. По верни сведения научили, че в касата на един румънски търговец, който продавал каси, имало до 30000 наполеона. Търговецът живеел в Галац, следователно и дружината отишла там. Щом се прибират хората от чаршията, нашите търговци спускат котва до вратата на магазина. Тая врата била дотолкова здрава, щото дордето я разбият или прережат, минало се среднощ. Понеже търговецът, както казахме, бил продавач на каси, то пред дружината се изпречил океан — в коя именно каса са парите. Георгеско решил задачата. С малко фенерче в ръка, като биволско око, той отивал при всяка каса, която чукал с пръстите си, като кога се опитват узрелите дини. „Тая е тя“ — казал той и дружината се налепила около показаната виновница, която като легнала на земята, червата и` се обадили със своя нежен глас и вдъхнали сила и живот на борците. Касата с парите била вече в своята агония, когато започнало да се чува нещо шум отвън. Проводили едного да види какво е, той се не върнал вече. Проводили втори, също. Отишел най-после сам Ботйов. Щом надникнал от вратата, повече не му трябвало вече: било се съмнало и хората си отваряли наоколо дюгениите. Той се върнал и извикал на останалите, които режели и чупели още, да бягат, като им казал, че сам господ ги наказал. Всичките търтили да бягат, но Георгеско се залепил като пиявица от студеното желязо, не иска да знае. Ботйов го опъва за дрехата, а той ся забива ноктите в жертвата.

— Бягай да бягаме, че се съмна! — говори Ботйов.

— Остави ме, братко, остави ме по-добре тук да умра, отколкото да излязвам с празни ръце — отговаря Георгеско.

Най-после излезли и господарят на мазата влязъл. Щом той съгледал своята любима каса повалена на земята и проядена от едната страна, изревал, колкото си може, и паднал пред вратата в безчувствие.

Разтичали се съседни — кой за полицаия, кой за доктор, кой да помага лично на пострадалия, цялата чаршия блокирала в късо време мястото на престъплението. Появил се и прокурорът със свойствената на чина му важност. Примъкнали се издалеч-издалеч и нашите хора — Ботйов, Георгеско, Флореско и други, — отишли да гледат и те своето дело. Почнало се опис на веществени доказателства, оставени от нашите, като: инструменти, кърпи, бастуни и пр. Трябва да забележим, че тук Ботйов си забравил шапката. Щом прокурорът я взел в ръка и почнал да я обръща насам-нататък, в Дума изскочила изпомежду. Всичките любопитни се втурнали да видят дали тоя вестник няма да открие разбойниците. За да излезе Думата на мегдан, причината била твърде проста и обикновена. Понеже шапката на Христа била голяма, той напъхал един брой от вестника отвътре. Като видял своята шапка, а най-повече любезната си Думица, Ботйов изтръпнал и си стиснал юмруците да отдраще измежду навалицата, дордето е рано.

— Чакай, недей става дете! Ако ти си издавал вестник, то аз съм го турил в шапката си — сбутал го и му прошепнал Георгеско.

Ботйов се спрял. Като се свестил стопанинът на мазата и отворил касата, от която започнали да вадят торбите с наполеоните, то Георгеско избъбрал:

— Дръжте ме, че ми припада!

— Ах, разбойници купци! — казал Флореско.

— Нещастна била България! 5000 души можех да стъкмя с това злато — казал най-после нашият човек и изчезнал с дружината си.

В същия ден В. Попов сварил Ботйова на едно търговско кафене, гдето се надпирал с един влашки учен за генерацията на румъните в настоящо време. Румънинът говорил, че инженеринът, който е правил моста на Траяна върху Дунава, бил коренен жител на града Т. Северин. Ботйов възразявал, че в жилите на настоящите румъни тече най-много българска кръв, че културата им е славянска. На тръгване румънинът се простил с Ботйова твърде ласкаво, като казал, че му е приятно да спори

с такива интелегенти и благородни хора, какъвто бил противникът му!

На втория или на третия ден Ботйов заедно със своите артисти пак се завърнал в Браила. С него заедно поискали да вървят около 10–15 души други хъшове, които знаели, че около него все ще да се намери хляб поне един път на ден и между които той минувал вече за авторитет и техен защитник. Купил им за няколко цванца хляб и им казал да чакат и не тръгват наникъде без негово знание. Реформирала се, наредила се и се приготвила смесената дружина за нови походи. Ако румънската полиция била малко по-добра, тя би забележила, че има нещо, защото в това време Ботйов бил облечен с нови дрехи, в кръчмата на калофереца край града няколко вечера се осъмвало с песни и с игри; много хъшлаци, които се влечели по улиците като пребити, сега вървели с вирната глава. Това нещо било, че дордето стане готов новият поход, Ботйов се ударил и на паракенде, т.е. дребна търговия. Един руски скопец, който продавал икони, Ботйов се запознал с него и го викнал да го заведе дома си уж, да си купи фамилията му няколко парчета. Скопецът бил възхитен, че се срещнал с човек земляк, който му говорил езика. Като вървели из една тъмна улица, Иван Дългият натисва скопеца изотзад, у когото намерили около 500 рубли. Ботйов набързо сграбил половината и ги върнал на стопанина им, за което по-после го осъждала хъшовската среда, че не правел добро. До вечерта още рублиите били сортировани между гладните хъшлаци. Ботйов си купил само едни дрехи, а десет рубли оставил на кръчмаря, като му поръчал пред свидетели, че тия пари ще да ги даде само тогава, когато види някого от тях, че не може да говори от глад.

Тежката артилерия била готова вече да настъпи в пълен състав. Най-напред пострадала касата на браилския гражданин Скарлат Стратович. Желязната каса се разбила твърде сполучливо, но напусто. Намерили вътре много часовници, залог, види се, но часовник можеш ли продаде? Пари имало, но слаба работа, само за цилиндър на Георгеска и храна за Ботйовите адютанти на два-три деня. Второ жребие паднало върху касата на някого си Коста Василев, който бил заклет враг на емигрантите. В тая каса съвсем силно духал вятърът: 50–60 франка, само гологани, намерили и един запис от 1000 наполеона, който бил оставен от братя Симови. С гологаните си напълнили джебове и си излезли почтено, като ревизори.

Трябва да кажа, че и тия нощни обيري на Ботйова са били достояние на всичките му малко-много приближени. Той не ги е криел от никого, на всички ги е разказвал с най-дребните по-дробности, считал ги е за нещо обикновено, за негова длъжност. В. Попов, който го е наблюдавал най-внимателно, разказва, че когато разбили първата каса с Георгеска, който режел най-много, то Ботйов бил на другия ден във възхищение.

— Той е гений, той е талант, той е човек за обичане! — говорел Ботйов пред двама-трима души. — Ако вие го би видели как той се приближава до касата с генералско хладнокръвие, как си поплюва на ръцете и как реже желязрто като прясно сирене, то би го целунали. Велик човек! Рядко се раждат подобни личности.

В Браила живеели някои си сливнелии, братя Симови, богати търговци. Ботйов изпитал, че около 1848 г. покойният Раковски ограбил един влашки капитанин. Взетата сума, която била около 5000 жълтици, останала на хранение в поменатите братя, с която си накупнли мошии и хотели, станали страшно богати. Тук закипяло и някакво си отмъщение в гърдите на Христа.

— Това е светотатство — да се тури ръка на хайдушка и хъшовска мъка, приготвена за велики цели! — извикал той.

Ботйов, Флореско, К. Тулешков* и др. написват на П. Симова безименно писмо, в което му се обаждали, че той трябва да им даде 1000 жълтици, като му и определили място, где да ги остави. В противен случай ще играят ножовете. П. Спмов връзва в една кърпа 700–800 гологани, виква полицията, оставя парите на показаното място и се скрива отстрани с жандармите. Едно копеле, търновче, слуга в кръчмата, гдето се писало писмото, прислушвало, когато се кроял планът, разбрало всичко и осъмнало на мястото, гдето щели да се донесат 1000-та лири, т.е. преварило майсторите. Тъкмо-що посегнало с разтрепераната си ръчица да поеме кърпицата, пушките на доробанците се запрегнали и насочили върху му със заповед да се не мърда от мястото си (това място било край града). Хванали го. Бой! Ама какъв бой? — На скъсване.

[* Бае Киро говори, че няма известие от тая работа, но ние знаеме от вярно място, че с неговата ръка е написано писмото под диктовка на Ботйова.]

— Олеле, майчяце, не съм аз крив! — викало хлапето.

— Кой, казвай! — питали жандарите.

— Бате Христо писа писмото — говорело момчето.

— Кой ти бате Христо? — пита любопитната полиция.

— Оня, който пише вестници, който хортува много и който храни хъшовете — обяснявало пустото му копеле.

Бате Христо помирил и осъмнал в Галац, в тавана на българското училище при В. Попова. Потърсили второстепенните автори, всеки мръднал, наш Киро Тулешков останал да дава джевап. Търколили го в дранголника. Питат, следват, експертиза правят — а Киро не е вчерашен, мълчи и протестира, но уликите са били улики. Стоял Киро ден, стоял два, минало се десет, прехвърлило двацет, станало месец и половина. Когато Киро се бил вече отчаял, че никой от приятелите не го забиколил да го пита гладен ли е, жаден ли е; че на тоя свят няма и братство, ето че го вика прокурорът и му казва, че той е невинен човек; никой не се тъжи от него, но понеже е без местожителство и занятие, ще го проведат да се поразходи до Мачин, един вид деликатно заточение, а после, като се позабрави работата, пак нека се върне. И действително, Киро бил пратен под конвой в Мачин и пак се завърнал живо и здраво подир няколко деня, без да му придадат турците политическо значение.

Каква била работата. На Ботйова домъчняло за Кира, който изплащал в пушкарията повече неговите грехове. Става една вечер и с последния параход влиза късно в Браила. Скрито и предпазливо от полцията и от граждани, без да се яви някому, прескача в двора на П. Симова, свива се тук-там покрай стените и чака сгоден случай. Тъкмо посред нощ той почва работа, като пробива стената на дома, колкото да влезе. Пробитото място било някакъв си килер или готварница. Подпира се на ръцете си и си пъха главата най-напред. До кръста бил влязъл, когато го ухапва за носа такова едно неизвестно животно, щото той от болести, от сюрприз и страх като смок се дръпва нанаяд. Помислил, че може да е и човек, и куче, и котка, и змия най-после. Неизвестното животно издало някакъв си глас, когато го целунало, но той не можал да разбира тоя глас. Нищо не последвало. Да било човек, щеше да се дигне гюрултия. Почакал отстрана с револвер в ръка, пак отишел да надникне в дупката на стената. Опитва отдалеч с ръката си, пак го убожда нещо,

пак шум и движение на някаква си твар, но какво е? Ето трънливия въпрос. Най-после разбрали се приятелите. То било страшен неприятел: една квачка, насадена в едно сито да мъти яйца! Обърната с гърди към неприятеля, пази Термопилския проход с всичката си сила и каканиже на тревога. Пипва и` Ботйов крехкото вратенце и го усуква няколко пъти на бурма. Като стъпва на юнашкото и` тяло, чрез много вратца и врати изписва се вътре в салона. Толкова дебнешком влязъл, щото нито слугите го усетили, нито стопаницата на Симова, която спала в своето легло през всичкото време. В леглото си бил и П. Симов. Като мълния, като душегубеца архангел Гаврила се приближил той до него с гола като змия кама в ръката.

— Заклан си като пиле, ако мръднеш, ако извикаш и ако се противиш! — казал той хайдушки и стиснал за гушата Симова с едната си ръка, а с другата, в която била камата, надвесил я над гърдите му.

Симов примрял, сънувал, а после се вече събудил и погледнал на своя нападател.

— Аз съм Христо Ботйов, аз ти написах онова писмо, ставай и ме заведи при касата си с парите — пришепнал той на жертвата решително и разтреперано.

Симов се дигнал по бели гащи и на кокили. Поискал вода, но Ботйов го хванал за косите. Завел го при касата — няма ключовете. Върнал го назад, минали много стаи, бъркали тук-там, набутали сноп ключове в едно чекмедже, тихо и безметежно отворил Симов касата със своята собствена ръка, па погледнал Ботйова в очите. Злато от всичките държави лъснало напреде им, пламнало като жарава, Ботйов го похванал с ръка, като че милвал малко дете, и се обърнал към стопанина му:

— Е, как си, приятелю? Не съм ли аз сега стопанин и на живота ти, и на богатството ти? Не можа ли аз да оберя всичко и да изляза, да стана Христо Чокоинът, да ме кани прокурорът и префектът на угощение? А за да ми бъде работата чиста, ей тука да те заколя, заедно с жената ти, слугите ти и кокошките? Ако ме хванат, като имам тоя боклук — златото, — като дам на прокурора и на префекта една четвърт — ще изляза от ръцете им ангел? Признаваш ли, че аз не съм разбойник, че своята чест и достойнство не ги трампя с десет твои каси?

— Моля ти се, господин Бютйов, искай, каквото желаеш! — казал

Симов и клекнал на колене.

— Аз не искам нищо, аз съм ти господар! — отговорил Христо. — Има едно българче, затворено от 40 деня по твое желание. Утре рано да отидеш при прокурора, да кажеш, че анонимото писмо ти било писано на шега от един твой приятел; да занесеш и дадеш на затворения няколко жълтици, че от глад мре; и какво то си видял тая нощ, само ти, аз и отворената ти със златото каса ще да го знае... Ако не изпълниш едно от горните условия градът Браила ще осъмне една заран и ще се пита: „Где беше къщата на П. Симова?“

Това казал Ботйов и станал невидим. Разтрепераният Симов се усетил и му посочил златото в своята каса, т.е. няма ли да заповяда и вземе нещо, тъй като бил сиромаш човек. Ботйов се обърнал гордо, погледнал презрително Симова, плюл в касата му и изчезнал из вратата. Гръмнатият Симов дълго време се питал: дали сън сънува, или чиста действителност гледа? Като съмнало, като си умил очите със студена вода, окопитил се, дошло му на ума за страшните условия, облякъл се и право в прокурорския паркет, без да обади и на жена си какъв почтен гост са имали тая нощ. Той занесъл и пари за Кира, но г-н прокурорът ги икономисал за себе си. Подир два деня Киро бил освободен за Мачин, подир три се върнал пак в Браила да дири Ботйова и да му се кара защо е бил толкова хладнокръвен към него, без да знае, разбира се, нищо от неговите подвизи в къщата на П. Симова.

Но где Ботйова? Вчерашен ли е той? Щом си излязъл от дома на П. Симова, през нощта още тръгнал за Галац по крака да свари и се скрие в българското училище. Киро Тулешков му изпитал свърталището и незабавно се отправил да го търси. Той го намерил в Галац в такова мизерно положение, щото сам се отчаял вече от по-нататъшни действия с него. Намерил го по пладне, че спи. Гавори му, пита го, а той отговаря на десетте една.

— Нова икономия открих аз, Киро, та затова не ти говоря — казал той. — Намерих, че колкото човек говори повече и се движи, толкова повече го хваща глад. Затуй съм се решил да спя денонощно и да бъда скъп на думите си. Ето ме, два деня как не съм ставал. Туй, което се казва хляб, ястие и пр., почнах да го забравям. На приятеля (В. Попов) говоря, че съм болен, когато дойде да ме вика и кани на ядене...

И тая „нова икономия“ в областта на глада после 5–6 деня от

приключението в дома на Симова, гдето той бил господар, гдето зеела напреде му отворена каса с хиляди наполеони! В това време живееше в Галац и неговият роднина Евлогий Георгиев, познат вече на читателите по своето милионерство. Ботйов не знаел в коя улица му е къщата. Нещо повече, Евлогий се научил, че роднината му се намира в Галац и прави нови теории върху глада. Изпратил да го повикат да отиде при него. Но с кого е имал работа г. Евлогий? Кого е проваждал той да вика? Можел ли е той да се мери с Ботйова? Как би се решил да влезе в палатите на първия галацки банкер, да седне на вечеря в светлите му салони, да чуе за една вечер сто лекции за морал и мъмрене? Тая постъпка от негова страна би била равносилна с измяна. Но един път Ботйов наложил дебелите очи и отишел в Евлогиевата кантора. Това било по някаква си нужда, не лично за него, а за верни другари. Евлогий още от вратата го запитал:

— Как е баща ти?

— Той се помина — отговорил наш Христо.

— Тъй и трябваше да бъде, защото много ракия пиеше — отговорил Евлогий не с нужното почитание към един покойник.

— Не смей да каляш паметта на оногова, към когото аз благоговеея! Вземай си думите назад, че муха се виждаш напреде ми! — заревал Христо в кантората, на която едвам бил прескочил прага.

Слугите го хванали и изтикали навън. Това било първо и последно срещане помежду двамата племенници.

Киро Тулешков, който пиел вода от главата на чешмата, убедил се, като видял, че сам главатарят прави нови теории в яденето, че никакви успехи са немислими в тяхното дело, освен глад и лежане в затворите. По тая причина той намислил да се покори на горчивата участ, да захване скромно и редовно занятие. Отишел в Букурещ и станал словослагател при Л. Каравелова, на в. Свобода. Останалите му другари, като Кьосето, Дишката, Флореско, Георгеско и др., не го напущали още, па и не го знаели где се намира и в какво е положение. Па и той сам не се поддавал още, далеч било от него мисълта да последва примера на Тулешкова и се залови на мярна работа.

Подир всички тия несполуки, пролетта в 1872 г., Ботйов заедно с Георгеска, тръгват на поход към Молдова, Флореска оставят в Галац, а инструментите си в тавана на българското училище с условие да им ги

изпрати той, щом ги поискат. Флореско се премества да живее в къщата на един приятел уж, Ив. Ж-в, гдето си пренесъл дрехите и сандъка с инструментите. Ив. Ж-в, щом вижда тия страшни машини, затичва се в полицията и известява. Флореско бил хванат на часа. Ботйов с другаря си извършили два-три подвига в Бурлат и пак се завърнали в Галац да спасят своя другар. В това време той е ходел в червена блуза, с високи ботуши и с поляшка шапка. Въпрос било, ако имал в джеба си два франка, дали за ядене ще да ги даде, или за билет в театъра. Театърът е бил за него втора необходимост после храната, там намирал колко-годе утешение после всичките свои приключения. За винаги отивал в галерията при слугите и учениците.

Макар правителството и да не знаело с какво се занимава Ботйов, но българите в Браила и Галац били в течбние на работата. Ботйов станал за тях страшилище. Всеки, който се срещал и говорел с него, озъртал се на четири страни — да го не види някой. Името му се произнасяло с предпазливост. В душата си обаче всички питаели към него уважение и респект. Где сядал и падал, все пак за комунизъм говорил, казвал, че скоро ще да настане ден, когато всичките хора ще да бъдат равни помежду си, няма да има ни богати, ни сиромаси, всички ще бъдат по между си равни и братя; а престъпления, съдилища, затворени и пр. щели да изчезнат от всяка държава.

— Дайте ръка с ръка да опашем целия глобус — говорел той.

Когато той говорел, и който го мразел и бил готов да го удави с една лъжица вода, и той кюхтял и го слушал мълчешката, защото речта му била огън и пламък. Колкото за младите, гладните и хъшлаците, които нямали още житейска опитност и уроци от горчивия практически живот, те дигали нашия проповедник на ръце. Това време, 1871–1872 г., той живеел ту в Браила, ту в Галац, пред вид да избягва окото на полицията. Руският консул, който трябвало да бъде най-строгата съблюдател на чистите монархически принципи, отдавна знаел за Ботйова, Флореска и другите им малоруси другари, които подозирал, че всичките са руси, руски поданици и нихилисти. Той обръщал няколко пъти вниманието на румънските власти върху поведението на тия опасни хора. Като хванали Флореска, потърсили и Ботйова, но той сполучил и избягал. Бастисали му квартирата в една кръчма, отгдето задигнали колкото книги и писма имало. Стъпват в дирите му и го

хващат една вечер във Фокшан при един българин, Иван Захманов, съдържател на Хотел „Патриа“. Прокурорът, който отишел да го изпитва, от най-напред се отнесъл с него твърде грубо, защото Ботйов теглил кама на жандармите, които отишли да го арестуват. Той гледал в него един вагабонтин, каквито са много в Румъния.

От първата среща обаче прокурорът изменил съвършено своето мнение за героя ни. Той захванал да му казва „господин“ и често го посещавал в затвора или викал в паркета си не да го изпитва, а да говори с него, като му давал и нещо харашлък. Разговорили се и по комунизма, от пунктовете по неговото обвинение, за което учение фокшанският прокурор имал твърде тъмно понятие.

— Имаме известие от галацката полиция, че вие сте проповядвали изстребление на всичката собственост и на богатите хора, които сте наричали най-големите крадци на света — казал прокурорът.

Ботйов се оправдавал, че е български емигрантин, избягал в румънската земя от турската варварщина. С много още подобни нему се трудел да спомага на своето отечество, което имало нужда не от комунизъм, а да се избави от робството. Като развит човек обаче в разговор по повод на френските комунари доказвал, че във Франция, гдето не било като Румъния и България, комунистите имали право. Уверил още прокурора, че той е полезен човек и на румънското правителство, защото групира около себе си българските емигранти и им проповядва патриотическа добродетел и честност, от негова точка на зрение, разбира се.

Това той говорел на прокурора деня по официалната листа, нощно време обръщал наопаки тефтера. Човекът, който не бил спокоен под ясното небе на божата свобода, който не можел да си намери място в три царства, който не можел да живее една неделя на едно място — всеки може да си въобрази що е значело за тоя човек да стои в затвора, да получава светлина от тавана. С няколко от по-дързостните затворници той намислил и скроил план да избягат. Изходната точка била коминът. Посред нощ, като заспали другите затворници, съзаклятниците се приготвили. Двама души, като се изправили, стъпили един други на раменете, на третия се подавала главата на свобода. Тая глава била на редактора на в. Дума. Той излязъл вече и се прегъвал да вади другарите си, когато стражата се събудила и отворила огън върху

комина. Вик, команда — целият град се разбудил. Полуосвободен Ботйов, пищенето на куршумите го принудило да се върне обратно в комина. На другия ден станало изследване, имало и бой за няколко души, но нищо не можало да се открие, непознато останало лицето, което си подало главата из дупката.

Според К. Тулешкова Ботйов стоял във фокшанския затвор цели три месеца и оттам бил освободен, там го съдили. Но според В. Попова, дяда Паничка и брата му Стефана той бил докаран от Фокшан в Галац, оттам в Браила, гдето го и освободили. Тъй като К. Тулешков е бил това време в Букурещ, а В. Попов в Галац учител и дядо Паничка в Браила, последните са били очевидци, а К. Тулешков е погрешил по всяка вероятност. В. Попов, който е криел в тавана на училището Ботйова, другарите му и инструментите, интересувал се е твърде много от участието на своя приятел. От Фокшан до Галац той е дошел под конвой и право в затвора е заведен. Само тая милост можал да измоли прокурорът или следователят, че той последният заповядал на жандармите, щото нощно време да прекарат затворника през галацките улици. Ботйов, когото познавали почти всички българи в Галац, срам го било да влезе и премине през улиците деня, каран от няколко жандарми, затова и се помолил да влезе нощно време в града.

В галацкия централен затвор, гдето имало затворени около стотина души за разни престъпления, приели нашия хапуз с обикновено равнодушие. Когато се научили, че той е затворен за твърде прости и непопулярни работи, а не за убийство, за кражба на хиляди жълтици и пр., не приели даже да го поздравят с „добре дошел“. Скоро обаче той им се препоръчал. Държал им реч, в която ги нарекъл граждани на бъдещото сдромашко царство, когато няма да има затвори, богати чокои, като тях сиромаси, следователно и никаква кражба, защото всеки ще да има туй, което днес няма. Обяснявал им, че тогава именно ще да бъде кражбата и другите престъпления позорно и безчестно дело, а днес — който краде, той бил честният човек! Затворниците, които слушали с внимание новия апостол, плеснали с ръце и го дигнали триумфално.

— Граждани! Хайдете сега да си опитаме силите — кой е най-якият помежду ни, който ще да принесе по-голяма полза, когато започнем да се бием с нашите неприятели, които ни държат тука затворени? — продължил Ботйов и засукал ръкави да се бори.

Всичките, които му излезли на мегдана, той ги навалил, а останалите се признали „свалени“, казали, че не могат се бори с него. После тия подвизи затворниците признали в неговото лице старшинство му над тях и го избрали за цар.

— Гладен съм, граждани! — казал той.

Събрали му пари, облекли го по-чисто и го хранили, колкото време стоял при тях. Мнозина дохождали да го питат на ухото скоро ли ще да настане онова царство, за което той говорел. После вече, когато разказвал на приятелите си своите патими, на смях говорел, че най-честни и състрадателни хора можал да намери в затвора.

В Галац ли било, или в Браила, пред следователя или съдилището, накарали го да се къдне и да целува кръста.

— Аз не вярвам в подобни дивотии, идол на глупостта и на заблуждението — казал той.

VIII

Както казахме, от Галац в Браила бил закаран той и там освободен окончателно. Дотегнали му вече тия два града, свидетели на толкова негови разнообразни приключения. Много далеко той отишел със своята буйност, сам себе си отстранил от хората, станал невъзможен. Затварянето му от правителството наложило печат на всичко. Сам той от всички най-много бил в състояние да си оцени погрешките. Решил да отиде в Букурещ, дал честна дума, че ще да остави вече авантюристическия живот, по-рядко ще да се вижда с хъшлаците, ще почне по-благородна борба: вестникарство и литература.

Дордето бил още затворен, в Букурещ кипяла работа от страна на младите патриоти заедно с Л. Каравелова. Почти от всичките градове на България и Румъния бяха се събрали представителите от всичките частни революционерни комитети — на първо общо заседание. Там беше и сам душата и бащата на тия комитети, Васил Левски Дяконът заедно със своя нов ученик Ангел Кънчев. А Ботйова нямало тука. Щом стигнал В. Левски, попитал най-напред за него, много желяел да го види, чудел се как той да не е избран за представител от някой

румънски град, да се намери там, где ходи и пропада? Л. Каравелов не давал да се издума за него, уверявал, че той е вече изгубен човек за всякаква работа, съжалявал, че загинал безвременно един талант. Левски все настоявал да го види, мислел, че ще да му повлияе, както едно време, когато бяха двамата съжители в пустата воденица. Киро Тулешков взел на себе си грижата да го потърси и повика, но отникъде отговор, научили се само, че е в затвора. Левски настоявал да се помогне на тоя момък и Л. Каравелов заедно с Д. Ценовича след дълги убеждавания от страна на други приятели дали поръчителство в съдилището.* Ботйов тръгнал за Букурещ пеша и без пет пари в джеба. По пътя останал бос, с убити крака, шавнал във Фокшан пак при Ив. Захманова, отгдето и не можал да се мръдне, а Левски го чака още в Букурещ.

[* Според К. Тулешкова това съдилище било фокшанското. Ние не спорим.]

От Фокшан до Бузау той дошел пак пешком и оттам мислел да се отправи полека-лека за Букурещ; но случайно се среща с един хъш, стар негов познайник, който продавал хляб и който му дал десетина цванца. Подир няколко деня с него заедно тръгнали те за Букурещ в мразове и студове. Било късно вечерта, когато те достигнали до края на румънската столица, и понеже нямали пари за хотел, решили да прекарат нощта до някой плет. На Ботйова дошло на ума за старото му свърталище — воденицата, — но за една вечер не искал да ходи и я дири, която твърде възможно е било да е занята от другиго. Накрай града в един разграден двор се примъкнали и легнали да спят в едно къоше, близо до къщните врата, гдето имало вързана и една кравица. Нямала нищо зло на сърцето си, щели да пасуват през цялата нощ; но видели с очите си и се уверили, че домакинът на тая къщица се състои само от една баба, която се занимавала да продава мляко и още от вечерта готвела своите тенекета.

Гладни, от една страна, а, от друга, да не теглят студа, решили да станат гости на бабата и влезли в бордейчето и`. Тя е турила в опозиция, захванала да ги тласка из вратата със своите костеливи ръце. Тъй и тъй скандалът вече станал, решили двамата пътници да го доизкарат и се възползват поне, защото другояче где ще отидат посред нощ. Сграбчили бабата и я турили в едно къоше близо до огъня и нахвърляли

отгоре и` юргани и други парцали, като и` казали, че ако се мръдне или погледне, ще я заколят. Бабата възкръснала, всичко повярвала и се отписала вече от тоя свят. Като я уредил и по тоя начин, Ботйов се запретнал да шета. Наклал огъня, сварил млякото, дробили попара, яли и си приказвали и често се обръщали да поглеждат към бабата дали пасува. Да се случи, че тя била българка от забравените, каквито са всичките млекари в Букурещ.

— Ох, синко, и аз съм българка като вас! — се обадила тя, като чула нашите пътници, че говорят български. — Да ви е халал всичкото, каквото ядете, синко, но отгънете ме да видя що сте за хора, защото се боя.

— Утре, бабо, утре. Тогагва ще се видим кой какъв е и отгде е — възразил Ботйов и се пресегнал, та завил бабата още по-сигурно.

Като се разсъмнало, те казали на бабата „сбогом“ и потънали в многолюдния град. Това било през месец януари 1873 г., когато нашият пътник пристигнал за последен път в Букурещ. Никого нямал той в Букурещ освен Л. Каравелова и К. Тулешкова, който се намирал на работа при първия. С компрометирана вече репутация в Браила и Галац, Л. Каравелов, както споменахме по-горе, отказал да го приеме в дома си, не искал да го види в лицето. Слугата, който метял из печатницата, изгонил го с метлата. Казали му, че той не е приет в дома на Л. Каравелова. Попитал за К. Тулешкова, когото нямало там, и си излязъл с убит кураж. Н. Астарджиев, словослагател в печатницата, който бил чувал за Ботйова, стигнал го на пътя и му обадил где се намира Тулешков. На другия ден Л. Каравелов викнал Тулешков и му запретил да не прибира Ботйова в печатницата, защото е човек опасен, ще докара беля както нему, така и на вестника, па и на самого Тулешкова. После Каравелов се съгласил да го приеме в дома си, но без да го вижда и с условие, щото вечер да дохожда късно и заран да си излазя рано, да го не вижда никой. Като познават вече читателите доволно добре Ботйова, то ще да разбират и сами доколко нему е било приятно да се натрапва там, гдето го не обичат, и да живее под диисциплина.

Това било за него по-голямо наказание, отколкото фокшанският затвор. А пара? — Счупена нямал в себе си, бос и скъсан, черен и изгорял от мъки, студ и глад — той представлявал мъченик. Накарал К. Тулешкова да хване отделна квартира в града, тъмна и затънтена

стаичка в най-отдалечената улица в Букурещ. Понеже тая квартира била твърде далеч от печатницата на Каравелова, гдето работел Киро, то тоя последният си отивал само в събота вечер; а Ботйов бил постоянният квартирант. Господарят на къщата, стар арменец на име дядо Киркор, ненадейно дохожда един ден в печатницата на Каравелова и търси Тулешкова.

— Преди да отида на полицията, рекох да дойда по-напред при тебе да си поприказваме двама, па тогава да видим какво ще да се направи — казал старият арменец на Тулешкова. — Имаш ли ти известие какви хора живеят в твоята стая? Пет-шест души, непознати мен личности, деня и ноця стоят под ключ в стаята. Една неделя става, как ги следя, но нищо не можах да открия и издиря каква работа вършат. Такава тишина пазят, щото човек би помислил или че спят постоянно, или пък че се молят. Можах да забележа, че всеки от тях има ключ, с който отваря и затваря, като излезе. Тия хора не ми се харесват мене, страх ме е от тях. Сега са всичките в стаята, хайде да отидем заедно да ги видиш и ти.

Киро Тулешков уверява, че и той не знаел нищо, и той се удивлявал заедно с дядо Киркора. Спрели се пред вратата на стаичката и Тулешков извадил ключа, който имал при себе си, да отвори. Напусто, защото ключалката била запушена отвътре с друг ключ. Тулешков се разлютил и почнал да вика и да хлопа, но гробна тишина. Викал на румънски, обърнал на български — гостите му пак неми. Уплашил се да не са някои разбойници, да се крият от полицията, но му хрумнало и на ума за нашия човек да не е свикал някое заседание от любимите нему хора и решава важни работи. На основание на последното предположение той каазал на арменеца да се отстрани малко. Тогава чак се отворила вратата и Тулешков видял в стаичката си Узунджовския панаир.

— Какво си се развикал бе, маскара? Влизай де! — му казал Ботйов, който отворил вратата, колкото да се нацеди Тулешков вътре, който бил гологлав, разчорлавен и със запретнати до лактите ръкави, почернял и изгорял от кюмюр и огън.

Стаичката на Тулешкова имала следующото дередже: в собицата, гдето имало място и за готвене, горял силен огън, на който врели няколко железни съдове с неизвестна жидкост. Отстрана имало едно

малко духалце, с което един раздухвал, а други бъркал в гърнетата. Върху една масичка имало около 20–30 малки гипсови чашички, наредени като батарея. К. Тулешков влязъл като в небрано лозе. Освен Ботйов в стаичката се въртели още 4–5 души, всичките със запретнати ръце, всичките изпотени и почернели. Онова, което поразило и вразумило Тулешкова, било това, че на земята, върху едно простряно палто, имало турени, около 500 рубли, нови-новнинички, но още неогладени. Тулешков разбрал, па и читателите са разбрали вече, че тук се секат калпави пари: повечето руски рубли, турски лири, бешлици и пр. Майсторът им бил Петър Дългият, наречен Татмата, родом от Болград, златар по занятие. Останалите другари били: Димитър Македонски, Иванчо Бесарабчето и племенникът на Ив. Адженова. И като влязъл Тулешков, те следвали да си работят, не се стеснявали от неговото присъствие, понеже и той чалдисвал малко на тая черга. Той протестираше и обявил на тия ортаци на султана и на цар Александра, че ако не напуснат още тая минута почтената му квартира, ще да ги предаде сам. Разяснил им, че стопанинът на къщата, старият арменец, е в подозрение, вече, работата е открита.

Нашият поет изгледал твърде накриво своя ученик Тулешкова, котото слушал да му чете морал, да продава краставици на бахчованджията. Казал му, че тия интриги са от страна, на Л. Каравелова, и заповядал на другарите си да събират чуковете и си потърсят друго прибежище. Ботйов оотанал с Тулешкова, който го завел да обядва, и дал дума, че няма да ходи вече при тях, т.е. при Петра Татмата. Но същия още ден, като останал сам, затекъл се да ги намери в новата им квартира. Тъкмо-що да отвори пътната врата, видял, че полицията с двама-трима комисари заграждала вече жилището им! Без да се усети, в няколко минути се намерил той в печатницата на Каравелова, с една реч, простият случай го отървал от участта на другарите му, които били хванати и осъдени на осем години във влашката тузла.

На скоро време после това произшествие, което можем да кажем, че е последно в живота на Ботйова, тоя последният седял една вечер коляно до коляно с Л. Каравелова до неговото писалище, затрупано с книги и ръкописи. Христо бил спокоен и държал такова настроение, като че се е вече покаял, готов е да се занимае с умствена работа, да се

опрости с досегашните си другари: Флореска, Дишката, Татмата, Кьосето и др. От най-напред разговорът бил натегнат между двамата писатели, повече говорел Каравелов, а по-малко Ботйов. Съвети, упрекувания, изобличения, морал и осъждания се слушали в думите на първия, държал той ролята като баща към син. Ботйов се прозявал — повече от глад може би, — възразявал тук-там и често изговарял: „Глупости.“

— Колко време, как не си вземал в ръката си перо и не си прочитал ни една книга? — попитал Л. Каравелов.

— Откогато издавах Дума, значи, две години — отговорил нашият с презрение и ирония.

Каравелов си завъртял главата и почнал да изброява на своя събеседник колко нови книги по разни клонове на литературата и науката са се появили в разстояние на това време, които той е трябвало да следи и изучи. Минали по други предмети на книжнина, публицистика, политика, революция и пр., и пр., дошли най-после до това заключение, че се трябват хора, които липсват, че е нужна трескава работа, че най-после той, Каравелов, се е убил да работи денонощно, да тегли сетна сиромашия, да излазя между хората да се разходи на трите месеца един път. Нашият покаян герой, който разбирал най-добре, че думата се отнася и до него — да си налегне парцалите и почне да помага на действително убития вече труженик, — дал тържествено обещание, че отгук нататък ще да си запаше паласките, т.е. ще да вземе перото.

Любен Каравелов останал твърде благодарен от тия обещания на покаяния. Освен участието му във в. „Независимост“ Каравелов му наименовал още няколко отделни книги, които трябвало да се преведат на български, като „Пътуването на генерал Липранди по България“; „Историята на дунавските българи“ от Иловайски; „Кремуций Корд“ от Н. Костомарова и много още други.

— Засега покрай другите ни занятия отделяй по няколко часа на ден да преведеш на български аритметиката на Михайлова — казал Каравелов. — Тя не влиза в нашата задача, но Х. Данов се моли да му преведем няколко учебници от руски, с които хем ще да подпомогнем нашите училища, хем ще да излезе някоя пара за дневна прехрана.

Ботйов кимнал, че е съгласен. И почнал превода на поменатата

аритметика, за да докаже, че се е покаял. Тая аритметика носи заглавие: „Уроци за първите четири аритметични правила и за счетоводите, от Михайлова (превод от руски), издава книжарницата на Х. Г. Данова и С-ие в Пловдив, в Русчук и във Велес, 1873 г., печатница на Г. Иванова, стр. 112, цена 7 гроша.“ Тя е била предназначена за българските училища в Турско. Читателите ще да помислят, че Ботйов сериозно се е разкалял вече да не бъде Ботйов, и че оттук нататък само ще да слуша и ще да се занимава; че най-последно, за да си отвори врата и за в бъдеще, ще гледа с четири очи, щото да се препоръча с първия си труд както Каравелову, така и Данову, т.е. да го почетат и втори път. Далеч такава клевета от нашата махала! Ботйов е това, а не други.

Докъде края преводът на аритметиката е вървял добре. Нещо повече. Преводът, примерите и упражненията са така нагласени, като че четеш роман. Те заключават в себе си и география, и етнография, и правописание, и характеристика, и пр. Тук не е сакат и сляп превод. И в сухите цифри и правила Христо е оставил блясък от своя талант, от своята калоферска оригиналност. На свършване, в рубриката „Задачи за упражнение“, той се сетил, че е Ботйов, че е решен да умре за своята идея, че не трябва да остане сух и в тоя строго специален предмет. Като се е наблягал, че заглавието аритметика ще да бъде гарантирано от всякакви цензури и подозрение, взел и нахакал следующите примери на най-крайната коричка:

„Султанът има 800 жени, които всяка година се умножават с по 75. Колко е достигнал харемът на негово величество в разстояние на 10 години?

Асен и Петър освободиха България от игото на гърците в 1190 г. След 206 години България падна под властта на турците. В коя година отечеството ни изгуби своята свобода?

Един селянин карал за продан в града 16 кила жито, заспал на пътя и черкезите му откраднали 5 кила. Колко кила са останали на селянина?

Турците покориха Сърбия в 1459 година и владяха над нея цели 371 години. В коя година Сърбия доби свободата си?

Мохамед II превзе Цариград в 1453 г. Днешният султан Абдул Азис се възкачи на престола в 1861 г. Колко години има от превземането на Цариград до възцаряването на Абдул Азиса?

България падна под властта на турците в 1396 година. Колко

години тя добрува под сянката на султаните? (До която година искате.)

Борис, цар български, приел християнската вяра в 862 г., а Владимир, княз руски, в 988 г. Колко години българите са се покръстили по-напред от русите?

Турската държава за 1873 г. е имала 20637210 лири приход, а разход 21404450 л. В разхода влазят и разноските за народното просвещение, които са били 82025 лири, и цивилната листа на н. в. султана, която е 1126840 лири повече, отколкото са разноските за просвещението. Намерете: колко лири са не достигали на държавата в 1873 г. и от колко лири се състои цивилната листа на н. в.?"

Току подир тоя пример за негово величество султана следва следующият:

„Свинята се праси 2 пъти в годината, средно число по девет прасета. Ако имаме 12 свини, то за две години колко щат да станат, ако половината от опрасените първата година се опрасят и те два пъти през втората?"

Няма никакво съмнение, че тоя пример за свинете е турен нарочно подир примера за султана за подигравка и насмешка.

Аритметиката излязла от печат, но нито Каравелов имал причини да я разглежда, нито пък сам издателят и` Х. Данов. Аритметика, кой се интересува от нея? На един пловдивски учител, мислим, паднала тая чест, който случайно взел учебника и щом прочел за свините, турени наред със султана, за годината, когато България и Сърбия си изгубили свободата, и пр., огледал се да няма някой наоколо му и скоро се затекъл в книжарницата на Данова. Същата нощ книжарите си направили сами обиск, като унищожили всичките екземпляри. Данов написал твърде горчиво писмо на Л. Каравелова, като му казал, че той щял да запали такава свещ нему и на българските училища, което не би били в състояние да направят и най-заклетите на България врагове. Каравелов се възмутил и взел да прегледа аритметиката, от която се уверил, че първият има право. Дошла работата до нашия преводач, поискал Каравелов от него обяснения.

— А бе, Ботйов, аджадисай ме най-после, джанъм! Не ми ли стигат други бели, ами и от тебе да тегля? Не е ли срамота и от хората, не е ли жално и за тоя човек (Данов), който ни е почел като хора и който ще ни плаща? — викал Любен и искал обяснения.

Ботйов и обяснения за подобни работи. Той отворил уста пред Каравелова и така охотно се засмял, щото Каравелов го гледал, сърдил се, ругал, а най-после и той се засмял.

В същото това време, пак по настояването на Каравелова, той започнал хумористически вестник под название Будилник, който се печатал в печатницата на „Свобода“, т.е. на Каравелова. Първият брой е излязъл на 1 май 1873, на среден формат, с карикатури. „Будилник“ ще да излазя — е казано в заглавието — три пъти през месеца — веднаж с карикатури и два пъти без карикатури. Цената в Румъния за година е 12 фр.... Писма, дописки и пари се изпращат до Х. Б. Петкова, улица „Вергулуй“ № 32. Редактор е подписан: Х. Петков. Начело под заглавието на вестника има такава една картина. Ръка държи една камбана с голям топуз, който удря. От права страна е полумесеца, а под него се виждат да бягат един през други хора, българи, с издигнати ръце, като че ги поливат с гореща вода. Най-отзад бяга един поп така в безпорядък, щото расото му хвърчи. На лява страна се подават шиповете на слънцето, гдето така също българи, нападали по гърба си, дигат ръце и крака. Всичко това от гърмежа на камбаната. На четвърта страница са изобразени три карикатури. Първата представлява Турция за Виенското изложение с тоя надпис: „Османската империя отива на Виенската изложба заедно със своите щастливи поданици, т.е. с Антима IV (вселенския патриарх) и с Антима I (нашия екзарх).“ Най-напред върви един турчин с кофа или ибрик в ръката; подир него друг турчин, с фес, от цивилизованите, който има само глава човешка, а тялото му е хрътка. Това чудовище, половин човек и половин хрътка, носи на гърба си султан Азиса, повит с пелени като дете. Сетне иде на ред един турчин от старите, с голяма като шиник гъжва, който носи в ръцете си една пията, на която е написано „пилаф“. До него стои един арапин, устните на когото приличат на тютюнева табакера. Това първото отделение на групата. Второто отделение носи гръцкия патриарх. И той направен на малко дете, един грък с моралийски фес го носи върху една табла, а подир следва друго едно паликаре с фустанела, което носи на главата си светата комка. Най-подир е отделението на нашата екзархия. Сам екзархът с патерица в ръка и със завързани очи, а един дрипав българин му сочи с ръка да следва подир първите отделения. Над главата им се вие знаме с рак по средата; знамето се държи от един

човешки скелет, върху гърдите на когото има написано „Напредък“.

Втора фигура е една кола, затворена като ония, с които хващат кучетата по големите градове. Вътре са затворени двама владици, седнали един срещу други, над колата стърчи камбана, наоколо стоят полове и граждани с цилиндри, а един цилиндралия с прът в ръката ходи да лови деца да ги запира в клетката. Самата кола се тегли от един дебел чорбаджия с фрак, комуто на корема е написано „чувство“, а на задницата — „ум“. Третата фигура е български даскал с тояга в ръка, който бие своите ученици.

Програмата на вестника в първия брой, на първата колона е следующата: „O, tempora, o mores!“ Седя и се чудя — защо човек се сърди, кога му речеш: магаре, свиня или вол; и не се сърди — дору още се радва, — кога му речеш: пиленце, гълъбче, славейче, дору още котенце и теленце? Дали славеят принася повече полза в обществото на човеците, отколкото благородната свиня, тази производителна сила в природата на животните, на която само като погледне човек, наумява му нещо аристократическо, нещо възпитано и на дължина, и на широчина? Дали пилето има повече мозък, повече ум, отколкото почтеното магаре, този философ не само между животните, но и между човеците? Или пък гълъбът е по-непорочен и по-достоеен в нещо от скопения вол, туй подобие на нашия търлелив народ? Но иди и речи такава дума на нашите, например (ний все с примери ще говорим), литератори, поети, вестникари, чорбаджии, учители и прочии раби божи, та виж какво ще ти се струпа на главата от всичките тези труженици в полето на глупостта. Музикословеснейшият господин Пишурка за честта на музите и на неговата „госпожица правда“ и „мадам Кудкудячка“ ще те повика на дуел, или, поетически да кажа, на полето на честта. Мудроглупейшите и изряднейшите последователи на нашия Сумароков (нека се не сърди г-н Войников, че му дадохме това име. Сумароков е малко по-долен поет от великия Тредяковски) — почтените господа Пърличев, Сапунов, Пискюллиев, Оджакков, Станчов, Фингов, Деревеев (у-ху!), щурците на Блъсковото училище за мишките и всички нищи духом и богати глупостию, — всички ще те потеглят, щеш не щеш, на съд пред парнаските богове, дето, разбира се, председателствува философът с дългите уши; а други, за кои истината не е тъй тежка и горчива, сир. онез табан-суратларъ, на които и в очите да плюеш, те ще

казват, че е божа росица — каквито са благородните напр. Иванчо х. Пенчович ефенди, Христо Арнаудов ефенди, Никола Генович ефенди, сладкото перо Михайловоки, учителската фабрика Груев, синът на Мита Патката Павлов, сиамските братя Балабанов и Овчов, букурешката „Добродетелна дружина“ за обирание на умрелите и все и вся дебелокожа породица чорбаджийска — всички ще кажат: „Оставете този чапкънин: човек без работа, заловил се да ни гложде цървулите и да маскира пречистите ни лица, създадени по образу и подобию божию. А! Незлобливи пиленца, гълъбчета, славейчета и теленца! «Будилникът» не ще бъде тъй глупав, защото не му е изпила още кукувица ума, като на «Звънчатий Глумча» (глупчо трябвало да се каже), и тъй безбожен като покойния «Тъпан», та да унижава умните, полезните и трудолюбивите животни с вас, подвижници на пищеварението. «Тъпанът» беше омаскарил веднаж една магарица, като казваше, че тази почтена майка родила букурешките български нотабили; но за туй и господ го наказва, та нема рахат и на оня свят. «Будилникът», който знае, че страхът от бога е начало на премъдростта, а почетта към старите — начало на добродетелта, ще се пази като от огън от такива неща — да унижава животните. Неговата програма ще бъде: да гуди всяко нещо на мястото му и всичко да краси с боите му. А ако има нещо общо между споменатите в тая молитва раби божи и животни, то българокият зоолог и доктор (ъ-хъ! доктор ами?) Начо Планински, който беше написал едно време «Зоология за българите», нека се потруди да реши тази велика задача, този всемирен въпрос, та на куковден, когато се напечати тази книга, да види ученият свят какво ще рече «Зоология за българите». Дотогава ний ще се препираме, че нито Генович, нито Найденов имат нещо общо с животните и с човека. И наистина, какво общо напр. между занятията на магарето и работата на ефендите и черибашият? Философът с дългите уши носи на гърба си: дърва, вода, брашно, хора и с това принася голяма полза, а ефендите издава органа на шпионите «Турция», а черибашият — органа на идиотите «Правото», и с това принасят вреда; философът върши само онова, що може, а черибашият всичко, що не може; магарето никога не лъже, а ефендите го е срам да каже някога право; магарето пости и затова ще отиде в християнския рай, Генович яде пилаф и ще отиде в кочината на Мохамеда, а черибашият, който в турско село държи рамазан, а в

българско яде сланина, той на оня свят ще яде от коритото на Гилдебранда.*

[* Германският поет Хайне видял на оня свят, че папа Григория VII ядял из едно корито човешки лайна.]

А-ха! Има едно нещо, за кое, ако се улови българският зоолог, ще може да обори мнението ни. То не е тъй важно, та можехме да го премълчим, но «понеже, обаче сърцето ми плаче за моя народ», както казва г-н Великсин в едно стихотворение, ще го кажем: юларят! Юларят и самарят! «Звънчатий Глупчо», вместо да говори глупости, добре би сторил да прикачи юларя на ефендите, а самаря на черибашият, па хайде като сюрюджия на изложбата във Виена, та да видят и европейците какви стоки има българският народ, когото едни наричат «немци на юг», други — «английци на восток», а той не е друго освен вол в хомот, роб на бръснатата глава и на калимавката, роб и сам на себе си.“

Първият и вторият брой са излезли редовно, но до 3-и кризата се появила, защото е поместено следующето известие от редакцията:

„«Будилникът» позакъсня, но не по наша причина, а по причина на пощата и книжарницата, отдето купуваме книга. Власи! Не разбират български, та да им разправиш, че трябва да дават и те книга и марки тъй, както даваме ние вестници. Книжаринът, види се, разбира, но казва, че няма такава книга, каквато искаме ние — на юнашка.

Затова молиме нашите настоятели да ни явят: де колко спомоществователи имаме, а нашата че-че-че-честна публика да... тя знае какво — да имаме с какво да вадиме очите на власите“.

„Будилникът“ е умрял твърде скоро от собствената своя смърт по тая единствена причина, че не е имало редакторът му с що „да вадим очите на власите“. Ние имаме на ръка само три броя — 1-и, 2-и и 3-и. Дали повече броеве са излезли, не може да се знае положително; ако и да е излязъл, то е само един брой. И в тия три броеве изобилствуват стихотворения, както и в браилската „Дума“. Между другите, повечето сатирически, напечатани са известните „Патриот“ и „Гергьовден“. В третия брой е началото на един прекрасен разказ под заглавие „Това ви чака“, които ние поместяме в литературната сбирка на настоящата книга. И след прекратяването Ботйов продължил да се навърта при Л. Каравелова и в печатницата му. Макар и против волята му, почти

насила, но все работил той, било с вестника, било в отделни преводи, като „Разкази за старовременните хора“, „Произхождение на Дунавските българи“ (от Иловаиски) и пр. Коректурата и поправянето на дописките, които идели за „Независимост“, се вършели от него.

А що е той получавал за своя труд? Нищо. Само една прехрана. Па е въпрос, дали е имало и у Л. Каравелова да му заплати повече. А Ботйов да седне да се пазари, да се условия за пет и десет, това било престъпление за него. Любен имал само една стая, която му служила и за спалня, и за гости, и за писалище, и за всичко. Зимно време, като ставал заран, до гърба му се натрупвало няколко пръста сняг. Така живеел господарят, а Ботйов, който нямал на нищо съдружество, по само себе си се разбира, че на подолно дередже трябвало да стои. Сред печатницата имало една стълба, която водела на втория етаж на заведението. Тоя етаж бил таванът, без прозорци и без нищо, което да прилича на жилище. Там заедно с всичките работници си отпочивал и нашият герой от своите дневни трудове. Цяла нощ на тавана шум до бога се чува. Около малката ламбичка насядали всичките работници и слуги, всичките мълчат, а Ботйов само приказва за такива работи, които се нравят на подобни хора и ги карат да не заспиват до среднощ. Л. Каравелов, който си бие още ангелите с перото в ръка, отвори вратата и вика:

— Христо! Млъкни бе, джанъм! Млъкни, че аз пиша. Аман бе кардаш, тая твоя уста няма ли се затвори?

Доктор Чобанов, един от близките приятели на Ботйова, като гледал мизерното му положение, подействувал и го принудил да стане учител в Букурещ на българската колония. Той отказвал с извинения, че ще да има на главата си чорбаджии, с които не е на мнение да живеят. Най-после се съгласил. Тогавашното училище се помещаваше при българската капела. Месечната плата на Ботйова била около 70–80 фр. на месеца.

От тая епоха на неговия живот, 1874 г., ние притежаваме само следующото негово писмо, което показва, че в някои работи той става доста умерен:

Букурещ, 22 септември 1874 г.

Побратиме Драсов!

Писмото ти от 11 септември получих, но не можах да ти отговоря тутакси, защото бях затрупан твърде много с работа. Радвам се, че си здрав, но и аз те не бръсна. Делото отива зле, ако аз и да си изпълнявам обязаностите по възможност. Мушкам, но кого? И тия ли, които са избрани да мушкат? Когато замина оттука К. Цанков (избраният), то му дадох билети, за да даде в Браила, в Галац и в Болград и му наумих решението на събранието — да се събере едно количество от 20 лири и да се изпроводи на отсрещните да си завършат работата. На 20 септември и аз получавам писмо из Браила, в което ме съдят, че им не изпращам билети. Това ще да каже, че Цанков е забравил не само решението на събранието, но и ума си под полите на някоя фея.

Както и да е, работата ще да се поправи, но защо ми е, когато ние още от пръв път се показахме неточни в изпълнението своите обещания! Аз писах в Галац и питам Рафаила приемал ли е той билети или не и ако е приемал, завършил ли е някоя работа; но нямам още отговор. Из България така също нямам никакво известие. Там трябва да са пиени или заспали. Днес им пиша пак — дано ги събудя. На Панайота (войводата) още не съм писал нищо, защото се боя да го не излъжа някак си невинно. От всичките ч.р.к. само Слатина се показва малко по-деятелна. Колкото за Гюргево, сега чакаме да видим какво яйце ще да снесат. След малко време ще да ти пиша пак.

Питаш ме решил ли съм се да взема изданието на вестник „Независимост“, или се боя. Какво да ти пиша? Аз се, байновата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по водениците и да мисли, че това прави за отечеството си. А аз съм изпитвал тая неприятност едно време, когато се бях положил на обещанията на знаменития патриот (който сега ще да се потурчи) Войникова. Но тя ще да кажеш, че в такива случаи човек не трябва нищо да жалее. Добре. Нека ме обвини някой в користолюбие и нека каже, че аз не съм презрял даже и това, с което съм можал да бъда много по-полезен на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голямата добродетел в света е любовта към отечеството, но какво да правиш, когато са малцина ония хора, които да разбират, че тая добродетел естествено е основана на друга — на любовта към ближния?

У нас е така: останеш без парче хляб, то ти си слуга, а станеш ли слуга, то ти си роб и тебе се не дава да работиш нищо човеческо, нищо самостоятелно. Ти трябва даже нищо да не знаеш. Това съм аз изпитвал и затова се боя да оставя училището и да взема вестника. Но между думите боя се и неща има голяма разлика, затова пиши ми и посъветвай ме какво да правя. При мене са и двамата ми братя, за които няма кой други да се погрижи освен мене. Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене. Допъти повече. Прощавай.

Ботйов

Между другото, писано от него в „Независимост“, което е мъчно да се отдели, освен стихотворенията той написа още няколко писма под заглавие Послание от небето. Тия писма са написани по повод смъртта на известния български оригинален патриот Н. Д. Пандурски, родом от Трявна, а емигрантин в Букурещ. Нему се дължи издаването на ред патриотически картини: за Хаджи Димитра и Стеф. Караджа, за Тотя, за Ангел Кънчев, влизането на Симеона в Цариград и пр., които картини имаха своята епоха. Оригиналноста на покойния се състоеше в това, че той псуваше постоянно кого где завърне, натриваше се около големите хора, искаше да знае тайните на народното дело, па никой му не казваше по причина на сприхавия му характер и обичая му да разгласява всичко, щото чуе, не с лоша цел, разбира се.

Един път, когато щяло да става събрание от множество представители на революционните комитети, Пандурски подушил това и цял ден припкал ту до Каравелова, ту до Ценовича и други — да пуснат и него. „Моля ви се, моля ви се, покажете един като мене, който да е заслужил толкова на България със своите картини?“ — говорел той.

Не го приели. В зданието, гдето ставало събранието, сиромашът обикалял като луд. Най-после навдерила една стълба, възправил я под прозорците, които, като лятно време, били отворени. Без да го съгледа някой, надникнал в стаята на събранието и извикал колкото си може:

— Всинца сте магарета!

Това казал той и одраскал из стълбата надолу, да го не достигне някой; но никой се не мръднал, тъй като знаели кой е Пандурски, само се изсмели.

Друг един път, на Св. Кирил и Методия, гдето били събрани на угощение всичките българи, станал и Пандурски да пие наздравица. Изправили се на крака всичките, но примират от смях, като гледат дребния Пандурски, че и той ще да говори реч. „Господа!“ — казал той и се спрял, по причина че не му идело на ума какво да каже по-нататък. Още по-голям смях в публиката. „Братия българи!“ — повторил той подир няколко минути и пак замълчал. Смяхът се подигнал вече официално.

— Вагабонти и подлеци! — извикал Пандурски и станал невидим.

На погребението му се стекли всичките български емигранти в Букурещ, гдето бил Каравелов и Ботйов. Усопшият, в смъртното си състояние, пак възбуждал смях в присъстващите. Станало въпрос дали с поп да го погребат, или просто така, защото той не обичал яко поповете. Ботйов взел на себе си грижата той да замести попа. Като го погребли, на гроба му писнала една гайда и се изиграло едно хоро, всичките се напили за „бог да прости“. После това произшествие вече Ботйов написа „Посланията от небето“, гдето той излива своите саркастически ядове на всичките обществени несподи и деятели, разказани уж от устата на покойния Пандурски.

IX

Година и повече време след дохождането на Ботйова в Букурещ случи се твърде важно събитие в средата на революционната емиграция. Л. Каравелов, душата на новите революционни идеи, стълбът на техните действия, председателят на централния комитет и пр., и пр., избяга от политико-революционното поле, сложи своето четиригодишно знаме. Вестникът му „Независимост“, органът на революционните движения, престана окончателно на 12 октомври 1874. Това преставане не е случайно, не е по нужда и от нямане на средства, както са умирали вестниците на Ботйова. То е обдумано, скроено отрано и предрешено. „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна досегашното си занятие“ — се говори в известието за спирането, което се отнася не просто само към читателите или абонатите, а и към българския народ.

Тия „обстоятелства“ не са друго нищо освен отчайването на Л. Каравелова, че делото, в което той е имал толкова вяра и надежди, делото на революцията, дало толкова много жертви, а полза никаква. Обесването на Левски, на Общия, убийството на А. Кънчева и друга още много произвели в уморената душа на писателя твърде горчива реакция. Пожелал той да си отпочине, да се впусне в друг род деятелност, по-мирна и по-привлекателна за него може би. Той поиска да стане чист литератор, с която цел основа и издаде наскоро, 15 януари 1875 год., книжовното списание „Знание“, познато на всички читатели.

Естествено, че нашият герой трябваше да бъде повикан да завземе неговото място, да ръководи публичното мнение в революционните сфери. Сам Л. Каравелов го е поканил да продължи деятелността на в. „Независимост“, като му отстъпил и своята печатница. И така, два месеца след оттеглянето на Каравелова от политическото поле, след спирането на в. „Независимост“ появява се на бял свят последният негов революционен вестник „Знаме“. Първият брой е излязъл на 8 декември 1874 г. на среден формат, а не каквито бяха „Думата“ и „Будилник“. Вестникът излиза веднаж в неделата — неделя, цената му е за България 171/2 фр. Програмата му е като оная на „Свобода“, „Независимост“ и на неговата „Дума“. Той сам казва в първия си брой, че ще да служи на ония същя идеи, на които е служила „Независимост“, с тая само разлика, че вместо да води война с оная партия, с която се е борила „Независимост“, той ще да бъде по-деликат.

Ето програмата му:

„Dreptulù de a vorbi aci l'amù de la tarra ear nu de la domnià vostrà; ve rogu dar sa'mi repectati cuvântulu!“

L. Costin

Правото, за да говоря тука, ми е дадено от отечеството ми, а не от вас. Моля ви да ми почитате думите! Тия думи е изрекъл един от румънските депутати в камарата в 1872 г., когато партизаните на правителството повдигнаха шумотевица и поискаха да заглушат гласа на справедливостта и негодуванията на патриотизма. Тия думи повтаряме и ние днес, в началото на своята журнална кариера, когато „Независимост“ после дълга и упорна борба против настоящата горчива

съдба на нашия народ каза своята последня дума и с достойнство слезе от трибуната, и когато ние, уверени, че посеяното на нашата народна нива семе рано или късно ще да принесе своя плод, не можахме да отстъпим пред необходимостта да се подкрепи идеята за нашето освобождение и решихме се да развием „Знамето“ на нашата революционна партия. „Добре, добре! Но към кого именно отправяте вие гореказаните думи на румънския патриотин?“ — ще да попитат някои от нашите читатели. Към вас, господа, към вас, отговаряме ние и бързаме да се обясним. Нашият нещастен български народ няма камара, няма трибуна, отдето да изкаже своята воля, своите нужди и своите теглила. Единственото негово средство в това отношение се явява неговата журналистика.

Но кой от нас не знае в какво жалостно положение се намират нашите цариградски вестници и каква незавидна роля е играла по-голямата част от нашите емиграционни публицисти?

Ако погледнеме с безпристрастно око в стълповете на нашите цариградски хавадиши, то от първия поглед още ще да се убедиме, че под дебелия сянка на босфорските идиоти друго нищо не може да процветява освен политическа лъжа, литературна подлост, дипломатическо раболепие и всякакви други верноподанически добродетели. „Елате, казват нашите доморождени политици-патриоти на народа, елате да обиколим престола на н. в. султана и да запеем песента на Лазаря... Трохите, които падат от държавната трапеза на нашия милостив баща, стигат, за да се подкрепи историческият стомах на нашия народ, стигат, за да се поддържа неговото етнографическо съществуване на Балканския полуостров, стигат, за да се осигури неговото политическо бъдеще между другите южни славяни.“ А народът? Народът продължава да прекарва с християнско смирение дните на своята безконечна страдна неделя, брои часовете на своите неносни страдания и чака възкресението на мъртвите... Но дванайсетият час е вече настанал и той все още се надее за милост от своите тирани и все още вярва думите на своите сити и самозвани предводители, че новият живот, когото те основават на някакви си неизвестни дуалистически начала, ще да дойде постепенно заедно с науката и с образованието. Благи надежди и похвални намерения! Но да видиме до каква степен те постигат своята цел.

Ние сме съгласни, че както окото е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са необходими за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичко това са необходими такива условия, които за нещастие у нашия народ не съществуват. Вратата на нашия обществен живот зее и въпросите, които е изработило човечеството в продължението на цели векове и които нашият народ е проспал под петите на азиатските варвари, влизат в нашата обществена къща заедно с вятъра и заедно с него излизат, без да оставят каква-годе дияра в нашето безвизходно рабско положение. Народът, притиснат и нравствено, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята обляна с кръв и със сълзи земя и едвам ли счита себе си за нещо по-горно от своя добитък. А ако понякогаш, и да се появява у него стремление да излезе из това окотско състояние, то това стремление се не простира по-нататък от онзи инстинкт, по който и волът желае да строши хомота, и птицата да изхвъркне из кафеза, и рибата да изскокне от мрежата.

Разбира се, че при такова едно безотраднo положение на нашия народ длъжността на всеки честен и способен патриот е да се поддържа и да се развива тоя инстинкт. Но в това отношение нашите цариградски патриоти-журналисти изпълняват ли своята длъжност? Колкото и да е прискръбна нашата присъда, ние ще да отговорим отрицателно. Цяло половин столетие вече става, откакто ние броиме епохата на нашето възрождение, и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народа ние, при всичкия си оптимизъм, не можеме да забележим решително никакво улучшение в негова многострадален живот. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода и за което и у нас даже е пролеяно немалко едно количество кръв и мастило. А ако е това така, то как щем ние да придобием тоя неизбежен и досега още ненапълно разбран атрибут на човеческото щастие? Чрез наука ли? Чрез образованието ли? Или чрез оная просяшка песен, която са пели, па и досега още пеят множество поробени и образовани народи?

За да отговорим на тоя въпрос, ние сме длъжни да се обърнем към нашата емиграционна журналистика и да разгледаме какви средства за спасение са приписвали на народа нашите патриоти и доколко добросъвестно са изпълняли те своята свещена обязаност към отечеството си.

От началото на 1867 година, когато първият български революционен комитет издаде своя знаменит мемоар, с който се свършваше дейността на покойния Раковски, и до днешния божи ден в Румъния са се издавали в различно време повече от 10-на политически вестници. Ако разгледаме с особено внимание както дейността на комитета и на някои и други отделни личности, така и направлението на гореказаните вестници, то твърде лесно можем да се убедим, че и между тия нови политически течения са съществували няколко различни и даже съвсем противоположни методи. Хигиенистите из комитета, хомеопатите из своите кантори и гимнастиците из кафенетата при всичкия свой умствен и материален капитал и при всичката своя широка програма, наместо да пристъпят до радикалното лечение на народа, т.е. наместо да отрежат от неговото здраво и читаво тяло гангренната част на босфорската болест, те се заловиха да излагат своята неизпълнима диета в различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др. т. и най-после, след безполезния моцион на четите в 1867 г. и след необмисленото кръвопускане при Върбовка те резюмираха почти всичката своя политическа медицина в девизата на безцветния и продаденця по-после: в. „Народност“, която ни учеше на чист българоки език, че „само праведното удовлетворение на народностите ще да оздрави всеобщия мир“. Разбира се, че всичкото това учение не беше друго нищо освен една смела дуалистическа безсмислица, която трябваше непременно да изчезне като сапунен мехур, без да принесе каква-годе съществена полза на народа.

И наистина, напразно хористите на това учение, представлявани от „Отечество“ и от „Дунавска зора“, посягаха да уловят наследника на Мохамеда за ухото, да го доведат в Търново и да го венчаят за престола на Шишмановците; напразно те затваряха очите си пред истината и тропаха по чуждите врата за помощ и за милостиня. Народът, който знаеше, че никой не дава на слепците нито злато, нито сребро, а дава им такива строшени, изтъркани и калпави монети, които нийде вече нямат

никаква цена и които в калпазанското царство на банкротите се наричат гюлханета, хатихумаюни, хатишерифи, фермани и др. т., преклони глаиата си пред необходимостта, оплака няколко стотини свои жертви и задоволи се с решението на несъвременния вече черковен въпрос, Хористите извикаха: „Да живее тиранинът!“, свиха своите разноцветни знамена и завещаха на народа „да работи и да се надее“, да се учи и да чака или, с други думи, да мълчи и да робува. Видеше се, че после тая епоха, т.е. после решението на черковния въпрос, всичко трябваше да млъкне, всичко трябваше да се помири с нещастната съдба на българския народ и всичко трябваше да влезе в своя плесенясал петивековен гроб.

Но не тъй излезе. Оная здрава част на народа, която се беше откъснала от неговото живо и изранено тяло и която, разбира се, не можеше да гледа на неговите безчовечни страдания през призмата на дуализма, улови своя анатомически нож и под защитата на „Независимост“ събра своите сили в особен лагер и пренесе почти всичката своя деятелност над трупа на „болния човек“ и над тялото на страждущия български народ.

„Кръв, кръв! Кръв трябва да се пусне и на едина, и на другия! — извика тя в оная темна нощ, когато просяците, на един ред със страждущите, пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха никакво внимание даже и на сами себе си. — Единът трябва да умре, а другият ще да вземе своя одър и ще да тръгне в пътя на прогреса.“

Разбира се, че тонът, с който се излагаше така ясно учението на нашите радикалисти, оскърбяваше чувствата и деятелността на хигиенистите и те не приеха да вземат участие в общия консилиум за българската свобода. „Независимост“ захвана да негодува и излея всичката своя жлъчка както против тяхното учение, така и против самите тях. Но нямаше какво да се прави. За репутацията на революционната партия и за успешното разпространение нейните идеи трябваше или да даде друго направление на своите убеждения, или изгорещата си любов към народа да слезе от трибуната на своята партия. Тя предпочете последното и даде похвален пример за честност и за постоянство. Ние и` ръкоплещим. И така после преставането на „Независимост“ на хоризонта на нашата журналистика не остана почти никаква възможност, за да могат да се изказват болките и страданията

на нашия народ; не остана почти никакво средство, за да се поддържа онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива и който от ден на ден чака своя жътвар...

Какво трябваше да се прави? Да се мълчи ли? Но мълчанието би било престъпление за всеки един човек, който обича себе си, народа си и отечеството си.

И ето, в името на тая любов ние развиваме своето „Знаме“ и без никакво угризение на съвестта си, без никаква злопаметност и без никакви задни мисли подаваме ръката си на всяка една честна и патриотическа душа.

За интереса на общата цел ние оставяме настрана всякакви лични страсти и нападения и всичкото свое оръжие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода; с една дума, ние ще да служиме на оная съща идея, на която е служила и „Независимост“, но с тая само разлика, че с ония съществуващи вече у нас партии, с които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще да употребим тона на помирението и ще да бъдем колкото е възможно по-деликатни. Разбира се, че ако нашите убеждения намерят отзив и съчувствие между нашата многочислена емиграция, то нашата обща цел ще да бъде, каторечи, постигната; а ако думите ни се посрещнат със смях и с шумотевица, то и ние ще да се помириме с общата съдба на нашите емиграционни публицисти и ще да повториме думите на апостола Павла, които е повтарял в страшните години и нашият първоучител св. Методий: „Не сяду я на совете злих и с злодеями не пребуду, а примкну к невинним и окружу олтар бога моего.“

6-и брой от вестника му бил излязъл вече, когато той пише на своя приятел Драсова следующето писмо, което най-ясно определя положението му:

Брате Драсов!

Ако да би ти знаел в какво положение съм се намирал досега, то никак не би ми се сърдил, че не съм ти писал досега. Едвам сега съм се пооправил малко нещо. Учителството съм оставил още от ноемврия и на мое място е брат ми Стефан; това е добро, от една страна, защото ние сме тука три гърла, които трябва да ядат. Брат ми дойде с намерения да отиде в Прага и си свърши науките, но принуди се да остане учител! Аз

криво-ляво следвам вестника и както виждам, приема се добре от нашата емиграция. Не зная само аз отговарям ли на нейните надежди. Ако аз да би бил малко по-свободен и по-спокоен, то барем първите членове щяха някак си да бъдат по-обмислени. Освен вестника аз имам и други главоболия. А не мога да бъда машина. Отсреща ми се обещаха да ми намерят един или двама дописници, но — нищо! Мълчат си хората.

За „Мацини“* у нас има 370 абонати. Вчера съм ги привел в ред. Трябва сега да се види колко има у Д. Попова и у тебе, пък да се турне книгата под печат. Само едно ще да ти кажа на ухото: ти трябва да подканяш Каравелова, защото той сега има много работа в печатницата, та не зная как ще да я печати. А тая книга би трябвало скоро да излезе. Моят Липранди** замръзна.

[* Книга, която бил превел Дарсов.]

[** Книга, която превел Ботйов.]

Редакторът на Знание е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление.

Да ти разкажа сега за събранието. Отсреща и оттука дойдоха доста лица, но без никакъв резултат на работите си. Лицето, което обхожда България (Стамболов — р.) — нямаше го. Мнението на Каравелова и на Адженова беше да се избере едно пълновластно лице из България, само` да се споразумява с тях, само` да основава комитети, само` да влиза в споразумение с държави и с правителства и само` да управлява и администрация, и финансовата част на централния комитет. Това възбуди ропот и недоверие у отсрещните и отчасти у отсамните, което се изяви след малко време. Когато дойде Стамболов, то той ни разказа всичко за отсреща (работите там вървели добре), но отиде си някак си недоволен. Той искаше разпространението на Знание, за да може да обикаля България, но то му се не даде. Той имаше малка нужда за пари или нужда за малко пари, но не намери. На събранието се избра една комисия, която ще да приведе в ред отсамните работи до 1 март, която ще да свика пак събрание и която се състои от: Л. Каравелова, Цанкова, Адженова, Тома Пантелеева и от едно отсречно лице. Пантелеев е оставил мене на своето си място. Из Браила не дойде никой — види се,

че има някаква сръдня. Това ти пиша, но не зная да не съм излъган в своя песимистически възглед.

Стамболов дава добра надежда, та не зная — може на 1 март да се яви нещо по-сериозно. Тогава непременно трябва да дойде и Панайот. Ако можеш, ела и ти. Без тебе и без г. Панайота няма нищо пак да стане. Твоите бележки за устава и др. се не разгледаха даже. Мен не идеше да ги предлагам, а други не намери това за нужно.

Прощавай, че ти пиша така неразбрано и невежливо. Аз те благодаря, че ти барем ме насърчаш и че Стамболов ме само обича. Той ми се обеща да може барем 30–40 листа да разпространи в България от вестника. Сега пращам само 20. Пейов не пише, а в България работите вървят добре. На събраняето! На събра нието. Тогава трябва да се говори. Брате Драсов, потърпи и ти дотогава, пък ела, ако можеш. Пожертвувай времето си, ако то и да е твърде скъпо.

И как се пак случи! Когато имам най-много работа, тогава да ти пиша. Ей сега приех писмото ти от 16 януари.

Бъди здрав, весел и все с тия чувства.

Букурещ, 20. I. 1875 г.

Твой Ботйов

Забележителна е тая последователност у Ботйова, както ще да видят читателите, че във всичките си писма той говори, че все е зает и разхвърлян, все ненавреме получавал писмата; но имало надежда, че занаят ще бъде нареден и добре разположен. А това желаемо време всякога е бягало от него или, по-добре, той бягал от него.

До 11-и брой, т.е. до 16 март, вестникът е печатан в печатницата на Л. Каравелова и съчинението на тоя последния под заглавие „Записки за България и за българите“ се е печатило в „Знаме“ на подлистник. После тоя брой е произлязло вече известното скарване между двамата деятели и едномисленици. В същия тоя брой има такова едно обявление: „По причина на някакви си частни недоразумения с притежателя на печатницата «Свобода» ние сме принудени да печатим листа си на друго място.“ После се известява, че скоро в „Знаме“ щял да има своя, печатница. Това скарване с Л. Каравелова се тълкува различно, но според нашите изследвания то се е състояло горе-долу в следующото.

Първо, че Каравелов не допуснал да се печати в „Знаме“¹²³⁴⁵⁶⁷⁸⁹¹⁰¹¹¹²¹³¹⁴¹⁵¹⁶¹⁷¹⁸¹⁹²⁰²¹²²²³²⁴²⁵²⁶²⁷²⁸²⁹³⁰³¹³²³³³⁴³⁵³⁶³⁷³⁸³⁹⁴⁰⁴¹⁴²⁴³⁴⁴⁴⁵⁴⁶⁴⁷⁴⁸⁴⁹⁵⁰⁵¹⁵²⁵³⁵⁴⁵⁵⁵⁶⁵⁷⁵⁸⁵⁹⁶⁰⁶¹⁶²⁶³⁶⁴⁶⁵⁶⁶⁶⁷⁶⁸⁶⁹⁷⁰⁷¹⁷²⁷³⁷⁴⁷⁵⁷⁶⁷⁷⁷⁸⁷⁹⁸⁰⁸¹⁸²⁸³⁸⁴⁸⁵⁸⁶⁸⁷⁸⁸⁸⁹⁹⁰⁹¹⁹²⁹³⁹⁴⁹⁵⁹⁶⁹⁷⁹⁸⁹⁹¹⁰⁰¹⁰¹¹⁰²¹⁰³¹⁰⁴¹⁰⁵¹⁰⁶¹⁰⁷¹⁰⁸¹⁰⁹¹¹⁰¹¹¹¹¹²¹¹³¹¹⁴¹¹⁵¹¹⁶¹¹⁷¹¹⁸¹¹⁹¹²⁰¹²¹¹²²¹²³¹²⁴¹²⁵¹²⁶¹²⁷¹²⁸¹²⁹¹³⁰¹³¹¹³²¹³³¹³⁴¹³⁵¹³⁶¹³⁷¹³⁸¹³⁹¹⁴⁰¹⁴¹¹⁴²¹⁴³¹⁴⁴¹⁴⁵¹⁴⁶¹⁴⁷¹⁴⁸¹⁴⁹¹⁵⁰¹⁵¹¹⁵²¹⁵³¹⁵⁴¹⁵⁵¹⁵⁶¹⁵⁷¹⁵⁸¹⁵⁹¹⁶⁰¹⁶¹¹⁶²¹⁶³¹⁶⁴¹⁶⁵¹⁶⁶¹⁶⁷¹⁶⁸¹⁶⁹¹⁷⁰¹⁷¹¹⁷²¹⁷³¹⁷⁴¹⁷⁵¹⁷⁶¹⁷⁷¹⁷⁸¹⁷⁹¹⁸⁰¹⁸¹¹⁸²¹⁸³¹⁸⁴¹⁸⁵¹⁸⁶¹⁸⁷¹⁸⁸¹⁸⁹¹⁹⁰¹⁹¹¹⁹²¹⁹³¹⁹⁴¹⁹⁵¹⁹⁶¹⁹⁷¹⁹⁸¹⁹⁹²⁰⁰²⁰¹²⁰²²⁰³²⁰⁴²⁰⁵²⁰⁶²⁰⁷²⁰⁸²⁰⁹²¹⁰²¹¹²¹²²¹³²¹⁴²¹⁵²¹⁶²¹⁷²¹⁸²¹⁹²²⁰²²¹²²²²²³²²⁴²²⁵²²⁶²²⁷²²⁸²²⁹²³⁰²³¹²³²²³³²³⁴²³⁵²³⁶²³⁷²³⁸²³⁹²⁴⁰²⁴¹²⁴²²⁴³²⁴⁴²⁴⁵²⁴⁶²⁴⁷²⁴⁸²⁴⁹²⁵⁰²⁵¹²⁵²²⁵³²⁵⁴²⁵⁵²⁵⁶²⁵⁷²⁵⁸²⁵⁹²⁶⁰²⁶¹²⁶²²⁶³²⁶⁴²⁶⁵²⁶⁶²⁶⁷²⁶⁸²⁶⁹²⁷⁰²⁷¹²⁷²²⁷³²⁷⁴²⁷⁵²⁷⁶²⁷⁷²⁷⁸²⁷⁹²⁸⁰²⁸¹²⁸²²⁸³²⁸⁴²⁸⁵²⁸⁶²⁸⁷²⁸⁸²⁸⁹²⁹⁰²⁹¹²⁹²²⁹³²⁹⁴²⁹⁵²⁹⁶²⁹⁷²⁹⁸²⁹⁹300³⁰¹³⁰²³⁰³³⁰⁴³⁰⁵³⁰⁶³⁰⁷³⁰⁸³⁰⁹³¹⁰³¹¹³¹²³¹³³¹⁴³¹⁵³¹⁶³¹⁷³¹⁸³¹⁹³²⁰³²¹³²²³²³³²⁴³²⁵³²⁶³²⁷328³²⁹330³³¹332³³³334³³⁵336³³⁷338³³⁹340³⁴¹342³⁴³344³⁴⁵346³⁴⁷348³⁴⁹350³⁵¹352³⁵³354³⁵⁵356³⁵⁷358³⁵⁹360³⁶¹362³⁶³364³⁶⁵366³⁶⁷368³⁶⁹370³⁷¹372³⁷³374³⁷⁵376³⁷⁷378³⁷⁹380³⁸¹382³⁸³384³⁸⁵386³⁸⁷388³⁸⁹390³⁹¹392³⁹³394³⁹⁵396³⁹⁷398³⁹⁹400⁴⁰¹402⁴⁰³404⁴⁰⁵406⁴⁰⁷408⁴⁰⁹410⁴¹¹412⁴¹³414⁴¹⁵416⁴¹⁷418⁴¹⁹420⁴²¹422⁴²³424⁴²⁵426⁴²⁷428⁴²⁹430⁴³¹432⁴³³434⁴³⁵436⁴³⁷438⁴³⁹440⁴⁴¹442⁴⁴³444⁴⁴⁵446⁴⁴⁷448⁴⁴⁹450⁴⁵¹452⁴⁵³454⁴⁵⁵456⁴⁵⁷458⁴⁵⁹460⁴⁶¹462⁴⁶³464⁴⁶⁵466⁴⁶⁷468⁴⁶⁹470⁴⁷¹472⁴⁷³474⁴⁷⁵476⁴⁷⁷478⁴⁷⁹480⁴⁸¹482⁴⁸³484⁴⁸⁵486⁴⁸⁷488⁴⁸⁹490⁴⁹¹492⁴⁹³494⁴⁹⁵496⁴⁹⁷498⁴⁹⁹500⁵⁰¹502⁵⁰³504⁵⁰⁵506⁵⁰⁷508⁵⁰⁹510⁵¹¹512⁵¹³514⁵¹⁵516⁵¹⁷518⁵¹⁹520⁵²¹522⁵²³524⁵²⁵526⁵²⁷528⁵²⁹530⁵³¹532⁵³³534⁵³⁵536⁵³⁷538⁵³⁹540⁵⁴¹542⁵⁴³544⁵⁴⁵546⁵⁴⁷548⁵⁴⁹550⁵⁵¹552⁵⁵³554⁵⁵⁵556⁵⁵⁷558⁵⁵⁹560⁵⁶¹562⁵⁶³564⁵⁶⁵566⁵⁶⁷568⁵⁶⁹570⁵⁷¹572⁵⁷³574⁵⁷⁵576⁵⁷⁷578⁵⁷⁹580⁵⁸¹582⁵⁸³584⁵⁸⁵586⁵⁸⁷588⁵⁸⁹590⁵⁹¹592⁵⁹³594⁵⁹⁵596⁵⁹⁷598⁵⁹⁹600⁶⁰¹602⁶⁰³604⁶⁰⁵606⁶⁰⁷608⁶⁰⁹610⁶¹¹612⁶¹³614⁶¹⁵616⁶¹⁷618⁶¹⁹620⁶²¹622⁶²³624⁶²⁵626⁶²⁷628⁶²⁹630⁶³¹632⁶³³634⁶³⁵636⁶³⁷638⁶³⁹640⁶⁴¹642⁶⁴³644⁶⁴⁵646⁶⁴⁷648⁶⁴⁹650⁶⁵¹652⁶⁵³654⁶⁵⁵656⁶⁵⁷658⁶⁵⁹660⁶⁶¹662⁶⁶³664⁶⁶⁵666⁶⁶⁷668⁶⁶⁹670⁶⁷¹672⁶⁷³674⁶⁷⁵676⁶⁷⁷678⁶⁷⁹680⁶⁸¹682⁶⁸³684⁶⁸⁵686⁶⁸⁷688⁶⁸⁹690⁶⁹¹692⁶⁹³694⁶⁹⁵696⁶⁹⁷698⁶⁹⁹700⁷⁰¹702⁷⁰³704⁷⁰⁵706⁷⁰⁷708⁷⁰⁹710⁷¹¹712⁷¹³714⁷¹⁵716⁷¹⁷718⁷¹⁹720⁷²¹722⁷²³724⁷²⁵726⁷²⁷728⁷²⁹730⁷³¹732⁷³³734⁷³⁵736⁷³⁷738⁷³⁹740⁷⁴¹742⁷⁴³744⁷⁴⁵746⁷⁴⁷748⁷⁴⁹750⁷⁵¹752⁷⁵³754⁷⁵⁵756⁷⁵⁷758⁷⁵⁹760⁷⁶¹762⁷⁶³764⁷⁶⁵766⁷⁶⁷768⁷⁶⁹770⁷⁷¹772⁷⁷³774⁷⁷⁵776⁷⁷⁷778⁷⁷⁹780⁷⁸¹782⁷⁸³784⁷⁸⁵786⁷⁸⁷788⁷⁸⁹790⁷⁹¹792⁷⁹³794⁷⁹⁵796⁷⁹⁷798⁷⁹⁹800⁸⁰¹802⁸⁰³804⁸⁰⁵806⁸⁰⁷808⁸⁰⁹810⁸¹¹812⁸¹³814⁸¹⁵816⁸¹⁷818⁸¹⁹820⁸²¹822⁸²³824⁸²⁵826⁸²⁷828⁸²⁹830⁸³¹832⁸³³834⁸³⁵836⁸³⁷838⁸³⁹840⁸⁴¹842⁸⁴³844⁸⁴⁵846⁸⁴⁷848⁸⁴⁹850⁸⁵¹852⁸⁵³854⁸⁵⁵856⁸⁵⁷858⁸⁵⁹860⁸⁶¹862⁸⁶³864⁸⁶⁵866⁸⁶⁷868⁸⁶⁹870⁸⁷¹872⁸⁷³874⁸⁷⁵876⁸⁷⁷878⁸⁷⁹880⁸⁸¹882⁸⁸³884⁸⁸⁵886⁸⁸⁷888⁸⁸⁹890⁸⁹¹892⁸⁹³894⁸⁹⁵896⁸⁹⁷898⁸⁹⁹900⁹⁰¹902⁹⁰³904⁹⁰⁵906⁹⁰⁷908⁹⁰⁹910⁹¹¹912⁹¹³914⁹¹⁵916⁹¹⁷918⁹¹⁹920⁹²¹922⁹²³924⁹²⁵926⁹²⁷928⁹²⁹930⁹³¹932⁹³³934⁹³⁵936⁹³⁷938⁹³⁹940⁹⁴¹942⁹⁴³944⁹⁴⁵946⁹⁴⁷948⁹⁴⁹950⁹⁵¹952⁹⁵³954⁹⁵⁵956⁹⁵⁷958⁹⁵⁹960⁹⁶¹962⁹⁶³964⁹⁶⁵966⁹⁶⁷968⁹⁶⁹970⁹⁷¹972⁹⁷³974⁹⁷⁵976⁹⁷⁷978⁹⁷⁹980⁹⁸¹982⁹⁸³984⁹⁸⁵986⁹⁸⁷988⁹⁸⁹990⁹⁹¹992⁹⁹³994⁹⁹⁵996⁹⁹⁷998⁹⁹⁹1000

Ботйов не искал ни да чуе за подобни извинения. Той станал изведнаж твърде жесток към своя по-стар учител. Каравелов почнал да се третира като най-опасен човек за българския народ. При Ботйова се присъединили С. Стамболов, К. Цанков и много други от младите. С. Стамболов отишел един път с револвер да иска сметка от Л. Каравелова. С. Заимов, който е бил в това време при него, коректор на „Знание“, разказва, че Каравелов заплакал и избягал от печатницата. Под тия впечатления той написал стихотворението:

Ти ми казваш, зимбил цвете, че не можеш да блестиш...

Ботйов отишел още по-далеч. Подкоркал някои от хъшлаците, правят, струват — да убият Любена. Нашият Бенковски имал

злочестината да взема на себе си тая рол. Хляб продавал той по онова време в Букурещ и бил един от редовните посетители в редакцията на „Знаме“, гдето Ботйов всяка вечер, заобиколен от 25–20 хъшове, държал лекции по разни въпроси, в това число и за Каравелова, че е човек опасен. Наговорил той Бенковски, че ако иска да заслужи на своя народ, то трябва да убие своя копривщенски съотечественик. Бенковски, който тогава още апелирал към първенство, от честолюбие бил принуден да се съгласи. Като си размислил обаче, че човекът, който писал за България толкова години, който карал и самия него да плаче, когато чете „Неда“, „Мъченик“, „Дончо“ и пр., може един ден да и` бъде пак полезен, не му допуснала съвестта да дигне ръка. Но за да се яви с чисто лице и пред Ботйова, скроил си следующия план: да отиде в печатницата на Л. Каравелова да си купува уж книги за четене и да демонстрира по такъв начин, щото да даде да се разбере, че крои някакъв си план. И действително, той отива в печатницата и пита за книжки да си купи. Дали му няколко, които той пребръща из ръцете си, огледва се наоколо си, бърка си под палтото, отгдето се подавало револвер, и пр., и пр., така щото ясно можал да определи и заяви на присъстващите Любенови хора, че целта му не е книжки. Разбира се, минутно било известно на Каравелова за присъствието в печатницата му на страшния хъшлак. Сиромас Любен, както пишел на масата си, гологлав изхвъркнал из прозореца. Сам Заимов, който бил уж на страната на Любена, заминал за Браила и почнал издаването на едно одърпано вестниче, Михал, което се пълнело от едина до другия край само с псувни против Любена. Борбата била такава, щото тоя последният останал сам почти, всички хъшлаци преминали при Ботйова. И твърде естествено. Любен станал мъченик на литературата, деня и ноця трябвало да чупи гърди върху масата, сам трябвало да пълни цял един журнал. Заровен между книги и ръкописи, той отбягвал всякаква среща. Ботйов бил противното. В неговата квартира цяла нощ се изгряло хоро и се пели песни; кой отгдето се откъснел, при него намирал убежище, той бил царят на гладните. По тая причина, разбира се, че неговата дума била свята.

Не останаха живи нито Ботйов, нито Каравелов, за да разяснят сами причината на своята вражда, но ония, които са участвували към едната или другата страна, живеят и до днес. На С. Стамболов му е неприятно даже да споменава за тая вражда против Любена, с когото

той отпосле се сдобри и му беше приятел до живот. С. Заимов говори, че той е писал в своя в. Михал глупости; а братът на Ботйова, Стефан Ботйов, се признава чистосърдечно, че направил някакви си интриги пред брата си с цел да го отдели от Каравелова, за когото мислел, че той страшно го експлоатира, той е причината, загдето брат му ходи като просяк и не може да свърже две на едно. Стефан гледал на въпроса от комерческа точка зрение. После видял, че се лъже, когато и сам захванал да гладува около му.

Щастливи се считаме, че поне от Ботйова ни са останали няколко писма, писани до приятели, които хвърлят известна светлина както по тоя въпрос, така и въобще имат голяма важност за неговата биография, за епохата, за настроението, за емиграцията в Румъния и най-последно за историята на българските революционни движения.

Ето тия писма:

1

Брате Драсов!

Бързам да отговоря на писмото ти от 15/3 т. м., да се поразговоря и аз с тебе. Разговорът ми е скърбен и неприятен, но няма какво да се прави. Ти си длъжен да слушаш. Едно само ще да те моля — да бъдеш искрен и да ме обвиняваш най-строго, ако ме намираш в нещо виновен. Преди всичко ние трябва да бъдем искрени. И така слушай. В преминалото си писмо аз ти писах, че делата отиват добре, че отсреща се работи и че на 1-и март ще да стане събрание. Това беше или барем излезе гола, безсъвестна лъжа. Доколко отиват добре работите, аз ще да ти кажа малко по-последно, а за работите отсреща то не ще и приказка. Волон е затворен в Русчук за скандала с французите и с тоя скандал са преплетени и комитетски работи. Защо? — Ще да видиш.*1 Стамболов се крие под листо от свирепите преследвания на турското правителство*2, а Никола*3, че се скарал с Грекова*4, не ще да знае за нищо. Той се е отказал да върши каквато и да е обща работа. А ние? — Ние сме си още по-големи и по-важни деятели. Освен от тебе и от П. Йорданова из Зимнич аз не съм получил досега ни едно писмо. Какво те е събрание намерило! Господин Панайот има пълно право да гледа на нашите дела като хилави, но твърде много се лъже, ако мисли, че

причината на това сме всички. Аз по-скоро ще да обвиня себе си, нежели емиграцията, която при добро направление би направила действително големи работи. Причината на този сън са лицата, които са се завзели да я водят, а в действителност я люлеят, за да се не събуди. Не само че не работим за прогреса на делото, но и гледаме даже да го убиеме.

[*1 Известният на читателите Волов действително по това време за някоя си българска мома Василка, която любела един френец от шуменската станция, беше пуснал в ход комитетските работи, беше излязъл извън границите на предпазливостта Затова го и арестували]

[*2 Стамболов беше по онова време заместник на Левски, А Кънчева, Узунова и пр]

[*3 Обретенов от Русе.]

[*4 Михаил Герков, познат шарлатанин в комитетските работи, а по-после руски шпионин.]

По коледното събрание В-в (Волов — р.) бил донесъл някоя друга пара, за да си купи револвери. Парите той оставил на Каравелова и си заминава. После няколко дена у Каравелова се донесе едно сандъче и на Ботйова се заповяда да го адресира до Димитра в Гюргево. Аз направих това, без да зная нито колко са револверите, нито кой ги е купил, нито за де ще да се изпроваждат. Това беше за мене мистицизъм, защото никой ми не казваше и аз никого не питах. Каравелов изпроважда това нещо в Гюргево и пише, че от руското консулато ще да додат да си го вземат, а, от друга страна, изявява на железницата, че в сандъчето са свещи. В Гюргево дотолкова тежките свещи възбудили подозрение, полицията ги конфискувала, повиква Димитра и той обажда, че сандъчето е изпроводено от Каравелова за консулатото, а за уверение изважда и Каравеловото, и консулското писмо. Но знаеш ли на кой консул? На бедния Стамболова! След няколко дена у нас се яви тукашният пръв прокурор и подири Каравелова. Каравелов показва голямо малодушие*. Той се уплаши и аз бях принуден да взема всичкото отгоре си. Процесът стана в такъв смисъл, в какъвто съм писал и във вестника. Аз ходих в Гюргево да искам револверите, бих оттам депеша на министъра, защото ми ги не дават, но отговорът беше да дойда и ги искам в Букурещ. Тука като дойдох, генералният прокурор ми каза, че мене ще да ме съдят. Кога ли ще бъде този ден? Аз би отишел

при министъра и работата се би свършила без гласност, но няма с кого. Каравелов се извинява, че не знае влашки и че той се не меси в политика; Цанков, редакторът на в. „Балкан“ и един от членовете на революционната комисия, не ще, защото нямал известие от тая работа, главното защото не желае да се компрометира пред румънското правителство. А Адженов... О, това златно теле, което се вмъкна от Каравелова** в работите само за да покаже, че и зайците ходят на война, не дава да му се спомене за тая работа. Сега аз чаках да дойде братовчед ми д-р Чобанов из Плоещ (той е на правителствена служба) и ще да отида при министъра. Ще да ти пиша какво ще да я извърша.

[* Когато се появил прокурорът в печатницата със своите комисари и жандарми, Каравелов с перото в ръка, несчесан и неумит, както за винаги, незнающи ни една дума по румънски, не ходил и нямал никога работа с полиция и правителство, скочил с перото в ръка и захванал „Ботйов, Ботйов, моля ти се, вземи работата отгоре си! Вземи я да ме отървеш, аз ме не бива никак за тия работи.“ Ботйов, който се случил там, изстъпва се гладиаторски пред прокурора и му заявява тържествено, че той се намира пред хората, на които румънската земя е дала прибежище да защищават правата на 7 000 000 робове! Устата на Ботйова, които приличали на вулкан, накарали прокурора да го попита как му е името. А нещастният Каравелов стоял до стената с перото в ръка. Не бил той Ботйов, нито пък Ботйов бил Каравелов.]

[** Тоя Адженов е бил действително човек с нечиста душа. Колкото парици спчелил Л Каравелов със своето перо, дал ги Адженову уж с лихва, но като човек, невежа в комерческите дела, не му взел никакви разписки Адженов отказа после, че нито познава Каравелова, нито пък е вземал пари от него.]

На първи март събранието не стана. Аз попитах Каравелова да разпратя ли писма за свикване, но той ми не позволи. Писах само в Зимнич, защото Юрданов ме попита чрез депеша да дойде или не.

И какво събрание щеше да стане, когато актовете и протоколите от първото събрание не съществуват вече! Когато се уловиха револверите, то Адженов дойде и поиска да му се унищожи подписът или да се дадат актовете нему, за да ги скрие. Комитетът му ги даде и те вече не съществуват.* Видиш ли геройство?...

[* Ония господа, които обвиняват Каравелова, че скрил или предал

на сърбите комитетската кореспонденция, могат да вземат акт от думите на Ботйова, че Каравелов, като познат вече на румънските власти, щом се е осещало, че ще става някакво претърсване, давал кореспонденцията другиму, както сега я е дал Адженову.]

Г-н Панайот проектира в писмото си до тебе добро нещо за съставянето на комитета, но то става при други обстоятелства и с други хора. От ония, на които девизата е „азбуката“, т.е. по-вярно парата, нека той не очаква нищо. На лятошното събрание, на което беше и ти, помниш ли, че аз предложих да се викат някои и други от тукашните младежи, но Каравелов въстана против това и нарече тия момци кюлханета за това, защото те му били потребни, за да състави с тях своето „Дружество за разпространение полезни знания“ и да ги убеди, че на българския народ не трябва вече свобода, защото неговият предводител е вече богат човек? Тъй си е играл г. Каравелов всякога с доверието, с любовта и с надеждите на милиони хора.

Прости ме, че аз ти говоря така искрено и откровено. Аз мисля, че ти не си от ония, които искат само да крещят, а да не вършат нищо. Освен това мене ми е скръбно, че и аз съм един от излъганите в надеждите си. Затова прави, каквото правиш, а лятос ти трябва да бъдеш тука, за да видим какво да се направи Пейов (Тодор — р) е още студент, Стамболов позна Каравелова, а аз съм отделен вече от него. Аз ще да взема типографията на старите, т.е. на в. Отечество, и ще да издавам клетото Знаме, ако ще би и гладен да ходя.

Струната между мене и Каравелова се скъса вече окончателно. Затова защото аз го имах като брат по дела и по помишления, той и хората му* щяха да ме изпроводят тия дни във влашките рудници за сол, но не успяха. Сега той се грижи да убие Знамето и да ме дискредитува пред ония, които го още не познават, но не зная дали ще да успее. Аз няма никому да правя мили очи и няма да му възпрепятствувам в това. Аз желая да се обдържа барем дотогава, когато дойдеш и ти, па тогава да отворя с него полемика за начала, за характер и за полптическа деятелност. Дотогава аз ще да следвам тъй, както съм захванал Драсов! Аз съм обиден зле от Каравелова и аз няма да му простя нито една от неговите политически подлости. Аз събирам сила и материал и вярвам, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще да направи епоха в живота на емиграцията ни. Това не е

лична омраза или жажда за отмъщение. Ако омъщението и да е такава също добродетел, както и благодарността, но аз ще да постъпя съвсем другояче, защото между мене и него има въпроси, които не са вече частни, а общи.

[* Колкото и да питахме, не можахме да научим по какъв повод, с какви средства и сила е щял Л. Каравелов да направи това зло на нашия герой, т.е. да накара влашкия трибунал да го осъди и заточи в рудниците. Може би да е било по въпроса за револверите.]

Но да оставим вече това. Аз ти казах, че взимам печатницата и ще да дам на Знамето по-живо направление и нужната редовност в изданието. Гледай само и ти, та проводи някоя полезна (разбираш в какво отношение) книжка, за да може да се даде работа за първи път, пък после ще да видиме. Аз би можал да напечатим „Мацини“, но не зная дали го можеш взе от Каравелова. Аз си взимах „Липранди“, но от 300 пронумеранти той ми даде само 180. 11 брой Знаме той ми конфискува и аз го сега препечатвам у Андрича. Аз имам да вземам от него 14 лири за аритметиката* и 14 за Иловайски**, но защото за първата той не бил взел още пари от Данова и защото втората е конфискувана от рум. правителство заедно с револверите, той ми запря листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печат на Иловайски. Нямах да ми бъде тежко, ако глупостта с револверите да беше направена от мене и ако да имах барем известие за това.

[* За тая нещастна аритметика читателите знаят вече.]

[** Книгата от Иловайски носи заглавие „За славянското произхождение на Дунавските българи“, превод от руски, стр. 119, печатана в 1875 г. Ние мислехме, че е Каравелов превод, защото е казано на коричките: „Издава дружеството за разпространение пол. знания“, а тя излиза Ботйова. В края е на правено твърде важно примечание от него против доводите на Иловайски.]

Но аз пак захванах за това, което е за не изказване и което няма край.

Ти, мой браино, пиши на Пеева и тук-таме по Влашко и вземи мерки, за да можем на лято да турнем някаква работа наред. Ето сега кой от кого трябва да иска съвети.

Пиши ми, колкото е възможно по-скоро, по тоя адрес „Strada Vergului № 6 — Botioff.“

Приеми братските ми поздравления и бъди искрен към любещия те
Ботйов
Букур, 16 март 1875 г.

Пращам ти няколко непотребни за мене марки. Ако не са излезли от мода, то употреби ги за писмата си към мене.

Из Диарбекир са побягнали двама души един сърбин и един българин. Сърбина не съм виждал, ако и да е дохождал тука, а българинът е из Загра, на име Стоян Заимов, който е бил учител по тамошните села. Диарбекирските братя са направили твърде зле, дето пишат, че са побягнали. Тамошните арапи казват пред правителството, че те са се удавили. Стоян е сега при Сярова, който преди 3–4 деня е дошел тука, но аз не можах да го видя. Ценович му намерил 2000 фр. и той утре или в други ден ще да се принесе тука. Стоян се е наговорил да побегне с Марина Луканова, та не се знае да не е побягнал и той. Сърбинът е побягнал два месеци преди Стояна. Той е бил голям шарлатанин.

Същият

2

Брате Драсов,

Аз закъснях да отговоря на писмото ти от 23 март, но ти ще да ме простиш, като прочетеш настоящето ми. Благодаря ти за съвета и за участието, което вземаш в положението ми. Вярвам в твоята искреност и в твоя патриотизъм и надея се, че и ти няма да ми откажеш в тия неизбежни качества за един какъвто да е борец за свободата.

Слушай! Преди три деня престигна тука един момък из Одеса под име Петков*, който донесе радостната вест, че Стамболов е вече в Одеса и че скоро ще да дойде в Букурещ. Псевдонимът Петков се явява при Каравелова, открива му намерението си и поисква да се види с мене и с Ангелова** (приятел на Стамболова). Каравелов, ако и да ме беше видял вечерта в кафенето казва му, че аз съм вече зарязал вестника и че съм побягнал из Букурещ по причина, че ме преследвало тукашното правителство. Два деня стои това момче у Каравелова, без да му дадат

възможност да намери нито мене, нито Ангелова. В разстояние на това време г-н Л. К. не забравил да ме опише с най-черните бои и да каже, че той писал навсякъде, за да ми убие съществуването (т.е. вестника).

[* Тоя Петков е бил Панайот Семерджиев, умрял по-после — в 1876 г. — на въжето в Търново. Младо момче, поклонник на теориите и доктрините, предлагал Ботйовъ неща неосъществими.]

[** Янко Ангелов, ученик по онова време в Букурещ и приятел на Ботйова.]

Най-после това момче дохожда при мене и в два часа разговор се разбрахме помежду си. Петков е изпроводен от Стамболова, за да заеме мястото му като апостол в България, и заслужва пълно доверие и уважение. Той има всичките качества за пропагандист и ползува се с всичките рекомандации от Стамболова. Без да му влизам в душата, Петков ми открива, че той познава Каравелова и делата му като политически деятел по-добре от мене, че знае нашето непоразумение с него и че той е дошел нарочно, за да изравни тия непоразумения.

„С Каравелова ние не можем вече да имаме нищо, защото той е изгубил доверието на народа — казваше нашият приятел. — Всеки счита Каравелова за спекулант и за човек, който при смъртта си трябва да повтаря думите на Августа: «Добре ли си изиграх ролята?» Ние трябва да го оставим настрана и на мира, а ако той пожелае да ни препятствува, то да го унищожим и нравствено, и материално“ (! — р.).

Тия думи ме накараха, та показах твоето писмо, на което днес отговарям, и Петков ме задължи да ти пиша, да те поздравя от страната му и да ти изложа в няколко думи програмата му.

Той е на мнение да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изпровождат точни и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение, за да бъде всяка една наша дума основана на факти; да се отворят места по крайдунавските пунктове за стоварване на оръжие и др. такива; да се съживят и свържат частните комитети в Румъния под нагледването на особен пропагандист, който да ги обикаля всеки три месеца; да се изпроваждат ту едни, ту други пропагандисти в България в по-голямо число, за да се приготвят по-скоро духовете; да се

прехвърлят отсам компрометираните, за да бъдат готови за тукашните чети, и т.н., и т.н. Главното е, че финансовите извори са вече намерени, стига само началото да бъде удачно.

В късо време отсрещните комитети ще да разполагат с по-леми суми. Ти, брате Драсов, ще да се почудиш на средствата, които ще се добият в едно твърде късо време. Първият добър зкак ще да бъде за тебе това, като те известя, че съм получил 200 лири, за да изплатя печатницата и да я преместя в особена къща. Засега чакам Стамболова и един руско-бесарабски българин из кишиневската гимназия.

На 16 тоя месец печатницата (която ще да взема) по интригите на Л. К. се продава на мезат. Той и Адженов ще да конкурират с мене, но не вярвам да успеят, защото продавачите съчувствуват повечето мене, нежели на дружеството („Полезни знания“). Но на 16 аз няма да разполагам повече от 50 наполеона, вземани назаем, защото Каравелов е писал навсякъде да ми не пращат пари. Вестникът бил негов и той щял скоро да го вземе от мене и да го даде в ръцете на другиго!

„Мацни“ гледай да вземеш, но заедно с абонатите. Революверите не съм още вземал, но ще да се вземат. Утре отивам пак на Гюргево за тях. Ще да гледам дано взема от тамошния комитет 10 наполеона назаем.

Ти гледай както-както лятос да дойдеш; средства ще да се намерят.

Тук аз прибрах пак хъшовете около мене. Добри души, съчувствуват на оживяването на емиграцията. Едно само ме бърка сега, че вестникът не може да излиза още редовно: пари няма, бе братко! Но отсега ще да се оправи.

Писа ли писма тук-там из Румъния? Пиши, защото мене не прилича. Ще да помислят, че интригувам. Пиши и г-ну Хитову (Панайоту — р.).

Новост. Руските социалисти в Лондон и в Цюрих ме викат да отида при тях или да им стана комисионер. Те искат да влязат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меним с пропагандисти, с паспорти и др.... „Мы готовы помочь вам и нравственно и физически, т.е. и словом и мышцами“, ми пише един мой вехт съученик Судиловски (или Судзиловски — не може да се чете — р.). Аз му отговорих, че се вземам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече — ще да чакам да реши събранието.

По празниците ще да стане събрание в Търново.

Панов е вече в Париж и на свое място е оставил някого си Паничерски. Той е добър момък, но е сляп привържениец на Л. Каравелова. Павел Икономов е вече дописен член на тукашното дружество и се не занимава вече с политически работи. Панов сякаш че е в Япония. Разбира се, че всеки, който вижда как вървят работите ни, изстива и мълчи. Но нищо, аз си давам кураж. Всичко ще да оживее при пролетта на нашата деятелност.

Ти трябва да опишеш софийските работи и политическата деятелност на своите познайници, приятели и други, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде време, Драсов, когато деятелността на всекиго ще да има важност за нашата история...

В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджиите. За „Законите на Швейцария“ нямам никакво понятие, но мисля да е добро нещо.

Но стига толкова. Прости, че ти пиша така набързо и така неразбрано.

Прегръщам те и съм твой завсякога.

Хр. Ботйов

Букурещ, 12 априлий 1875 г.

Р. С. Тома е вече тука с фотографията си. Сяров те поздравлява нарочно. Греков* на Азовското море в едно село оженен. Кат намеря адреса му, ще да ти пиша. Той бил голямо магаре.

[* Михаил.]

Същия

3

2 май 75 г., Букурещ

Бае Димитре!

Недей ми се сърди, че ти не писах досега. Причината беше тая, че щом дойдох из Гюргево в Букурещ, то намерих две телеграми: една от Чобанова, а друга от Стамболова. Трябваше да отида и при едного, и

при другото. В Къмпина се бавих три дена, а в Браила два. Чобанов ми даде пари и Стамболов е вече при мене. Печатницата ще да се вземе сега в неделя и работата ни ще да тръгне като по масло (сиромаша! — р.).

Колкото за момчетата, то щом дойдох, и се научих, че при Сярова, и постъпих пред полицията така, както ми беше заръчал. Сяров скри момчетата и каза на ортака си да ми не дава 680 гроша. Но както и да е, а работата щеше да се свърши, ако да не бяха алежерите (?). Полицията си имаше друга работа. Сега вече аз издирих де спят момчетата и ще да ги дам в ръцете на полицията. Освен аз за това се грижн много и Шиваров. Не бой се, след няколко дена момчетата ще да бъдат Гюргево.

Недей мисли, че аз ще да се покажа така неблагоприятен към теб и към гюргевските моя доброжелатели. Тяхната добрина аз никога няма да забравя. Поздрави ги нарочно и им кажи да ми се не сърдят. Сам бях, а пък работа до уши. Така също и ти не ми се сърди: приятелството ни трябва да бъде вечно.

Утре ще да взема парите от Сяровия ортак. Ама магаре-човек бил ха! На Каравелова дадох 15-те наполеона.

Прости ме, че и сега много бързам. Днес излязя Знаме ще да се оправи отсега. Отвсякъде ми пишат и ме насърчават.

Стамболов трябва да дойде скоро в Гюргево. Той е скаран с Каравелова.

Поздравлявам тебе, домашните ти и съм твой искрен.

Ботйов

Сиромаш Ботйов, колко е той любезен в писмата си с Горова, какво старание полага, че ще да му изнамери и прати момчетата-работници! Що да чини! Горов, макар от цинцарска жилка, беше банкерът на хъшовете. Когото заболя глава, при него тичаше, дордето най-сетне го накараха да проси. Ние притежаваме около стотина разписки от разни хъшлаци, които са вземали от него пари, все в заем. Ботйов знаеше, че щом го усучат за печатницата, ще извика от Букурещ: „Аман, бае Горов!“

Брате Драсов!

Наистина 4 пъти става ми пишеш, а аз нито веднаж не съм ти отговорил. Причините на това бяха тия, че аз нямах нищо важно да ти съобщя и че бях дотолкова записан, щото и сам не знаех какво да правя. Всичко се беше струпало на моята глава: и процеси, и семейни нещастия, и кавги с доброжелатели, и хайдутлук, и борба за печатницата, и ходене насам-нататък за пари, и много, много още други. Аз зная, че тебе ти е тежко, дето ти не отговорих, но ние сме помежду си дотолкова близки, щото мислех, че ти всякога ще да простиш.

Сега вече има какво да ти пиша, ако и то непълно.

Ти знаеш, струва ми се, че Стамболов е вече заедно с мене. Но той има две-три недели, откакто е заминал да обиколи нашите влашки българи и да види какво ще да се прави. Мислех да чакам да дойде и той, пък тогава да ти пиша, но не: за да те извадя от недоумение, пиша ти преди това.

Аз взимах вече печатницата на старите за 5000 франка, платих 1250, а другите ще да плащам с полици на три пъти за 14 месеца. Тия пари вземах от братовчеда си, а кусура ще да видя отде. Това ме не плаши.

Стамболов като дойде, ще да ти изпроводиме стотина франка, за да прескочиш насам. Потърпи още две-три недели.

Отсреща нямаме скоро известия, а старите не струват за споменуване. Там уж работят, но ние нищо не знаем. Преди месец проваждахме нарочно човек оттука, но оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще видиме какво ще да се прави. Стамболов за това и тръгна. Мацини вземах, но той* не даде абонатите, по причина че били писани в писма, които му трябвали. Трябва някой си да ги препише, а мене не уйдисва. Но ще да се вземат.

[* Каравелов.]

На въпросите ти да отговоря — не мога сега. Като се върне Стамболов — белки. Но по-добре е да оставиме, когато дойдеш ти, пък тогава. Аз ще да бутна всичките тия въпроси и в Знаме и захванах уж, но като журнална статия то ще да бъде май сакато и украсено. Впрочем, ще да пазя истината.

Сърбия (правителството) си яде майната... Аз мисля, че трябва

чукане и че трябва да се покажем самостоятелни. Ние от подобно правителство не ще да имаме никога помощ. Ах, колко би били добре да можеше и г. Панайот (Хитов) да се откаже от тяхната помощ, но де пари! Дано на това идущо събрание направим нещо. Г-н Панайот е необходимо да живее тука. Ами ти не можа ли да се научиш кой е просил пари от сръбското правителство в името на редакцията на Знаме? Аз нямам никакъв хабер. А тука трябва да има някаква комедия. Попитай г. Панайота.

Револверите се вземаха вече. Знаме ще да следва. Хитров и Колийов живеят: Strada Noua № 1, Photographie. Хранов и Каравелов станаха ортаци-книжари, но първият не е дошел още. Ще да се изиграе май с хлапе, но майната му — нека помиришат и други знаменитото цвете.

Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шея влиза в хомота. Само един хомот съм можал да нося, и то е хомотът на Каравелова, с убеждение, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже!

Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам; но не казвай никому. Днес съм добре. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т.е. дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш... Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Де и` гиди, хайдутлук, че пак хайдутлук? Где го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо! А сега прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават. Драсов! Аз съм готов за целта да употребя всичките страшни средства освен подлостта и лъжата, защото преди всичко трябва да сме човеци, после вече българи и патриоти...

Прощавай, в главата ми се въртят лоши мисли и една друга затрупват... Познай и по писмото ми. В лош час съм сега... Прегръщам те, целувам те и съм твой:

Хр. Ботйов

Приеми портрета ми за спомен на късия ни живот заедно, а на дългото ни братство и приятелство, разделени един от други.

Букурещ, 26 юни 1875 г.

Бай Данаиле*,

[* Данаил Хр. Попов, родом от Плевен, от дълго време търговец в Т. Мъгуреле, гдето се намира и досега. Забележителен е тоя български патриот. Между България, между апостолите на свободата и румънските българи патриоти и Белград — той е бил комисионерът. Кореспонденциите на Левски, А. Кънчева, Д. Общия, на частните комитети с централния и П. Хитова в Белград — Данаил Попов е бил ключът. Който е искал да знае какво става и България, кой апостол где се намира и пр., то е трябвало да се пита Данаил Попов. Тая негова деятелност се простира от 1867–1877 г. Като него е бил още Д. Горов в Гюргево.]

Недейте се сърди, че ви не отговорих досега на писмото. Причините бяха тия, че от два месеца насам аз бях твърде много записан както с нареждането на печатницата, така и с други някои работи, които бяха облегли само на мене. Днес съм вече по-свободен.

Вие ми пишете, че някой си поп от заточените е написал брошура, която искате да напечата. Ако е за Знаме и ако не е твърде дълга, то аз я би обнародвал; а ако не, то можа да я напечатам и отделно, само, разбира се, като и` пооправя слога. Ако е у вас това произведение на страдалеца, то изпроводете го да го видя.

Едно условие само ще да ви предложа. Аз съм в началото на своята печатарска деятелност, следователно съм къс в средствата. Добре ще да бъде, ако се съгласите да купите вие хартията за печата, а после от продажбата. На книгата да ви се върнат парите. Така също и аз: като си извадя разноските за печата — остатъка можеме да употребиме за каквото общополезно дело желаете. Можем например да го изпроводим на заточените.

Много ви съм благодарен за сведенията из Диарбекир. Пишехте ми, че имате някакъв си списък за измрелите досега страдалци. Изпроводете ми го да го обнародвам. Не зная добре ли постъпвам с дописките ви. Пишете ми откровено за това.

Онова теле* из Браила е безумно. Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т.е. ще да остави настрана пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно затова го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му.

[* Стоян Заимов, който по онова време издаваше в Браила вестник Михал, действително парцалче, гдето се псуваше Л. Каравелов нецензурно. Вижда се работата, че Данаил Попов се е възмутил и е писал Ботйову, та затова му отговаря, че му е „натъркал вече носа“.]

Откровено да ви кажа, вие минувате за привърженец на Каравелова, затова и мнозина от новите ви считат за съучастник във всичките негови подвиги. Ако не бях се отделил от него, то и аз щях да си пострадам. Знаете ли, че той — дордето бях у него и без да зная аз — е искал 150 жълтици от сръбското правителство за редакцията на Знаме? Той предвиждал, че аз ще да зачеша неговите партони, и ислак да налее злато в устата ми, като глътне и той, разбира се, половината за миситлик. Това ми пише Панайот. Какво искате от подобен човек? Но той е потребен, защото служи за добър оригинал на своите повести. Характерът на Нено чорбаджи* има много общо с неговия характер.

[* Нено чорбаджи, казанлъшки изедник-чорбаджия, един от героите на Л. Каравеловата повест „Маминото детенце“.]

Впрочем, извинете ме, че аз захванах за това, което може и да ви не интересува. Аз ще да чакам още няколко време, дордето се срещна с някои и други лица, пък ще да си премеря и името, и характера, и честността си с неговата. За великите хора трябва и материал за биографията им, а в продължението на две години аз съм го изучил твърде добре. Не е останало къше в душата му, за да не проникне в моята двегодишна изпитливост. Студизмът е верен, а материалът грмаден.

Жално ми е, че при дохождането ви в Букурещ не можахме да се срещнем, за да засвидетелствувам благодарността си и искрените почитания към вас. Приемете ги сега писмено и извинете доброжелателя си.

Хр. Ботйов

Букурещ, 28 юни 1875 г.